

Јован Цвијић

Балканско полуострво и Јужнословенске земље

Основи антропогеографије

Предговор.....	2
ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА ПЛАН И МЕТОДЕ.....	4
ПРВИ ДЕО ЕТНИЧКО ЈЕДИНСТВО И ПСИХИЧКИ ТИПОВИ	8
ДРУГИ ДЕО ДИНАРСКИ ТИП.....	14
ПРВА ГЛАВА ОПШТЕ ОСОБИНЕ	14
ШУМАДИСКИ ВАРИЈЕТЕТ	26
ТРЕЋА ГЛАВА ЕРСКИ ВАРИЈЕТЕТ	32
Старовлашка група	33
ЧЕТВРТА ГЛАВА ДИНАРСКА ПЛЕМЕНА	36
ПЕТА ГЛАВА ЛИЧКА ГРУПА	43
ШЕСТА ГЛАВА БОСАНСКИ ВАРИЈЕТЕТ	47
СЕДМА ГЛАВА МУХАМЕДАНСКА ГРУПА	49
СЕДМА ГЛАВА МУХАМЕДАНСКА ГРУПА	50
ОСМА ГЛАВА ЈАДРАНСКИ ВАРИЈЕТЕТ	58
Географска средина и етнички састав.....	59
Загорска група.....	61
Приморска група.....	67
ТРЕЋИ ДЕО ЦЕНТРАЛНИ ТИП.....	73
Географске и етнолошке погодбе.....	73
ДЕВЕТА ГЛАВА ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ.....	74
Архаичне и старобалканске особине	75
Рајинске особине.....	76
Основне психичке особине	78
ДЕСЕТА ГЛАВА НАРОЧИТЕ СТРУЈЕ ОСЕЋАЊА И МИШЉЕЊА.....	82
Утицај етничких стапања	82
Осећајне и моралне особине.....	86
Утицаји занимања и промене занимања.....	88
Предања и национална свест	92
ЈЕДНАЕСТА ГЛАВА ВАРИЈЕТЕТИ ЦЕНТРАЛНОГА ТИПА	96

Косовско-метохиски варијетет	96
Западномакедонски варијетет.....	99
Моравско-вардарски варијетет.....	99
Шопски варијетет	100
Јужномакедонски варијетет.....	102
ДВАНАЕСТА ГЛАВА НЕКОЛИКО ЕТНИЧКИХ ГРУПА	104
Битољско-прилепска група. (западномакедонски варијетет)	105
Мавровско-реканска група. (западни варијетет).....	108
Мијачка група (западномакедонски варијетет).....	111
Група Биначке Мораве (моравско-вардарски варијетет)	119
Преспанско-костурска група.	124
Струшко-охридска група.	126
Дебарска група.....	130
Сиринићко-средачка група	137
Група Врањског Поморавља.....	138
ЧЕТВРТИ ДЕО ИСТОЧНОБАЛКАНСКИ ТИП	140
ТРИНАЕСТА ГЛАВА ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О ИСТОЧНОБАЛКАНСКОМ ТИПУ	140
ПЕТНАЕСТА ГЛАВА РАЗВИТАК ПСИХИЧКИХ ОСОБИНА У ТОКУ ИСТОРИЈЕ.....	145
СЕДАМНАЕСТА ГЛАВА ДУХОВНИ РАЗВИТАК И ОПШТЕ ОСОБИНЕ	157
ОСАМНАЕСТА ГЛАВА ПСИХИЧКИ ВАРИЈЕТЕТИ	162
Главне психичке разлике код панонских Јужних Словена.	163
Славонски варијетет.	163
Сремско-банатски варијетет.	164
Словеначки или алписки варијетет.	165
Цвијићеве напомене	170
Напомене приређивача (Милорад Васовић и Петар Влаховић).....	170

Предговор

Прва половина великог Цвијићевог дела „Балканско Полуострво“, које је прерађен и проширен први део његове књиге „#“ (#, 1918), изишла је још 1922 године, за Цвијићева живота. Он је успео, да тај део допуни и удеси онако како је замишљао. Намеравао је, да на исти начин припреми српско издање и друге половине те своје француске књиге. Ради тога је прикупљао грађу, бележио своје мисли и смишљао путовања ради неких нових проматрања. Али му дуго боловање и немила смрт нису допустили, да своју намеру изведе.

Госпођа Цвијић је умолила г. д-ра Боривоја Дробњаковића и мене, да преведемо другу половину Цвијићеве књиге „#“ и да помоћу очуваних Цвијићевих концепата и забележака и употребљавајући и његове штампане чланке припремимо њено српско издање.

Од Цвијићевих концепата и забележака очувани су: за *личку групу*: први, непотпуни и још неразрађени концепт^[1] и нешто забележака; за *мухамеданску групу*: исто тако; за *централни тип*: део готово потпуно разрађеног концепта, од почетка па до краја јужномакедонског варијетета, затим групе битољско-прилепска, мавровско-реканска, мијачка и група Биначке Мораве и приличан број несређених забележака; за *источнобалкански тип*: само повећи број несређених забележака и неколико одломака од једног, још неразрађеног, концепта. — Од штампаних радова Цвијићевих највише има одељака и чланака, који својом садржином (а местимично и целим реченицама и ставовима) одговарају онима у другом делу поменуте француске књиге, у Цвијићеву делу „Говори и чланци“ (Београд, 1921, књ. I и II). Одељак о бокелској групи могао је бити у целини узет из овог Цвијићева дела (из II књиге, са стр. 135—140), пошто се потпуно слаже са француским текстом (стр. 366—369) и још га је Цвијић унеколико и допунио.

Г. д-р Б. Дробњаковић је користећи се наведеним помоћним средствима превео, уколико је могао, ову другу половину Цвијићеве књиге (прве три стране француског текста, 384—386, био је превео још Цвијић за свога живота). Затим сам ја цео превод прегледао, попунио празнине (непреведена места, разна објашњења и сл.) и учинио потребне исправке у преводу, унео неке измене и допуне и дао преводу дефинитиван облик.

Сматрам за потребно нарочито напоменути, да се очувани делови Цвијићевих концепата не подударају свуда са француским текстом његова дела. На много места је концепт опширнији него француског текста али је доста пута у француском тексту изнето више података него у концепту. Има и стварних отступања: нека је мисао речена у концепту друкчије него у француском тексту. Ја сам свуда узео за основу француски текст, јер је несумњиво у њему Цвијић дао коначни израз својим мислима, али сам овде онде унео из концепта у превод и покоји користан или интересантан податак, који је згодна допуна ономе што је већ речено у француском тексту. Осим тога сам, поредећи оба текста, запазио да је понегде у француском тексту промакла понека омања грешка, те сам је према тачном саопштењу, које сам нашао у концепту, исправио.

Наравно да су у преводу употребљене све речи и изрази Цвијићеви који су нађени у концепту а потпуно су одговарали речима и изразима францускога текста.

Измене и допуне, које сам по жељи г-ђе Цвијић и у споразуму са њом учинио, углавном су ове:

1. Нека Цвијићева саопштења и податке изменио сам утолико, уколико је било потребно, да одговарају садашњим приликама и новијим научним резултатима.

2. Из истих разлога сам свему ономе што је Цвијић на основи својих проматрања и проучавања наслућивао, осећао или веровао дао у овој прилици јаснији, одређенији, израз. Те сам измене учинио особито с обзиром на Цвијићева схватања која је имао после Светског рата и која је и исказао у својим списима из времена после тога рата.

3. Такође сам по одобрењу г-ђе Цвијић сматрао за дужност исправити понеку случајну омашку, коју би несумњиво Цвијић, да је доживео српско издање ове друге књиге, и сам запазио и исправио.^[2] Код најглавнијих измена ове врсте ја сам у напомени изнео и разлоге из којих је измена учињена.

4. Међу рукописима Цвијићевим нађени су и одељци за *шест група централног балканског типа*, којима је Цвијић дао имена: *преспанско-костурска*, *струшко-охридска*, *дебарска*, *полошка*, *сиринићко-средачка* и *група врањског Поморавља*. Јасно је, да их је Цвијић спремао, да их унесе у своје француско дело, јер је на много места више српског

текста исписао француски превод (и целе реченице на француском); али је без сумње у последњем часу одустао од намере, да и њих унесе, свакако само због тога што је видео, да би услед тога одељак о централном типу испао и сувише велики у односу према одељцима о осталим јужнословенским психичким типовима. Пошто је било најподесније дати овим одељцима место у овој књизи, ја сам их прегледао и колико је год било могуће удесио за штампу. Цео тај рукопис ни по облику ни по распореду реченица није био дефинитивно опремљен за штампу, те га је ваљало пажљиво, водећи рачуна о Цвијићеву начину писања и исказивања мисли, средити, а уз то је приличан број реченица био написан у скраћеном облику или су били само овлаш поменути главнији делови реченице, тако да су се те реченице морале према смислу допуњавати, односно проширивати, а понекад и развијати у две или три нове реченице. У сваком случају сам врло брижљиво пазио, да се тачно одржи мисао коју је Цвијић исказао или хтео исказати и много пута сам претпостављао оставити понеку реченицу макар и мање заобљену него да изменим смисао Цвијићевих речи. Тако сређене и попуњене ове одељке ја сам додао на крај главе о централном типу — на крај због тога да би се ипак одвојили од оних одељака који су штампани под руком самог Цвијића.

* * *

Учињено је све што се могло, да ово дело знаменитог научника буде достојно опремљено. Оно се предаје у руке нашем народу, да из њега још боље упозна величину Цвијићева духа и његова проматрачког дара и да се на погледима које он износи учи гледати очима једнога свога великог сина.

Јован Ердџановић

[¹] Цвијић је писао на тај начин што је најпре своје мисли и забелешке састављао у целину у виду првог концепта, па би затим тај концепт попуњавао и прерађивао дотле док не би нашао за потребно да се тај концепт препише (односно да га издиктује). Затим је неки пут и тај нови концепт допуњавао и прерађивао, и ако је било потребно, давао да се и он препише.

[²] Те су омашке настале услед тога што Цвијић, пишући своје француско дело на страни, није имао при руци сву потребну научну литературу, нарочито јужнословенску.

ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА ПЛАН И МЕТОДЕ

Психичке особине су предмет антропогеографије — Метода непосредног проматрања и етнопсихичких профила. — Посредна метода. — Фолклор. — Историска метода. — Дијалектолошка и антрополошка испитивања. — Значај психофизиолошких студија.

Географска средина утиче не само на општи ток историје, на распоред разних цивилизација, на миграције, на етничку поделу, положај и тип насеља, већ исто тако непосредно или посредно она утиче и на психичке особине становништва. Ми сматрамо као знатан задатак антропогеографије утврђивање психичких особина становништва у разним природним областима и истицање учешћа које су имали географски узроци у формирању ових психичких особина. Али антропогеографија не треба да занемари и друге узроке: историјске, етничке и социјалне, који доприносе да се формира народни менталитет и који се преплећу са географским утицајима.

За истраживање ове врсте потребно је дубоко познавање народа и његових етничких група. Због тога ћу дати само класификацију Јужних Словена. Од свих етничких група на Балканском Полуострву о којима смо се досада бавили, Јужне Словене најбоље познајем. Од 1887 дог915год. свакога лета сам обилазио њихове земље; проучавао сам их; упознао сам сељаке и интелигенцију; живео сам међу њима; пратио њихов друштвени живот.

Ипак је овај проблем изузетно тежак, понеки би рекли несавладљив. Зар туђа душа није често за нас потпуна загонетка? Зар није човек за човека једна од тајни у коју се може најтеже продрети? Идеје и побуде људских група често се отимају прецизној студији и проучавању. Оне су као течност која излази између наших прстију и не да се ухватити. Осим тога, у овој области више но у ма којој другој, многи су проматрачи изложени томе да преиначавају факта, да би из њих извукли неке закључке; они често минуциозна и прецизна проматрања замењују размишљањем и спекулацијама. Човек уопште тежи томе да прецени своје суграђане, нарочито оне из свога родног краја. Има врло вештих проматрача који опазе само неке психичке особине, док неке друге не виде. Друга врло тачно запажају готово као фотографска плоча, психологију народне масе, али не процене њихову компаративну или релативну вредност. Овде све заву^^д проматрачевих особина, нарочито од солидности његова духа. Судови ^^ су дали људи разних генерација о некој народној групи могу да буду врло^^нолики, јер су у појединим временима једне или друге особине дошле до и^.^живног изражаја. Код сваког превлађује више или мање дух, страсти и пј^^асуде њихова доба, тако да је готово немогућно бити потпуно непристрас7^,^

Доста j^рх судова о интелектуалним и моралним особинама разних народа мах1...,::|су били лажни. Због тога научни духови показују на овоме послу скепти^^м који је уопште оправдан. Међутим, иако је посао тежак, није могућно д? ;| човек не интересује студијама које могу тако јасно да осветле нарави и понашање народа и њихових разних етничких група. Могу се уосталом умањити погрешке и може се приближити истини, може се можда доћи до ње ограничавајући се у испитивањима на најпознатију етничку целину и примењујући у испитивању утврђене методе.

Проматрањем и искуством дошао сам до највећег броја резултата изложених у овоме делу. *Директно проматрање*, проматрање на лицу места, даје више тачнијих резултата у балканским земљама него у западној Европи, јер јужнословенско становништво није обрађено, модификовано и постало готово једнолико под утицајем цивилизације. Његове су психичке особине простије и јасније. Оне се могу поузданије ухватити, а нарочито врло експресивне психичке особине етничких група патријархалног режима. Има проматрача који су несумњиво запазили неке од карактеристика овог становништва. Задатак, дакле, олакшава мање сложена природа предмета.

Врло је пространа област коју насељавају Јужни Словени. Она се простире од Целовца и Љубљане до Солуна и од Јадранског Мора до Црног. Има шеснаест милиона становника и подељена је на више држава и покрајина. У њој се налази на разнолике етничке и психичке групе које изазивају радозналост испитивачеву. Лакше је тачно одредити психичке особине једне етничке групе кад се познају све групе, него ли кад се ограничимо на студију само једне, сасвим мале групе. Штавише, боље се запази цео значај једног проматрања о психичким особинама неког народа, ако се посматра географски распоред ових особина у целој области тога народа. Кад се познаје целина једнога народа, јасније се запази веза између особина разних група које чине тај народ и успе се проценити релативна вредност његових психичких особина и одредити узроци који су их изазвали.

Поред ових општих метода посматрања, често сам примењивао у проучавању психичких особина две специјалне методе. Прва је метода *психичких или етнопсихичких профила* који су унеколико слични геолошким и геоморфолошким профилима.

У свакој области има један одређен правац, дуж кога се најјасније виде промене психичких особина разних етничких група. У пиндско-динарској и у моравско-вардарској области су најбољи они „психички профили“ који се повуку са запада на исток, од Јадранског Мора према моравско-вардарској долини и даље; на доњодунавској плочи и у сливу Марице су најбољи они психички профили који се повуку у правцу север-југ.

Идући једним од ових правца испитивач ће утолико боље запазити разлике између становништва, уколико се буде више удаљавао од полазне тачке. Када дође до крајње тачке профила, успеће много боље да схвати и класификује психичке особине становништва дуж целог пређеног простора, него кад би се ограничио на једну или две области. Углавном: уколико су две етничке групе које су на истом профилу више удаљене једна од друге, утолико су јасније разлике њихових психичких особина. На „психичком профилу“ од Јадранског Мора до Балкана јасно се запажају разлике између становника Боке Которске и Шопова у околини Пирота и Софије. Али између ових крајњих тачака постоји низ мање осетних разлика, нпр. између становника Боке Которске и црногорских племена, између ових и становника Брда, Рашке, Шумадије, све до Шопова на истоку. За избор једног психичког профила потребна су претходна знања о становништву разних области. Ако се пређу пиндско-динарске и моравско-вардарске области у уздужном правцу, тј. од севера на југ, и балканска или бугарска област у правцу запад-исток, неће довољно пасти у очи разлика међу етничким групама и њиховим психичким особинама. Ни сами попречни профили нису сви подједнако инструктивни.

Друга је метода у томе, да се забележе разлике између становништва *земље-матике* и становништва *земље-колонизовања* која је истога порекла. Ово се нарочито може посматрати код динарског становништва, које је са површи од 1000 или 1500 м. висине сишло и населило се по равницама и језерским површима Шумадије са висином од 100—500 метара.

Упоредјујући психичке типове и друштвено уређење становника у земљи матици и оних који су се иселили запажамо утицај географске и социјалне средине на еволуцију психичких особина. Ова пресељавања и премештања су као нека врста антропогеографских експеримената, који нас тачно могу обавестити о преиначавању психичких особина.

Метода *индиректног проматрања* није потпуно одвојена од методе директног проматрања. Оне се махом не могу једна од друге одвојити. Психичке особине, запажене директним проматрањем, често су на тај начин само делимично утврђене; у ствари су изведене из других знакова, запажених у додиру са појединцима и са етничким групама. Осим тога се методом индиректног проматрања могу извести психичке особине чак и без додира са народним масама, помоћу етнолошких и антропогеографских података с једне и историских података с друге стране.

Да бих утврдио психичке особине Јужних Словена често сам се користио многим етнолошким подацима, нарочито онима који се могу извести из ношње и дијалеката, па и из народних схватања о смислу и о вредности људскога живота. Нарочито су промена дијалекта и ношње први спољашњи знак који показује промену у психичким особинама становништва. Други су спољашњи знаци ове промене: различни облици кућа и зграда, разлике у свакидашњем начину живота итд. Иако су често последица спољашњих узрока, нарочито географске средине, све су то особине више или мање у вези са психичким особинама становништва. Али, од свих етнолошких чињеница највише психичкога открива *фолклор*.

Осим директним проматрањима најпре се, дакле, проучавањем фолклора може осетити карактер, начин мишљења и свест јужнословенских етничких група. Српске народне песме и приповетке скупио је у почетку 19. века Вук Караџић. То су најбоље и најпотпуније збирке фолклора од свих јужнословенских. Забележене пре него што су нове културне струје могле

продрети у народну масу и непромењене модерним утицајима, оне дају драгоцене податке о основним особинама српскога народа. Проучавали смо и друге збирке које нису тако добро забележене и које су из доцнијег доба, али које исто тако откривају особине појединих јужнословенских племена и промене, на њима извршене. Неке јужнословенске групе имају много мање песама него друге, а и међу овим групама има таквих које имају бољих песама. Осим тога су у разним временима исте етничке групе певале више или мање. Постоје разлике у мелодијама које одају нарочиту осећајност једног становништва. Напоследку, већина јужнословенских приповедача је тако рећи фотографисала народни живот. Најдаровитији међу њима су одлично запазили особине неких етничких група.

И помоћу историје се могу утврдити карактер и интелектуалне особине једног народа, нарочито кад се под историјом разуме не само причање догађаја, него и проучавање свих творевина, било научних било уметничких, као и проучавање верских и политичких установа. Али Јужни Словени нису прошли кроз онакав историски развитак и нису културно онако израђен народ као нпр. Французи, Енглези и Талијани. Историска метода не може код њих да да тако сигурне резултате. Унеколико се изузима српска историја, јер је често била везана за велике идеје и за велике историске догађаје, који су покретали човечанство. Осим тога су Срби имали, под династијом Немањића, једну периоду јаке државне организације и периоду културног, нарочито уметничког, стварања. Они су подигли цркве и манастире који спадају међу најлепше претставнике средњевијековне словенске архитектуре. Из тога је доба значајни *Душанов законик*. Успели су, да великим напорима крајем 12. века оснују своју независну цркву. У новије су време створили две независне државе. У Средњем веку су имали знатну књижевност. Још је знатнија дубровачка књижевност од 16.—17. века. Најзад је врло поучна нова историја свих Јужних Словена у 19. веку, у доба њихова препорођаја и делања. У овоме смислу не треба дакле пренебрегавати јужнословенску историју, само што она не пружа довољно средстава за одређивање и процењивање колективних особина, ајош мање за одређивање особина јужнословенских етничких група. Има географских положаја и међународних прилика које могу спречити, чак и у току векова, развиће стваралачких особина једног народа, а још више једног малог народа који је био увек подељен између више држава. Такав је случај био са Јужним Словенима који су на географском положају, најопаснијем што може бити где су имали да се одупиру турском надирању с једне и немачком и маџарском с друге стране. Највећи је број Јужних Словена био вековима под турским јармом; Хрвати и Словенци су још дуже били под владом и утицајем Немачке и Маџарске; врло дуго и панонски Срби. Под туђом се управом не може успешно учествовати у културном стварању. Ма како да су значајни њихов отпор овој владавини и дела која су могли створити, у њима се не изражава цео њихов геније.

Уколико нам резултати лингвистичких и антрополошких студија могу помоћи да боље схватимо разлике између појединих јужнословенских група? Лингвистичке особине су неоспорно врло поучне, нарочито дијалекти. Ми ћемо их често употребљавати, да боље истакнемо разлике између појединих етничких група. Али су оне само један међу толиким другим врло многобројним знацима, који су карактеристика психичког типа неког становништва. Класификација Јужних Словена, коју покушавамо дати, није лингвистичка класификација. Она треба да се оснива на свима психичким особинама. У више случајева етничке групе са разним дијалектима чине целину у психичком погледу. Такав је случај са становништвом Шумадије, узете у њеном најширем обиму. Тако и обрнуто: становништво истога дијалекта показује каткад велике психичке разлике, помоћу којих се у њему издвајају јасно изражене психичке групе.

Антрополошка испитивања у ствари немају никакве везе са студијама којима је циљ да се утврде психичке особине, изузевши што нека факта, која нарочито падају у очи, могу да побуде пажњу испитивачеву. Ова се испитивања могу употребити само утолико уколико се односе на узроке психичких особина. Чак и тако ограничене податке ових испитивања треба

употребљавати с највећом пажњом.

Добро је познат факат да се расе, узете у антрополошком смислу, не подударају са етничким групама. У свакој етничкој групи има индивидуа различитих антрополошких особина (долихоцефалан или брахицефалан облик лубање, индекс главе, раст, комплексција итд.)^[1] Са разлогом су одбачене теорије према којима би један цео народ припадао једној антрополошкој раси и покојима би психичке особине потицале из антрополошких, тако да би чак било виших (долихоцефалних) и нижих (брахицефалних) народа (теорије Гобино-а, Ваше де Лапужа и Чемберлена).

Али не примајући ове закључке, арпоп и сувише шематизоване, ипак не можемо усвојити, да су антрополошке особине без икаквих утицаја на психичке. Несумњиво је, да су народи Европе мешовитог порекла у етничком и антрополошком погледу. Овај мешовити састав неоспорно је утицао, често знатно, на њихове психичке особине. И кад се одбију утицаји географске средине, историског развитка и утицаји цивилизација, остају ипак међу народима неке психичке разлике, за које морамо претпоставити да зависе од њихова етничког састава. Уколико је неки етнички амалгам млађи, уколико је мање обрађиван цивилизацијама, утолико се боље могу разликовати психичке црте његових етничких саставница. Разлика етничког састава већ знатно утиче на психичке особине Француза, Енглеза, Галијана и Немаца, који су вековима обрађивани цивилизацијом. Утолико се пре могу осетити утицаји етничког састава код Јужних Словена, који су цивилизацијом мање преиначени и још и данас изложени разним етничким стапањима. Историја нам може само донекле дати обавештења о разним етничким променама код Срба, Хрвата, и Бугара, а преисториске се промене могу констатовати само антрополошким испитивањима. Али ако се хоће да послуже овим студијама, антрополошка мерења треба да су извршена рационално и у довољном броју. Велики број антрополошких мерења која су извршена код Јужних Словена не обзиру се на многобројне миграције које су се десиле у последњим вековима. Кад се изврше антрополошка мерења на неком броју људи у ком било крају без обзира на њихово порекло (тј. одакле су дошли), показују се за Јужне Словене антрополошке разлике које могу бити само погрешне. Осим тога, и кад би била рационално изведена, досада сакупљена антрополошка факта су недовољна за праву антрополошку карактеристику јужнословенских група; вреде само неки општи резултати, који се виде и голим проматрањем.

Напоследку, народи и етничке групе разликују се готово неприметним ниансама у функционисању физиолошког живота. Изгледа, да ове ниансе одређују неки број унутрашњих промена, које чине основу разним осећањима и разним психичким тежњама. Ова осећања, готово несвесна, често су узрок разноликог начина мишљења и делања. Досад се није успело, да се ове ниансе похватају са довољно тачности. Можда ће се у томе успети развијајући физиолошке и хемиске методе у испитивању људског организма. Изгледа ипак да би резултати ових испитивања били у стању дати обавештења о неким дубљим разликама између народа; бар би могли бити од исте толике вредности од колике су и подаци антрополошких мерења.

Пре него што пређемо на психичку класификацију Јужних Словена, треба да укажемо на њихово етничко јединство и на њихове заједничке психичке особине.

ПРВИ ДЕО ЕТНИЧКО ЈЕДИНСТВО И ПСИХИЧКИ ТИПОВИ

Етнички јединство. — Манифестовање националног јединства. — Разлике између

Јужних Словена на западу и Бугара. — Типови, варијетети и психичке групе.

Одавно су испитивачи опазили заједничке основне етничке црте Србо-Хрвата/Словенаца и Бугара. Констатовали су, да се неосетно разликују језици којима се говори од Љубљане до Солуна и од Изонца до Црног Мора. Словенски лингвисти су први груписали ове народе под именом Јужних Словена насупрот другим словенским народима, источним и западним Словенима. Као што су језици истоветни или врло слични, исто тако и основни обичаји и народна схватања, на које је доцније развиће мање утицало, чине један део заједничког наслеђа Јужних Словена, иако ови народи, на полуострву и ван њега, станују у областима врло разноврсних географских прилика.

Ове сличности падају утолико више у очи, уколико је историја ових племена била различна а развитак свакога од њих потпуно независан: Бугари, на крајњем истоку, нису имали скоро никакве везе са Хрватима и Словенцима на западу. Сем тога друштвене прилике и начини етничких асимилација, којима се један народ преображава, били су различни на истоку и на западу. Врло је вероватно, да се заједничке особине свих ових народа нису развиле после њихова настањивања на Полуострву. Оне су морале бити донете из пређашње закарпатске домовине, где су Јужни Словени вероватно чинили једну етничку заједницу још тешњу него што је данашња.

Ипак има језичких и етничких разлика између разних јужнословенских група. Најпознатија је разлика између западних и источних Јужних Словена, између Србо-Хрвата са Словенцима на једној и Бугара на другој страни.

Србо-Хрвати говоре језиком који је толико једнолик, да једнога Србина из Србије може без икакве тешкоће разумети Хрват са Истре. Према облику заменице *што* овај је језик подељен на *штокавски* и *чакавски* дијалекат и сматрало се, да штокавски дијалекат карактерише Србе, а да је чакавски својствен Хрватима; данас се зна, да се Срби не могу оделити од Хрвата на тај начин. Има становништва које говори штокавски и назива се Хрватима. Чакавски дијалекат, кога уосталом брзо нестаје, ограничен је на неколика мала језична острвца у северној Далмацији и у јужној Хрватској, на јадранска острва и на средњу и западну Истру. Изван ових крајева, у којима се чакавски дијалекат одржао услед географске усамљености, сви Србо-Хрвати говоре штокавски. Место штокавским и чакавским Словенци говоре *кајкавским* дијалектом. Али овај дијалекат није својствен само Словенцима. Хрвати из три гранична округа, из загребачког, вараждинског и крижевачког, говоре такође кајкавским дијалектом, кога уосталом нестаје пред ш^ "дским, који се шири као књижевни српско-хрватски језик. Кајкавски се дк^:-;.'^ат још добро одржао у Крањској, у околини Трста, у Штајерској и у Ко^у.\ој, А чакавски је дијалекат спао на ред локалних говора. ^'.!.'-'

Тако су, дакле, ове дијалекатске разлике безначајне. Осим тога оне не одговарају тачно подели на Словенце, Хрвате и Србе.

Осим језика основне су психичке црте исте код Србо-Хрвата и Словенаца. Они се одликују интелектуалном и моралном осетљивошћу, којом разликују ниансе, често најфиније; великом осећајношћу и јако развијеним осећањем симпатије која је у основи народне душе код свих Јужних Словена. Ова су осећања живља него код Руса, нарочито Велико-Руса. Она често прелазе у страсти и могу се у унутрашњим борбама изродити у нетрпељивост. Србо-Хрвати се још одликују и богатом маштом, заносом и одушевљењем, укратко: јако израженим идеализмом.

Ове језичне и психичке сродности и многе друге које су запретане тињале у јужнословенским племенима једног су дана откривене. Ова су се племена узајамно познала и почела су осећати, да чине једну националну целину, нарочито почевши од турске најезде у 15. веку и после великих миграција. Тада се родила свест о националном јединству.

Срби, који чине готово две трећине јужнословенског становништва, продрли су миграцијама у Хрватску и Славонију, у Далмацију и у јужну Крањску. Јако су се измешали са Хрватима, а чак донекле и са Словенцима. Прешавши делимице у католичанство и у унијатску вероисповест, Срби су допринели, да се избришу раније разлике и да српско-хрватско становништво постане још већма једнолико. Културне разлике између ове две групе знатно су се ублажиле.

Оно што је допринело да их још више уједини и почне стапати, биле су заједничке борбе против Турака и заједничке патње. Услед миграција Срби и Хрвати су се тако измешали и једни у друге тако уплели, да је данас немогућно оделити их, чак и са географског гледишта. Миграције и њихове последице биле су главни повод заједничких књижевних, националних и политичких манифестација које су се доцније јављале.

Књижевни језик и књижевност постали су заједнички Србо-Хрватима нарочито од почетка 19. века. Међутим су Словенци и Хрвати имали већ у 16. веку заједничку књижевност верског карактера, услед протестантског покрета. Она је била делимице писана ћирилицом, вероватно да би протестантству привукла досељене Србе. Сем тога су и многи католички писци из Славоније и Босне дисали ћирилицом. Велика књижевна епоха била је она у Дубровнику 16. и 17. века. То је била заједничка српско-хрватска књижевност, писана штокавским, херцеговачким дијалектом, пошто је дубровачко становништво било непрекидно увећавано досељеницима из Херцеговине и Рашке. Кад се изузму неки архаични облици, језик дубровачке књижевности је исти онај који је у 19. веку усвојен као књижевни српско-хрватски језик. Ова је акција почела већ крајем 18. века. Велики српски писац, пореклом из Баната, Доситеј Обрадовић, чија је породица произашла из српских досељеника са Балкана, студијама и путовањима по Европи био се сродио са западњачким идејама. Путујући по јужнословенским земљама, он је опазио стапање и изједначавање које се било извршило у становништву и прокламовао је народно јединство Србо-Хрвата и Словенаца. Он се трудио, да уведе народни језик као књижевни наместо обласних дијалеката и наместо језика тадашње српске књижевности, у коме су превлађивали руски елементи. Али је ову реформу остварио тек Вук Караџић, пореклом из Србије, у коју су се његови преци доселили из Херцеговине, где су припадали племену Дробњацима. Он је употребио за српски књижевни језик говор западне Србије, језик Јадра. То је био штокавски дијалекат скоро исти са херцеговачким.

Око 1830 године Људевит Гај је увео код Хрвата штокавски дијалекат као књижевни језик. Људевит Гај је био, као и многи његови сарадници, пореклом из Загорја, из области северозападно од Загреба, где се говори кајкавским, словеначким дијалектом, Почевши од ове епохе остварило се јединство у језику и књижевности код Србо-Хрвата и српско-хрватски језик и књижевност почели су се ширити и код Словенаца. Али је Људевит Гај у исто време био себи поставио пространије циљеве. Он је сматрао имена Србо-Хрвати и Словенци као обласна имена једног истог народа и да би их избегао усвојио је за означавање целог народа име „Илири“. Вероватно је, да је у том погледу био од утицаја на њега назив „Илирија“, који су Наполеон и француски администратори били дали областима освојеним од Аустрије 1809. године, областима које су обухватале Крањску, словеначке делове Штајерске и Корушке, Трст, Далмацију и западну Хрватску.

Загреб је постао средиштем покрета за уједињење. Име „илирство“ замењено је именом „југословенство“, захваљујући нарочито делатности Штросмајера и Рачког, који су 1867

године основали у Загребу Југословенску академију знаности и умјетности. Отада су се умножиле књижевне везе са Српском академијом у Београду и са Матицом српском у Новом Саду. Али име „југословенство“ задуго није продрло у народне масе и употребљавало се само у књижевним, научним и уметничком круговима. Тек у току последњих година почело је да се шири, нарочито на западу, код Словенаца.

Од означеног времена почели су научници, књижевници и уметници израђивати програм народног јединства, одушевљавајући се заједничким идеалом о независној народној држави.

Затим је почела последња фаза овога развитка, фаза политичка.

Све балканско становништво досељено у Аустро-Угарску није никада заборавило своје сународнике, заостале у „земљи матици“: интересовало се за све догађаје на Балкану; многи су се досељеници надали, да ће се повратити у своју земљу, једном ослобођену од турске управе. Једна струја заједничког осећања и мишљења утврђивала се на обема обалама Саве и Дунава. Ослобођење Србије (1804—1815) пробудило је шире наде. Нова српска држава није се, као средњовековна Рашка, створила у средишту Балканског Полуострва. Она се консолидовала далеко од овог средишта, на десној обали Саве и Дунава око Мораве, на северу Полуострва, у непосредној близини некад аустријских јужнословенских земаља. Она се још више приближавала овим земљама својим етничком саставом, јер је обухватала српске групе које су у току турске епохе насељавале јужнословенске земље у Аустрији. Чим је Србија створена, Срби Аустро-Угарске а затим и сви просвећени Јужни Словени увидеше у њој земљу, „националне мисије“, „балкански Пијемонт“. Многи образовани људи дођоше, да би од Србије створили јаку кнежевину, модерну државу и „да би могли дисати слободним ваздухом слободне Србије“ (Доситеј Обрадовић). Националне тежње се манифестоваше већ у доба илирства, а нарочито 1848 године када су се Хрвати и Срби из Хрватске и Славоније и Срби из Баната и Бачке, удружили са добровољцима из Србије, заједнички борили против Маџара. Хрватски Сабор у Загребу и Српска Скупштина у Карловцима прокламоваше народно јединство. Отада су се ове тежње непрекидно манифестовале сваком новом приликом. Оне су постале политички програм Србије под владом кнеза Михајла Обреновића (1862—1868) који је, одушевљавајући се јужнословенском идејом, био себи ставио у дужност да оснује једну српско-хрватско-бугарску државу (Гарашанинов програм). Отада су ове тежње и ови програми постали прецизни. Али је практична акција почела тек последњих двадесет година,

нарочито после 1903 године, од оснивања јужнословенског клуба у Београду који се назвао Словенски Југ. Требало је заиста да Србија постане богатија, да би могла одржавати солидну војску; да стекне угледа својим економским напретком, својим демократском установама, својим универзитетом и својом Академијом наука и најзад појавом снажне и оригиналне књижевности. Тако је Србија давала доказа о својој животној снази; она је показала, да може издржати економски рат, који јој је Аустро-Угарска објавила.

За последњих петнаест година развиле су се тежње за уједињењем у јужнословенском земљама двојне Монархије. Први јавни знак овога развића био је склапање српско-хрватске коалиције у Хрватској, поред свих препрека које су долазиле из Беча и Будим-Пеште. Идеја о националном јединству прокрчила је пута код Србо-Хрвата у Аустро-Угарској и они су почели заједничку акцију одбијајући да буду оруђе династичке и клерикалне политике. Вође генерација су изјављивале и понављале: „Ми хоћемо да чинимо са Србима један народ као што су велики народи у Европи“. На приморју, у Ријечи и у Далмацији, ове су се тежње манифестовале са највише живости.

Млади нараштаји су покренули велики број листова и часописа у Загребу, Сплиту, Љубљани, па чак и у Прагу. У њима је провејавала ова мисао: „Ми смо Јужни Словени; сепаратистичких назива треба да нестане пред нашим генеричким именом; ми ћемо, дакле, узети име Јужни Словени, које ће највише допринети нашем народном јединству“.

За време балканских ратова и за време кратког живота аутономне Арбаније, па и за време Светског рата, Јужни Словени су стално нападали политику Аустро-Угарске и отворено исказивали своју одлучну вољу, да се са Краљевином Србијом уједине у политичку целину. Њихови поступци, скоро револуционарни, уливали су озбиљна страховања нашим мирољубивим људима, јер је Србија желела заслужен одмор, пре него што искрсну нови сукоби.

Нови је нараштај створио на земљишту двојне Монархије велики број тајних друштава из којих су потекли познати атентати, извршени у Сарајеву, Загребу и још једном у Сарајеву! Творци ових догађаја, који су постали историски, били су очевидно надахнути примером талијанског рисорђимента.

Чим је плануо Светски рат, јужнословенска омладина је појурила из Аустро-Угарске, уколико је то било могућно, да помогне Србију у њеној неједнакој борби. Други су прешли у Француску или Енглеску и основали Југословенски Комитет да допринесу другим средствима остварењу својих жеља. Они који су остали у Аустро-Угарској без престанка су потврђивали, не обзирући се на опасности, да хоће да створе своју националну државу. Овај је покрет продро у народне масе. Он се спојио са демократским покретом. Јужнословенско јединство је коначно запечаћено у Светском рату заједничким патњама. Оно не може више бити сломљено ни заустављено вештачким одлукама. Доцније га треба учвршћивати и даље неговати.

Идући преко Балканског Полуострва, од Јадранског Мора ка Црном, испитивач ће наићи на знатније језичне и етничке разлике, нарочито улазећи у области насељене Бугарима. Са једног гледишта особито ће му пасти у очи појава постпозитивног члана, који долази као додаток на крају именица. То је карактеристична црта говора у областима источно од Искра. Уз њу иду нестанак промене код именица и употреба предлога. Али што још више на први поглед пада у очи, то су расне особине становништва источно од Искра и од Ихтимана у Бугарској: тамо су многобројни монголоидни типови, којих је све више уколико се иде ближе Црном Мору. Задруга нестаје потпуно као и слава. Људи се ретко сећају својих далеких предака; свако носи име свога оца. Најзад ће проматрач запазити, поред неких особина заједничког свима Јужним Словенима, неко духовно стање својствено Бугарима, које одваја ово становништво неким битним цртама од свих других Јужних Словена на западу од Искра. Ова река и развође између ње и Марице, источно од Софије, чине етничку границу која пресеца на два дела јужнословенско становништво.

Језичне и етничке особине које смо навели као својствене Бугарима не јављају се најједном источно од поменуте границе. Има пространих области где српске и бугарске особине продиру једне у друге и стапају се, као у правој Македонији (јужно од Велеса) и у шопској области између Тимока и Искра.

Али чак источно од Искра, а нарочито у Средњој Гори, јавља се овде-онде бугарско становништво, које се по својим типичним особинама приближује Србима.

Оно источно становништво створило је у Средњем веку бугарску државу, која је са западним Јужним Словенима, нарочито са Србима, имала мало других додира осим супарништва и борби. Али су у току турске владавине ове борбе заборавили и Срби и Бугари. Масе српског и бугарског становништва, које су радиле земљу, које су трпеле исте

патње и имале исте непријатеље, почеле су се приближавати и чак изједначавати, нарочито у прелазним областима. После ослобођења Србије Бугари су у њој налазили уточишта, У то су време многи Бугари похађали више школе у Београду и у Крагујевцу. Бугарски емигранти у Букурешту били су закључили уговор са кнезом Михајлом Обреновићем, по коме су Србија и Бугарска имале чинити једну државу. Нова бугарска држава, створена после српско - турског и руско - турског рата у 1876—78 године, обрнула се у супротном смислу. После неких устезања, Бугари нове Бугарске усвојише за свој књижевни језик један дијалекат који их је највише удаљавао од Срба. Они су развили свој амбициозни и империјалистички програм, који је подржавао краљ и политичари и који је популарисан школом и ратовима против Срба, донекле чак и у народним масама.

Ипак, по личним проматрањима до којих смо дошли мало пре рата, можемо веровати, да мржња против Срба није ухватила дубока корена код бугарских сељака.

Пропуштена је повољна прилика пре 1878 године, да се Бугари уједине са другим Јужним Словенима. Сада, одмах после ратова од 1913 и 1915 год. то је немогућност, то је утопија. Сви покушаји ове врсте осуђени су на неуспех. И поред тога није немогућно, да Бугари приђу западним Јужним Словенима у даљој или ближој будућности. Али је за то потребан један период мира, једна ера демократизације, у којој треба просветити народне слојеве, нарочито у Бугарској.

Континентални блок и бивше аустроугарске земље у којима живе Јужни Словени по своме су месту између средње Европе са континенталном климом и грчко-јегејских области са медитеранском климом. Начин живота код Јужних Словена разликује се од начина живота северних земаља, насељених поглавито Немцима, као и од начина живота јегејских области у којима станују Грци. Осим тога треба истаћи, да Јужни Словени на Балканском Полуострву насељавају разнолике природне целине које, поред пуно других утицаја (евро-азиске особине, особине спајања и прожимања, особине осамљености и одвајања), такође утичу на становништво. И други су утицаји исто тако допринели, да се формира темпераменат ових народа: претапање балканских старинаца, историски догађаји, утицаји разних цивилизација. У многим се областима још и данас осећају психички остаци ранијих времена. -^о/мнс/сс особине/менталитет *хајдука*, навике племенског живота, итд. Дакле има психичких разноликости, и оне су учиниле, да се створи одређен регионални живот са врло јасним и врло различним изражајима. И поред ове разноликости могу се издвојити заједничке основне психичке црте код појединих ужих заједница и разликовати *типови*, *варијетети* и *групе*.

Тако можемо све Јужне Словене груписати у четири типа: *динарски*, који обухвата динарске области и друге крајеве у које су се доселили преставници динарског типа и утисли свој жиг старом становништву; *централни*, који обухвата поглавито становништво Јужне Мораве и Вардара и шопским се појасом продужава до Дунава; *источнобалкански*, коме припада становништво обе источне стране Балкана; најзад *панонски тип*, који обухвата јужнословенско становништво настањено највећим делом изван Полуострва, у панонској низији. Ови су типови довољно различни, да се могу и на први поглед распознати. Уосталом они нису раздвојени јасним границама: прелазе један у други прелазним зонама чије се становништво често може доделити једном као и другом типу.

Ми ћемо редом проучити ова четири типа. У погледу варијетета и група задржаћемо се нарочито на два типа, на динарском и на централном, имајући за циљ да дамо идеју о методи коју смо употребљавали.

Следећа таблица укратко излаже психичку класификацију, коју ми предлажемо за Јужне Словене:

Динарски тип

Шумадиски варијетет

Ерски „

Босански „

Мухамедански „

Јадрански „

Централни тип Косовско-метохиски варијетет Западно-македонски „ Моравско-вардарски „ Шопски „ Јужномакедонски „

Источнобалкански тип Варијетет доњодунавске плоче

„ Средње Горе Румелиско-трачки варијетет

Помачки „

Панонски тип Славонски варијетет Сремско-банатски варијетет Словеначки или алпски варијетет

ДРУГИ ДЕО ДИНАРСКИ ТИП

ПРВА ГЛАВА ОПШТЕ ОСОБИНЕ

Географски распоред. — Главне психичке црте. — Утицај земљишта и природе. — Друштвена и економска организација. — Узајамна наклоност и међусобно [економско] иомаиње. — Осећајност и симпатије. — Особито поштовање предака и обичај слава. — Национална свест и национална задаћа. — Војничке врлине. — Енергични и импулсивни. — Динарска шум, историска шуш. — Мистична ломка. — Интелектуалне способности. — Варијетети динарског типа.

Динарски тип заузима не само целу динарску област већ и суседне земље по којима се распростро миграцијама. Овај тил превлађује у моравској Србији; дао јој је значај који има и још отсудно утиче на њен развитак. Динарски су досељеници ушли у старо косовско-метохиско становништво не изменивши његове психичке особине; али су они на њега јако утицали. Како ово становништво има особина и централног и динарског типа, тешко му је одредити место. Најзад се Словенци Карста, које сам уврстио у динарско тип, у извесном погледу разликују од осталог динарског становништва, нарочито због вековних веза које су имали са цивилизацијом средње Европе. Они су добили специјалне особине по којима се приближавају панонском типу. Сви други крајеви, претстављени на нашој карти, несумњиво припадају динарском тилу.^[3] Срби чине три четвртине овога типа.

Главне психичке црте. — Целокупно динарско становништво, православно, католичко или муслиманско, живи или је доскора живело патријархалним животом, који је у знатној

мери утицао на његову карактеристичну физиономију. Они који су доста путовали по Балканском Полуострву одмах осете и распознају у некој народној маси динарске људе од других група. На њима су најбоље изражене све особине западних Јужних Словена. Оне су код њих дубљега смисла и националније. Ове особине нису начете страним утицајима и новим културама, као што је то мање-више случај у другим областима, изузевши неколико изолованих оаза, нарочито у источном делу Полуострва. Иако је област динарског типа била подељена између више држава, он је сачувао своје основне особине.

Динарски су људи живог духа и танане интелигенције. Обдарени живом и разноврсном осећајношћу они се често поводе за својом маштом, која је врло жива и богата, као и за првим импулсом одушевљења и срдбе. У својим се акцијама обично инспиришу побудама моралне и духовне врсте; материјални интереси имају само улогу другог реда. Да би се изазвала највећа сума њихове снаге, треба дирнути у њихову осећајност, осетљивост, у њихов индивидуални и национални понос; треба истаћи питање части или идеал правде или слободе. То су главни узроци страсти који покрећу динарске људе као и узроци сукоба који се међу њима јављају; отуда произилази срећан или несрећан ток њихова живота, много више него што потиче од себичности или од лакомости. Са овим се инспирацијама мешају расни инстинкт, инстинкт за животом и за развијањем, инстинкт да се извојује своје место у свету и да се да своја пуна мера, инстинкт чија је снага огромна. Динарски човек не верује, да има тешкоћа које не би могао савладати. Његова је вера непомућена, поуздање безгранично.

Поред овог јаког идеализма има и једна традиционална црта, једна од битних црта народне душе. Динарски човек гори од жеље да освети „Косово“ (Косовску битку 1389 год.), на коме је изгубио независност, и да обнови стару српску царевину, о којој стално сања, чак и у најтежим приликама, у којима би свако други очајавао. Обманут околностима и догађајима, напуштен од свих, никада се није одрекао народног и друштвеног идеала. Ова постојаност и апсолутна вера у национални идеал главни је факат у његовој историји. Себе сматра као Богом изабраног за извршење националног задатка. Све ове своје вечите мисли он изражава у песмама и приповеткама, чак и у посмртним тужбалицама (наршсачама). У свакој прилици се на њих навраћа: опева их и прича у кући, увече поред ватре а после свакодневног рада, у црквама и манастирима, излазећи из цркве, приликом сваког скупа или сабора.

Због тога су готово неограничени дух пожртвовања и самоодрицања: у току историје динарски су се људи жртвовали до исцрпљења целога народа. Народне масе су се мириле с тим да подносе неисказане тешкоће и патње ради друштвеног и националног идеала.

Покушајмо да са више детаља изнесемо њихове главне психичке особине.

Ушницјај земљишта и природе. — Динарски људи су интимно везани за земљиште и природу свога краја. Код њих нема великих вароши, доскора није било ниједне која би имала 100.000 становника. Превлађују мале вароши са неколико хиљада становника, поглавито пореклом са села и једним делом сеоског занимања. Деведесет од сто динарског становништва живи од земљорадње и од сточарства. Процент сељака је већи но у ма којој другој јужнословенској групи. Највећи део динарског становништва, дакле, живи у сталном додиру са земљиштем и природом, са стварношћу живота. Оно је навикнуто на оне природне недаће које долазе од непогода, рђавих жетви и сточних болести. Због тога су му нерви здрави, зато је спокојније и боље подноси удесе судбине.

У овоме се типу осећа јака веза с природом и с претцима. Ни у једној другој зони нису људи тако блиски природи и срасли с природом као овде. Ово није народ „сит живота“, већ млад, свеже крви, изоштрених чула за природне појаве. Особито су развијени вид, слух, чуло мириса и смисао за оријентисање: нађу се ноћу и у великим шумама. Осећају шум и шапат природе, од клопотања извора и шуштања лишћа до подземних звукова и трепета, и то у

њима изазива музику од осећања и жеља. Ови се утицаји нарочито примећују на женама. На народно осећање и на народну машту утичу високе и простране планине, са дубодолинама и вододеринама, даље осамљени и кршни кречњачки врхови разних облика. Од великог су утицаја на народну фантазију карсне реке, којих нестаје у понорима да се после неколико километара опет појаве из пећина, затим суве простране и разгранате пећине, бездане и сурдупине, интермитентни извори, које зову потајницама, итд. Јако утичу на динарске људе старе велике шуме и поједина дрвета или групе дрвета која се дижу на брежуљцима, са хумки и међу рушевинама, нарочито групе старих храстова; жмарци подилазе и стрепи се од старина и рушевина, од старих градова, кула и цркава. О свим тим природним и историским предметима има динарски човек поред старих, тајанствених, кашто мрачних прича, још чешће јасне приче из народне или из обласне прошлости. Оне се дубоко урежу у душу упечатљивијих и даровитијих. Од оних природних и историских предмета стрепи се или им се Динарци поверавају. Они су симбол места и околине и јако формирајући утичу на најтананије црте народне душе. Имају осећања за лепе панораме појединих врхова, и зато је за такве врхове у динарској планинској зони често име Поглед. Напослетку интимна веза с природом изражава се у многим топлим обичајима велике старине и дубине, у навикама, веровањима и врачањима, која се везују за смену годишњих времена, за небеске и климске појаве, за планине и врхове. Такви су топли обичаји о Божићу, о Ускрсу, о Ђурђевдану, о Ивањдану и Петровдану; такве су природне и наивне светковине које се везују за планине и врхове, на које једанпут годишње изиђе село или цела област; такви су обичаји додола и прпоруша. Сва природа је жива или дејствује као жива, и мртве ствари и замишљене. Има духова у води, у земљи, у дрвећу. По пространим и недирнутим шумама и планинама су разне виле, које воде интересантан живот и често одређују људску судбину. У облацима су ветрогоње и здухачи. Из језера излазе крилати коњи, водени бикови, љутити змајеви огњевити из којих све ватра сипа. Свуда има злих и добрих духова. Човек је везан и зависан од тих сила у природи, чији је највиши ступањ Бог и судбина, који све распоређују и ништа се без њих не може десити.

Друштвена и економска организација. — Динарско становништво живи поглавито у селима разбијеног типа са растуриеним кућама. Пре 40 и 50 година она су само по изузетку чинила групе од простих, *инокосних*, породица, а много чешће од *задруши*. Ова установа (задруга) која још постоји, мада ређе и ослабљена, била је најкарактеристичнија одлика друштвене организације динарских области. У неким крајевима постоје и *племена* која се деле на *братства*, *колена* или *шрбухе* (нараштаје).

У *задрушима* живе у заједници више потомака који воде порекло од истог претка. Удружују се и сагласно бирају за *старешину* једног члана из задруге, који се одликује моралним и интелектуалним способностима, често најстаријег по годинама. Противно обичајима код племена у којима се узима најхрабрији за *навара*, у задрузи јунаштво није најглавнија особина која се тражи од старешине. У динарским земљама *племе* је било ратничка заједница, док је задруга увек била заједница створена пре за мир, породична установа и економска група. Изгледа, да задруга претставља на патријархалном ступњу, на коме се људи баве земљорадњом и екстензивним сточарством, економску организацију која је најбоље прилагођена приликама. Велшсо број чланова омогућава задрузи, да искористи разне изворе које даје земља и да прибави себи све потребе за живот. Поделу рада подешава старешина, уз пристанак осталих, према способностима и годинама појединаца. Старији и јачи баве се најтежим земљорадничким и сточарским пословима; старци и деца раде лакше послове. Ономе који има способности за трговину може старешина одобрити да се њоме бави. Други се, нарочито зими, баве разним занатима корисним по задругу. Жене и девојке се углавном баве домаћим и женским пословима (ткање, вежење, израда одела итд.) и ослобођене су тежих радова. Девојке се нарочито баве израдом своје спреме за удају. Живело се угодно и у сразмерном благостању. Изгледа, да је сваки члан имао више слободног

времена, но у ма којој другој друштвеној организацији.

Задруга није била примитивна организација, већ је то патријархални облик који је имао свој развитак. У динарским областима постоји врло развијена патријархална цивилизација. Материјална страна ове цивилизације није тако заостала како се то обично замишља, схватајући погрешно смисао речи „патријархални“. То је била материјална цивилизација врло прилагођена приликама. Израђени морални појмови претстављали су целину, готово читав један добро утврђен морални систем. Сваки члан задруге познавао је усмени *закон*, закон по коме се знало шта треба а шта не треба чинити. Тачно је одређено за свакога од њих, на који се начин има мислити и делати. Штавише они су примили вековна искуства српске историје, и у слободном времену прибирали су и израђивали у породичној интимности национална предања. Врло је вероватно, да су задруге биле главни центри у којима су створене народне песме и фолклор уопште. У турско доба је задруга поред цркве била друштвена организација у којој се развијао национални дух остајући веран самоме себи. Чини се, да су се нарочито у задругама могли подићи до највишег степена осећања солидарности, симпатије и саучешћа и да су се нарочито у њима могли манифестовати она топлина у обичајима и нежност душе, који више карактеришу динарске људе него остале Јужне Словене.

Напоследку, ратовање је очевидно много лакше за друштво састављено од задруга но за друштво које је састављено од инокосних породица. Готово стални устаници динарских сељака у турско доба и рат за ослобођење Србије који је трајао једанаест година (1804—1815), нарочито су били олакшани организацијом у задруге.

Иако је све што има задруга било заједничко добро свих чланова, ипак она није тип економског комунизма. Када се задруга сувише умножи дели се и сваки члан зна ипа му припада као лична својина. Сваки зна, да ће, уколико буде више радио на одржавању и увећавању заједничке својине, и његов део бити утолико већи. Нигде се није могла тако брижљиво надгледати имовина као у задрузи, због великог броја њених чланова.

Сама задруга поставља неки број сасвим противречних проблема. Ми ћемо се овде бавити само о онима, који су у вези са циљем ове студије и нарочито ћемо изнети мишљења која смо стекли у току путовања.

Највише изненађује географско распрострањење задруга. Казали смо, да их има у областима свих јужнословенских типова, изузевши код источно-балканског или бугарског. Али су задруге биле а и данас су још најмногбројније у областима динарског типа. Међу задругама има такође различитих облика који се одликују понеким ниансама: динарске су задруге најтипичније, нарочито оне у селима разбијеног типа. У овим динарским задругама најбоље су изражене њихове особине које смо већ поменули. По њима је утврђен тип јужнословенске задруге. Међу самим динарским задругама биле су а и данас су најбоље организоване задруге у Србији, нарочито код старинаца (оних од пре великих миграција), у којима су најбоље изражене битне особине: узајамна љубав међу члановима заједнице и патријархални обичаји.

Старо шумадиско становништво се населило по пропланцима и крчевинама. Насеља су била изолована, далеко једна од других. Породице су морале бити многобројне, да би се могле снабдети свима животним потребама; оне су морале бити самосталне економске целине. Само су се велике породице могле добро заштити. На распоред и на развитак задруга биле су једним делом и шуме од утицаја. Истакли смо утицај рељефа на ову друштвену организацију у селима ибарског типа.

Вероватно је, да је задруга врло стара. Она би била карактеристичан друштвени облик

Јужних Словена у доба када су се они насељавали на Балканско Полуострво. Није била распрострањена у средњевековној српској држави вероватно због тога, што се распала због фискалних мера, као ни у вардарским областима због продирања византиске цивилизације. Али су задруге многобројне и од великог значаја у турско доба и вековима су претстављале главни облик породице динарског типа. У турско доба, када су били остављени сами себи, динарски су се људи вратили старим друштвеним облицима. Задруге су често имале по 50 до 60, каткад по 100 па и више чланова. Осим тога етничког обнављања донекле су и други узроци допринели овоме развоју. Турци су тражили порезу само по кућама; сељаци су радије живели у задругама и тако плаћали порезу само на једну кућу. Осим тога, у оно доба несигурности велике задруге су имале већи углед пред Турцима и другим непријатељима. Па и после Турака, када је највећи део динарских земаља био у српским рукама или под Аустро-Угарском, задуго је било више задруга него инокосних породица. У Србији су се тек око 1876 године почеле распадати задруге, а у Босни и Херцеговини око 1880. Али су оне и данас многобројне у динарској области, само их је мање него инокосних породица.

Узајамна наклоност и међусобно економско помашље. — Дирљиви су љубав и поштовање које чланови задруге имају један према другоме, као и њихова солидарност, нарочито у најтежим приликама. Они су везани особитом топлином осећања; у њиховим међусобним односима има пуно широке срдачности. Овде су најчистији и најбоље очувани динарски обичаји. Младићи и девојке најчешће поверавају своје тајне само најстаријој жени у задрузи коју врло поштују. Лирске народне песме врло дискретно изражавају љубав. Када се у њима говори о жени, њена се лепота описује са особито осетљивом резервом: опевају се само драгине очи, ход и гипкост њенога стаса. Једино су босанске песме смелије, што долази од оријенталских инспирација.

Опевају се љубав према породици и према матери, нарочито љубав према брату, која заузима прво место у народним песмама; осим материнске љубави љубав према брату је једина коју жена динарске задруге сме исказати; она то чини на врло разне начине и са дубоком нежношћу. Али је код њих извор љубави и осећајности толико богат, да им љубав заснована на крвним везама није довољна. Они је проширују и изван задруге у вези која до смрти спаја или два момка, *пиобратими*, или две девојке, *посестрима*.

Ни у једној јужнословенској групи нема толико специјалних речи за обележавање ступњева сродства као код динарског становништва. Обраћајући се људима свога народа, чак и ако су им сасвим непознати, динарски сељаци их ословљавају са брате, рођаче или стриче, сестро или тетка.

У исти ред појава долази и динарска узајамна помоћ која постоји између инокосних кућа и задруга. Она се показује у свима приликама у животу, нарочито у материјалном животу. Саморана жена са децом увек се помаже у тешким пољским и другим радовима. Узајамно позајмљују волове као запрегу за орање: то је обичај који се зове *спреп*. Нарочито се притиче у помоћ за време жетве коју треба брзо свршити: то је *моба*. Пошто задруге нестаје под утицајем индивидуализма и модерне цивилизације, она је са својим обичајима међусобног економског помагања изазвала нове облике заједничког рада и узајамне наклоности. Те су навике олакшале стварање модерних земљорадничких задруга, које су пре рата у Србији биле распрострањеније но ма где на Балканском Полуострву. Енглески путник # недавно је помињао ову солидарност српског сељака^[1]).

Осећајност и симпатије. — Изгледа, да се дух који живи у задрузи и уопште динарска међусобна помоћ могу објаснити емотивним карактером и

¹ #, март 1915): „#”.

врло живом склоношћу за симпатијом код овога народа. У овом погледу има велике разлике између динарског становништва и источно-балканског или бугарског.

Ова се осећајност показује у свима догађајима личног и заједничког живота. Топло учешће се врло живо показује како у радости тако и жалости и не само према члановима задруге већ и према читавом народу, па и према странцима. Та су осећања још живља у жалости него у радости. Она се саопштавају и преносе изванредном брзином. Изражавају се очима пуним сјаја или суза, злих или радосних суза. Има много јунака окорелих у борбама који су заплакали пред невољама других! Анта Богићевић не може од јада да описује Лазаревић Луки муке лозничке посаде, већ најпре заплаче. Иван Кнежевић, кнез Иво од Семберије, доносићи откуп за заробљене жене и децу, кад је угледао српско робље „трипут пада па он обамира ... низ образе грозне сузе лије". Ово су примери из ратова за ослобођење Србије 1804—1815 год. Али се ова осећајност у толико прилика показује у току балканских ратова, за време аустриске офанзиве и за време протеривања Аустријанаца из Србије (1914), а нарочито за време повлачења војске и једног дела становништва преко Арбаније, када је сваки био остављен својој судбини (1915). Да није било узајамног помагања, многи се не би спасли, а сељаци су се том приликом најбоље понашали.

Последица ове дубоке осећајности су и њихова дубока осећајна правда и милосрдност, као и готовост на пожртвовање и самоодрицање. Динарски су људи услужни и пуни доброте. Неке особине, као величина душе, саучешће, високо морално поимање, које сам често запажао код становништва у Јадру (у Србији), потсећале су ме на особине које руски писци приписују својим најбољим сународницима. Пред већим туђим невољама ови људи заборављају себе и своје сопствене невоље. Чести су случајеви да се динарски људи одлуче на крајња решења, без обзира на интерес, на корист и на „практичност", свесни да им је живот у опасности или да ће им остати црн и упропашћен. И цео је народ способан да тако ради. За људе од срца и савести имају нарочита имена: *душевници*, *савесници*, која датирају још од Душановог законика из Средњег века. По народним песмама они штите правду од неправде, бране „Божју правду", апсолутну правду. Кад виде неправду „у њима се распале пламови" и тада „саме би им сузе прокапале". Динарски су људи пораз на Косову објашњавали у народним песмама и тиме што су се „приволели небескоме царству".

С особитом умешношћу распознају шта могу примити од туђе љубазности. Ове их особине стављају високо изнад сељака многих других народа. Лично достојанство, поштовање и пажња према старцима, понашање према деци и женама, пријатељима и непријатељима, њихово држање на *саборима*, све показује нарочиту отменост у начину њихова живота и осећања. Осећање чедности и стида особито је развијено код жена.

Али наведене особине динарских људи имају и рђавих страна. Осећајност их каткад наводи на непромишљена дела. Кад им недостаје искуство, јака осетљивост их учини наивнима. Често се подају сентименталном и неупутном оптимизму. Њихова крајња осетљивост често постаје слабошћу; њихова великодушност их учини неправичним. Каткад су спутани страхом да не учине неправду или нажао другоме.

Особито поштовање предака и обичај слава. — Као што су међу собом везани љубављу, динарски су људи исто тако одани прецима: нигде толико не знају за своје претке, каткад до двадесетог колена, нарочито у Црној Гори;

нигде их толико не воле, не поштују и не мисле о њима. Више но код осталих Јужних Словена овде су очувана стара презимена, па чак и надимци поколења, кашто кроз векове. Са оца на сина се предају имена предака; потомци их памте; знају њихову постојбину, узроке и

прилике њихова иселјења, њихове најизразитије особине и најглавније догађаје из њихова живота. Често имају старе *читуље* у којима је забележена њихова генеологија. *Слава* је после Божића и Ускрса највећи празник, али много више лични, јер свака породица има своју славу, исту коју су славили најдавніји преци. Слава је пре свега светковина у спомен предака: почиње верским обредом у коме се свештеник моли за душе предака. То је *прекада*. Највећа је брига једне породице да има наследника који ће наследити и одржавати славу. Несрећа је бити *ушник*, без мушког порода. Напротив, Бугари не памте своје претке, немају славе и презивају се само по оцу.

Али осим срдачне и увек живе везе са својим породичним прецима, човек динарског типа се осећа дубоко везан за своје националне претке: сматра да има још једну старију и славнију лозу, ону својих краљева и царева, својих славних јунака из доба Немањића и Косова, великих витезова, хајдука и ускока из турског времена, који су живели између Косова (1389 год.) и Карађорђева устанка (1804 год.). Њихових непосредних потомака је нестало. Нема племства: уништено је после Косовске битке и за време Турака. Али сваки динарски сељак сматра националне јунаке као своје претке: са дубоком националном и људском осећајношћу он мислима учествује у њиховим великим делима и у неизмерним патњама, махом хајдучким патњама, онима о којима песме казују. Он зна не само имена косовских јунака већ исто тако и какав је ко био и које су му мане и врлине. Има крајева у којима чак осећају и ране косовских јунака. Погубити много Турака за динарског човека значи не само осветити своје претке, већ и ублажити њихове болове које и он осећа. Свака је група обожавала по кога јунака. Сви Црногорци старе Црне Горе сматрају Милоша Обилића као свога духовног претка, и не само да мисле о њему и да му се диве, већ га и сањају. Кад су чинили јуначка дела, размишљали су и препирали се, да ли би Обилић тако урадио и да ли су се приближили Обилићу. У највећим окршајима шумадски сељаци се сећају својих старих јунака који им служе за пример. И песма каже: „помислите на старе јунаке“.

Национална свест и национална задаћа. — Значајно је, да сви динарски Срби, од оних у северној Хрватској, на граници Крањске, па до скадарских Срба, познају најглавније догађаје из српске историје који се народним песмама и причама преносе с колена на колена. Претставници осталих група, изузевши Србе панонског типа и, донекле, оне централнога типа, немају какве више претставе о својој прошлости и народној судбини. Динарски су Срби потпуно и сви предани заједничкој ствари, готови на све жртве. Овај родољубиви жар није им дошао ни преко школа ни из књига. Једино се у Србији он развијао и ширио преко школа. У другим областима су, напротив, школе стојећи под туђинском управом покушавале, истина без успеха, да угуше ова предања. Они имају, дакле, врло јасну националну свест, националну душу. Национални морал и национална мисао наслеђе су дуге историске прошлости; они су се учврстили као инстинкти који аутоматски одређују понашање сваког грађанина и читавог народа. Искрсне ли какав било догађај, сваки динарски Србин зна шта треба да чини и чини то тачно; сви раде у највећој сагласности, сељаци и сви они (уосталом врло ретки) који нису дегенерисани политичким страстима или другим утицајима. Жене се понашају као људи. За народну ствар сви подносе највеће жртве. Балкански ратови и Велики рат само су један од многобројних — ипак најстрашнијих — доказа о дубини и племенитости овог националног осећања.

Сваки је Србин прожет неколиким као кристал јасним мислима: хоће слободу и самосталност свих земаља за које зна да су биле део његове државе и да у њима живи „сиротиња раја“. Под овим именом он разуме сву ону своју браћу, која не живи у границама Србије и према томе немају потпуну моралну и интелектуалну слободу. Њих треба ослобођавати сталним јунаштвом, непрекиданим пожртвовањем и крвљу. Млаки, непотпуни и опортунистички начини не доликују поносном народу. Са дубоком је захвалношћу примао помоћ коју је велика и света Русија чинила с времена на време, али не допушта, да ослобођење његове браће дође са стране. „Нада нема права ни у кога, до у Бога и у своје

руке", каже народна песма. Ако мора пред већом силом попуштати, динарски човек ће уништити све што би непријатељ могао узети. Песма каже: „Цар је Мехмед Сталић освојио, не освоји добра ни једнога". освојио је град, али у њему није затекао ништа од онога што је желео: жену, оружје и коња војводиног. У одлучним тренуцима нема савијања, нема попуштања, нема средњег пута: „у крв ће нам вјере запливати, биће боља која не потоне." Наша је „да гинемо и крв проливамо, да јуначки аманет чувамо, дивно име и свету слободу".

Као што је напред речено, ова дубока народна свест није ограничена само на области средњевековних српских држава. Она је врло жива код свих динарских Срба до граница Крањске, па чак и изван динарских области. Ова тако висока народна свест још се више развила за време Турака. Од краја 15. века она се брзо и нагло ширила из области Рашке, Хума (Херцеговине) и Црне Горе у свима правцима. Српске народне песме, створене у овима областима, распрострле су се чак и у области које нису припадале старим српским државама. Многе од ових песама, нарочито оне о Краљевићу Марку, продрле су међу Хрвате, Словенце и Бугаре. Изгледа, да су један од главних узрока овог великог ширењу песама биле велике српске миграције за време Турака, метанастазички покрети које смо описали. Други је знатан узрок стварање српске патријаршије за време великог везира Соколовића (Србина мухамеданца) и добро организована српска црква, чији се делокруг рада простирао на све српске земље, чак и на оне које су захватиле нове миграције.

Војничке врлине. — У току историје су сјајно посведочене војничке врлине динарских људи: оне су на највишем ступњу код становништва Србије и Црне Горе, у државама националне мисије. Такви су црногорски јунаци, који су готово стално били независни од Турака; такви су многобројни витезови и хајдуци свих динарских области из турског доба. Тиме се објашњавају и готово стални устанци не само у Србији, већ и у Босни, у Херцеговини и у области старе Рашке. Ови су динарски људи ратовали уз Млетке, уз Аустрију, па чак и уз Наполеона и Русију. Тако је извршено природно одабирање јуначких типова од Милоша Обилића до безбројних безимених јунака у годинама 1912—1918. Увек је међу њима било великих војничких талената, од Карађорђа до најновијих.

Енергични и импулзивни. — Људи динарског типа су по правилу живљег темперамента. Не могу се сви, као ниједан народ, уврстити у једну од оних класичних група, у које су подељени темпераменти. Уосталом различни темпераменти потичу од различне мере у којој су код појединаца или група комбиноване особине осетљивости и активности. И оно што је у том погледу најкарактеристичније за многе крајеве динарске планинске зоне, то је појава врло јаких темперамената, виолентних, силних, огњевитих људи, код којих узрујаност, напони и подвизи могу достићи највишу меру. Махом врло импулзивни који одмах и често без дужег размишљања раде: „зебу од многог мишљења", и који кажу: „ко разгађа, у нас не погађа", и погоде истину и најбољи пут. Правци у којима ће се виолентност изразити зависе од духовних и моралних особина овога темперамента, од „духа времена", од настројености средине. Најдаровитији од њих, смели, кадри примити дубоке утиске, могу бити револуционарни и у погледу идеја, али најчешће акцијом помажу друштвеном напретку; могу створити хук и покрете који обухвате народну масу, и такви постају вође народних покрета и револуција. Међу њима има људи највећег пожртвовања, који лако и као несвесно дају свој живот за моралне идеје и племените покрете; утичу заразно на околину и на људе мање јаког темперамента: силином једне повуку, друге ућуткају. Једни „праведни као Бог", други могу мрзети усијаном мржњом, јарост може доспети до белог усијања, а ови су главни носиоци и разносачи динарске девизе: света освета. Могу се изметнути и у развратне интересе, који не презају ни од каквих подвала и смицалица. Али главни правац у коме се досада изражавала осећајност и афекти овога темперамента јесте српска национална идеја, и од њих су постајали хајдуци, ускоци, осветници; и сада, без икаквог околишења, и много њих кадри су дати и дају главу за националну идеју. Од њих се за време турске владавине формирао хајдучки темперамент, који се навикао на неке суровости и усвојио као главну

линију понашања, да треба без обзира и на све начине уништавати противнике и непријатеље народности и тежњи за народном и државном самосталношћу; тај хајдучки темперамент још дејствује. Даље, поглавито су ови виолентни ковали оне крилате речи и узвике, којима се динарски људи одушеве и занесу.

Проучавајући виолентне типове, нарочито оне од историског значаја, опазио сам на свима, без изузетка, смену јако активних периода са добима потпуне пасивности, у којима су они малаксали, изнемогли, „без ује". Последње иде дотле, да могу пустити да пропадну велике тековине, кад то само од њих или највише од њих зависи; могу дакле онако тврдим сном заспати као Краљевић Марко и мора се чекати док се не пробуде. Многе појаве у развоју динарске зоне указују на смену активних и готово пасивних периода; после гласне и гласовите периоде долази друга са зевом или прекидом: начин историског развијања и напредовања овога становништва ишао је дакле цик-цак линијом. Као да је томе донекле била узрок и енергија виолентних типова, која се на махове развија. Такав начин развоја са зевом губи се са већим искуством и са одмаклим културним развојем, као што се већ показује у Србији у последње време.

Динарска шут, историска шуш. — Ових особина нема код свега динарског становништва, али се на њих често наилази. Оне су карактеристика њихове тако жалосне и тужне историје за време дуге турске владавине. У њиховим народним мелодијама врло често превлађују тужни тонови; али каткад из сентименталности и туге избијају и енергични тонови, све енергичнији, живи и страсни. На Балканском Полуострву само динарски људи имају *гусле*, којима се прате народне песме, инспирисане једино народном историјом. Гуслама се не могу пратити игре или лирске песме, за које динарски људи имају друге инструменте (нарочито *свиралу*). Монотони и тужни тонови гусала потпуно се слажу са народном душом када она обнавља успомене из историје пуне патњи и понижавања.

После пропасти Србије 1915 године многи су Срби могли подносити само тужну и монотону али умирујућу музику гусала, музику која може постати енергична, па чак и бесна, у жалости, под руком гуслара који је обузет узбуђењем. Причајући о страхотама које су се окомиле на његов народ, гуслар их прати брујањем све звучнијим и обузима га гњев; деси му се, да баци и скрха свој инструменат, да би изразио силна осећања која у њему изазива јака жеља да поправи неправду. Слушаоци су дирнути у најосетљивије жице, готово ужаснути. Присуствујући једној сцени ове врсте у околини Невесиња у Херцеговини добио сам утисак, да ове динарске Србе не може савладати никаква земаљска сила.

Таква је карактеристика динарске туге, историске туге, која се не предаје судбини, преко које се манифестују осећајност и осећање части и поноса, личног и националног. Слушајући гусларево певање многи су динарски људи, у току векова, „одмах узимали пушку и одлазили у гору", како песма каже. Другим речима: отишли су у хајдуке који су се борили, да освете жалосну судбину свога народа. Људи динарског типа су често необуздане природе и не могу лако да поднесу чак и ситне неправде. Људи, па чак и жене, са цртама које одају племениту тугу, који изгледају савладани тугом, могу одједном постати бесни као лавови. Ова је туга инертна и резигнирана само код жена које су изгубиле синове и чија је лоза заувек угашена.

У току последњих векова су готово сви Јужни Словени били изложени истим патњама. Код свију се запажају, више или мање, ове тужне црте у карактеру. Али се најдубља морална туга, историска туга, јасно запажа само код динарских људи.

Мистична логика. — Код динарских људи има склоности мистичноме, тајанственоме, мистичној логици. Она је у вези са њиховом интензивном осећајношћу и са фантазијом. Тиме они стварају тајанствена факта и појаве и формирају идеале. То раде и у нормалним

временима, али нарочито у узрујаним, ратним.

Ове примитивне мистичне логике има мање или више код многих народа. Динарски сељак пази на небеске појаве, на птичији лет, на зујање пчела, на животињске гласове и верује, да по томе може претсказати догађаје. „Неначета вода“, вода која је с јутра донета и није још употребљавана, служи им за претсказивања као и за лек. Има људи који имају зле очи, у другима су добри или зли духови, најзад из неких ноћу излази душа из тела и бори се са ветровима, облацима и непогодама (*здухач, ветрогоња*).

На људе динарског типа највише утицаја имају вође у чијем понашању има нечега тајанственог или му они то приписују. Верују, да се не може бити велики човек без способности које дају тајанствене силе, нарочито *виле* и добри духови. Динарски људи обавијају своје најдубље народне идеале, као велом, неком сјајном мистиком. Познато је, са колико су такве мистике оденули и украсили у причама рођење и живот Краљевића Марка.

Код динарских људи се ова мистична логика нарочито развијала у доба најтеже турске владавине. Тада су разноврсни народни пророци имали већи утицај но икад. Веровали су, да има тајанствених сила које су истоветне са великом светском правдом и да ће оне помоћи, да српски народ постане слободан. За неке цркве, које су на брду и на тешко приступачном положају, причају да су узлетеле из долина на брдо, да их Турци не би порушили.

Има примера у историји, где је народно понашање било одређено мистичном логиком. Тако нпр. после смрти краља Милутина од три претедента победи и узме престо ослепљени Стеван Урош III поглавито услед тога што се по целој земљи разнесе невероватан глас, да је он неким чудом наједанпут прогледао (мисли се, да је увек помало видео и да је то крио за живота краља Милутина, који га је гонио). Други пример: 1584 године нађе кости Св. Уроша близу града Петрича, недалеко од Призрена, неки пастир коме су се људи спочетка као лудаку потсмевали. Ипак поступно обузе неко високо осећање све косовске Србе, обновише манастир и узеше чувати тело свога последњег цара. После су тобожње Урошеве кости „саме пошле“ у манастир Јазак у Фрушку Гору, 1705 год. Често су и снови имали велику улогу. Пред погибијом црногорских потурчењака сањао је озринићки сердар Вукота старога Озру, који је по предању родоначелник племена, и он је љуто опомињао њега и све Озриниће да истребе потурице. Тај сан исприча сердар Вукота саплеменицима на јави, развије њихову машту као волшебним ударом и одушеви их на истребљење потурица. Пробисвет Шћепан Мали је стицајем повољних и мистичних прилика успео да га у Црној Гори сматрају као руског цара Петра III и да влада Црном Гором неколико година. У ову врсту спада и то, што се пред катастрофу 1813 год. по Србији пронео глас, да сандук, тј. њивот, светога краља у манастиру Студеници шкрипи, хоће да се сели, знак да ће Србија пропасти. За време заједничких аустро-немачких и бугарских напада на Србију 1915 год. сретали смо сељаке и сељанке високих копаоничких села који су ишли у посету манастиру Студеници, Немањиној задужбини из 12. века. Говорили су, да иду да се моле студеничким свецима да спасу Србију. На путу су нашли једну девојку која је седела на камену и питајући их куда иду, одговорила им: „Идите у манастир, јер сте се на то решили, а-та тамо нећете наћи свеце: сви су отишли да спасу српску војску.“

У вези са мистичном логиком је и ова особина: људи овога типа имају нечега пророчког (дивинаторског): осете велико време и велике тренутке, нарочито за свој народ, готово их претскажу и за њих се припремају. Тиме се у њих унесе замах, занијају се, крену и развију огромну снагу, дају највећу меру. Оваква се дивинација осетила пред устанак 1804 год.: „земан дош'о ваља војевати“, каже народна песма. Исто је осетила Србија 1912 год., у српско-турском рату.

Интелектуалне способности. — Из свега што је речено излази, да су динарски људи

несумњиво обдарени живом маштом. Уз њу иде песничко и уметничко осећање, показано у *песмама* које су добро познате и које се сматрају као најбоље словенске народне песме. Неке од српских приповедака Лескин ставља у ред најлепших које у књижевности постоје. Због народних песама Мицкијевић сматра Србе за песнике словенскога света. То су појединачне песме или читави циклуси, као што су косовски циклус, циклус о Краљевићу Марку, циклус о устанку 1804—1815 год. Језиком пуним слика динарски су људи успели да изразе своја најдубља осећања, своја јуначка дела и недаће, љубав за слободом, правдом и независношћу, своју националну мисао и национални понос и своје опште погледе на људску судбину. У овим се песмама изражава национални морал, нарочито у онима које се односе на српску историју из доба Немањића и Косова. Често се с разлогом рекло, да Краљевић Марко у песмама оличава карактер српскога народа, бар битне црте тога карактера, оне које се нису развиле.

Стваралачка машта и укус се исто тако манифестују у мање познатим делима народне уметности, у резбарији, ћилимарству и у везовима, — у орнаментима, на пример на женским кошуљама—које често остављају врло леп уметнички ефекат. Ова народна уметност изражава осећања радости, благодати и одушевљења. Изгледа, да су геометрички облици ове уметности врло стари.

Динарски свет показује у обичном животу доста бистрине или брзог схватања, не ретко и досетљивости и хитрине духа. Иако су неки овда онда духовно заваљени, нису духовно троми, није им дух замагљен и немају оне неодређености и нејасности која се често види нпр. код Немаца. Даље, несумњиво имају интелектуалне осетљивости, нарочито способности да тачно и истинито осете и погоде, да оцене, да изнађу, имају дакле инвенције. Тешко је одредити, колика је амплитуда тога интелектуалног дара, јер народ није израђен. Углавном се може ово извести:

Дар је распоређен готово на целу народну масу, која показује доста духовне живости и правоумности; тупавих готово нема. Али амплитуда дара по правилу није велика. Највећи број тзв. даровитих давао је досада мале резултате. Махом не разраде послове (не само на делу већ и у мислима) до крајњих конзеквенција. Врло ретко ураде штогод потпуно. Често мисле, да је исто видети или осетити и извршити. Има дакле доста површних. Код многих људи је даровитост врапчије интензивности. Али амплитуда дара је у вези и са културом: са вишом културом расте издржљивост, све је више савесности и ојачају способности народа који има дара.

Изузетно има и велике даровитости.

То је на првом месту показао народ као целина тиме што је био кадар да прими и развије дубоки утисак као што је косовски, да га вековима развија и рашчлањава и пречисти у велике народне мисли. Даље тиме, што је као целина имао моралне и интелектуалне смелости и иницијативе. Није се никад мирио са неправедним и неистинитим политичким и друштвеним стањима. Тежио је стално за новим и бољим. Дизао је револуције.

Велике *народне* творевине јужнога словенства везане су за динарски тип:

црква Св. Саве, народне песме, стварање и ширење Србије.

Велику даровитост и простране концепције показали су динарски самоуци:

Карађорђе, Милош, Вук Карацић, Његош; поред других (Рачки, Копитар, Мажуранић, Миклошић, Прешерн итд.).

Колика је та динарска даровитост види се у поређењу са Бугарима, који нису створили

ниједну од речених великих творевина и нису дали онакве даровите личности и самоуке као што су поменути.

Људи динарског типа познате мученичке историје, који су се вековима борили за живот и одржање, копали и мач држали, дали су у ствари много и показали знатну даровитост.

И по моралним и по интелектуалним особинама они су способни за високу културу.

Варијетети динарског типа. — У пространој динарској зони се разликују два психичка варијетета, северни и јужни, и први се углавном поклапа са шумским и зеленим појасом планинских страна ове зоне, а јужни заузима њене голе и кршне јадранске стране. Првome припада и појас највиших динарских површи, а на северу допире до панонске равнице (са прелазним областима: босанском Посавином и Мачвом), док се други простире од високих површи до уске динарско-приморске зоне. Пошто су северне стране динарске планинске зоне много дуже од јужних, северни је варијетет несразмерно већега пространства но јужни. Граница између њих иде западном ивицом највиших динарских површи. Ово су најкарактеристичније преседлине и планине те граничне линије: Ветерник у источном делу Црне Горе, који одваја Васојевиће од старе Црне Горе са Кучима, Братоножићима и Пиперима; Планиница на југу од Никшића која одваја херцеговачка племена од старе Црне Горе; Иван-Планина, која раздваја Босну од ниске Херцеговине; преседлина Пролог и планина Динара, које деле западну Босну од далматинске Загоре; напослетку Велебит и Крањски Снежњак.

Ова два варијетета су везана за две области, које се геофизички а нарочито климски знатно разликују: за шумски травни и зелени појас са спорадичним карстом и за голи, кршни, потпуно карсни јужни појас; осим тога у првом богатство воде, а у другом оскудица и пијаће и текуће воде. Северни појас се одликује углавном средње-европском климом, а у јужном се осећају утицаји медитеранске климе. Различни су дакле природни услови за живот. Даље су различни типови насеља и типови кућа, и то је у вези поред природних утицаја и са културним. У области северног варијетета села су знатним делом у шумама; насељавања последњих векова вршена су у шумама, у крчевинама. Куће су далеко једна од друге и превлађује разбијени тип села. Кућа је доскора била дрвена, шиндром, даском или сламом покривена (на северозападу под утицајем алписке куће), и тек последњих деценија има све више кућа зиданих од ћерпича и цигле и црепом покривених, нарочито у Посављу, Подунављу и Покупљу. Међутим села јужног варијетета су у голом земљишту, редовно везана за карсне облике (вртаче, увале, карсна поља), ограничене на мали простор, збијенога типа; кућа је камена, махом плочом покривена, често романско-медитеранскога типа; такмиче се ко ће бољу кућу сазидати и често све што имају уложе у зидану кућу. Напослетку су у северном и јужном варијетету унеколико различни и културни и историски утицаји. Северни тип је углавном патријархалне културе, а у Србији се на патријархалној основи и под утицајем страних култура ствара нова, умногоме оригинална култура. У јужном типу такође превлађује патријархална култура, али се осећају утицаји романско-медитеранске културе, која скоро превлада у области динарско-приморскога типа. Северном варијетету припада Србија а јужном стара Црна Гора, обе доскора посебне народне државе на различан начин формиране. Има знатних разлика и у друштвеној структури и у занимању између ова два варијетета. Северни варијетет је најбољи претставник свих динарских психичких особина, а у јужном варијетету су оне неравномерно развијене: једне појачане до максимума, друге ослабеле или преиначене; осим тога су психичке особине унеколико различне и у појединим етничким групама севернога и јужнога варијетета. Све те прилике и преиначења и велике разлике између северног и јужног варијетета најбоље ће се видети на попречном етнографском профилу од Београда до Боке преко Ветерника, који пролази кроз велику шумадиску етничку групу са више мањих, кроз старовлашку са сеничком, и кроз племе Васојевића или кроз етничку групу брђанских и херцеговачких племена до Ветерника —

групе које припадају северном варијетету; од Ветерника профил иде кроз групу староцрногорских и сродних племена, затим кроз бокелску етничку групу, и ове припадају јужном варијетету. Приликом карактерисања ћемо главну пажњу обратити на психичке особине великих група, које су везане за „земље“ или простране области, занемарујући, овом приликом, психичке разлике које се запајају између мањих етничких група, везаних за крајеве или жупе.

У северном, зеленом, појасу ћемо разликовати четири психичка варијетета: *шумадиски*, *ерски*, *муслимански* и *босански*. Јужни појас обухватамо у целини као један, *јадрански*, варијетет. Покушајмо да дамо њихову карактеристику,

ШУМАДИСКИ ВАРИЈЕТЕТ

Етнички састав. — Промена географске средине. — Изједначавање становништва и преображај друштвене средине. — Дружественост, озбиљност, веселост и песма. — Демократска осећања. — Карактеристика државе и понашање за време криза. — Интелектуалне способности. —

Правећи етно-психички „пресек“ кроз јужнословенско становништво на западу, и то у правцу од истока према западу, наилази се најпре на истоку на шумадиски варијетет; други варијетети долазе један за другим идући према Јадранском Мору и њихове се области шире од северозапада према југоистоку поклапајући се са великим цртама рељефа.

Шумадиски варијетет заузима скоро целу моравску Србију и обухвата више становништва него и један други динарски варијетет. Шумадиски варијетет чине старе етничке групе, старије од великих миграција, и различне досељене етничке групе: динарско становништво које је сишло са планинских крајева на југу, косовско и вардарско становништво и развој друго. Ово је становништво било заједнички и снажно прегло да се ослободи Турске и да створи независну државу. Досељеници су имали да се прилагоде новој географској и друштвеној средини. Сви су се међусобно прожели и изједначили. Општи начин мишљења и рада, национални и друштвени идеал постали су им заједнички. Иако динарско становништво чини већину у Шумадији, образовала се услед мешања досељеника и старог становништва нова етничка група која нема чисте динарске особине. Она претставља снажну етничку комбинацију у којој су на динарске психичке особине јако утицале особине других група и често их знатно измениле. С друге стране, у Шумадији се констатују, нарочито у току последња два века, највеће промене у географској и друштвеној средини и у занимању, промене које су са своје стране утицале на менталитет становништва. Пре него што опишемо психичке особине овог варијетета укажимо на неке од ових промена.

Промена географске средине. — У доба ослобођења, у почетку 19. века, највећи део београдског пашалука или Шумадија, био је покривен луговима и шумама, нарочито храстовим и буковим шумама. Села, растурина по пропацима, била су удаљена једна од других и малобројна. Становништво се занимало нарочито сточарством, највише свињарством, радије него земљорадњом и повртарством. У току последњег века извршиле су се многе промене у физичком изгледу земље.

Природна средина је све јаче експлоатисана а становништво се све јаче прилагођивало овој средини. Отуда је потекло рационалније искоришћавање земљишта: данас се јасно разликују области земљорадње, повртарства и виноградарства. Серија преображаја се извршила без мало на овај начин.

Најпре су се лугови и шуме све више крчили и они данас покривају тек петину Шумадије; затим су ишчезле многе баруштине које су биле по долињским равнима, нарочито у густим луговима. Површине за обрађивање постале су пространије за седам или осам пута. Села која су раније била нарочито по брежуљкастом земљишту и у планинама спуштала су се све више у долињске равни и постала већа. Становништво је променило занимања и обрнуло се земљорадњи. Шљиваци су почели покривати све већу површину. Појавило се модерно виноградарство. Неки делови ниске Шумадије постали су прави вртови. Свиње, које су се пре множиле у храстовим шумама, сада се гоје кукурузом у оборима. Најбоље домаће расе говеди распрострале су се по целој земљи као и нове расе постале укрштањем домаће расе са најбољим алпским расама. ПUTEVA је више и боље се одржавају а стари начин преноса коњским караванима скоро сасвим ишчезава. Овај је напредак убрзан нарочито од грађења прве железнице (1885 год.) и од увођења већег пореза на земљиште. Подузетни дух је ојачао. Рудници, које је дотада само држава експлоатисала, привукли су многе приватне људе и стране капитале, нарочито рудници бакра, угља, злата и среброносног олова.

Већина малих вароши, економских центара појединих крајева, скорашњег су порекла. Шумадија постаје најнасељенија земља на Балканском Полуострву: као што смо видели, густина становништва у неким крајевима достиже до 100 становника на км². То је резултат не само природног прираштаја него и досељавања.

Услед двају сукцесивних увећавања према југу а на рачун Турске, важност и опасности овог географског положаја постали су већим, а особито после грађења моравско-вардарске железнице. Увећана, боље организована и богатија, окружена са свих страна српским становништвом, Шумадија је привлачила словенско становништво које је било под управом Турске и Аустро-Угарске. Пошто је заузела Босну и Херцеговину Аустро-Угарска је опколила Србију и покушала је, да јој пресече прилаз европским тржиштима и мору. Овим и другим средствима Аустро-Угарска је изазивала тајним начином многе кризе у Србији. Унутрашња политика Србије тиме је понекад била помућена; криза се појачавала услед културних утицаја и услед утицаја европских установа које продиру у старе балканске цивилизације преплићући се са њима и са патријархалним схватањима.

Изједначавања становништва и преображај друштвене средине. — Последица је ових промена преображај друштвене средине, нарочито друштвене структуре. Напред смо показали миграционе струје које су стално притицале према Шумадији, као и њихове узроке. До 1842 год. нови су досељеници могли искрчити шуме и искрчена земља припадала им је без икаквих формалности. Чак и после 1842 год. су досељеници могли добити земљишта у *оселинама* или се настанити у хатару некога села. Многе Јужне Словене из Аустро-Угарске привлачила је слободна држава, у којој се говорило њиховим језиком и у којој су они могли купити земљу по ниску цену.

Ма одакле долазили, ови се досељеници нису груписали према области одакле су дошли, осим у неким деловима западне Србије. Њихово мешање и стапање са старим становништвом било је услед тога утолико тешње. Више од половине досељеног становништва чинили су сточари који су се морали прилагодити земљорадњи. Уколико се више земља крчила, досељеници су сви постали земљорадницима, каткад не без мучних напора, као што смо то видели на случају са Црногорцима. Преображено динарско становништво оставило је у карактеру Шумадинаца са траговима сточарске безбрижности инстинкт за независношћу и снагу — особине, које су ретке код досељеника са југа. Косовска и вардарска струја биле су састављене поглавито од земљорадника, од потиштених чифчија, изузевши смеле и активне досељенике из Метохије. Они су донели традиције негдашње Србије, одрасли у сенци њених цркава, манастира и градова. Под узајамним утицајима ових досељеника и старога становништва које је живело у особито развијеним задругама, образовао се нов психички тип, који се својом, већ богатом историјом и својим творевинама

појављује као тип обдарен већом снагом и можда виши од чистог балканског типа.

Са променама које су настале у географској средини, са прилагођивањем различних досељеника овој средини и са увећавањем густине становништва све се више преображавало ово друштво, састављено у почетку од сељака. Они се насељавају по градовима, постају занатлије и трговци, почињу да примају навике градског живота. Задруге се непрекидно деле или распадају; инокосне породице се множе. У почетку су једино деца војвода и трговаца, нарочито посрбљених Цинцара, добивала више образовање. Доцније се деца инокосних породица, више него задружних, све више и више образују и постају чиновници у новој држави. Организује се и развија војска и официрски кор. Школе се умножавају брзо, ствара се универзитет. образују се научне и економске установе и друштва, као и политичке странке. Богатство се повећало и плутократска класа почела је да се развија.

Овај народ од сељака успео је од почетка да организује српску државу на други начин него што су биле организоване околне државе: Турска, Аустро-Угарска и Румунија. Овај је народ примио западно-европске установе, али их је изменио и прилагодио националном духу. У исто доба јавила се у новој држави велика фигура Вука Караџића, који је, напуштајући стари словенско-руски књижевни језик, дигао народни језик на висину књижевног и створио потпуно фонетску азбуку. Развила се национална наука, која је поставила научне основе народном јединству. Идеја о националној мисији хватала је у народу све више корена. Народ је разумео, да треба своју храброст да појача, дисциплинује и организује, како би могао извршити свој задатак.

У току овога развитка менталитет Шумадинаца се изменио и лако је утврдити епохе у којима се ове разлике осећају. Али то није наш циљ. За нас је довољно констатовати, да се у народној маси развио разумнији дух. Сељак је успео да све више господари својим дивљим демократским инстинктима. Јавиле су се организаторске способности као и јака склоност за радом. Покушајмо да покажемо какав је садашњи менталитет Шумадинаца.

Главне психичке особине. — Оно што данас нарочито пада у очи у карактеру Шумадинаца јесте нешто јако, смело, велика активност и здрави живци. Многи од њих су способни, изгледа, да успеју у сваком предузећу. Ретке су инертне природе. Све више се јављају личности велике воље. Страни посматрач имао би утисак да сви напредују са неукротљивом упорношћу и жилавошћу. Крути традиционализам скоро је сасвим ишчезао. Сви се прилагођавају новим начинима живота. Овде је мање говора, мање песама и епских склоности него код чистих динарских људи.

Иако активни и смели, код њих ипак има неког уздржавања којим се одликују од становништва панонског типа, каткад врло експанзивног, од далматинских говорника који понекад говоре течно и елегантно и од њихових суседних рођака у Старом Влаху који говоре, каже се, чак и кад их не слушате. Ово уздржавање које се може сматрати као грубост, у ствари потиче од достојанства и од мере: Шумадинац хоће да се загреје само свесно. Зато опет, кад он то чини, то је отворено, у лице противнику, очи у очи, као човек чији су преци вековима сами себи стварали правду. И то га понекад води жестини; остало је у њему нешто хајдучког,^[4] као што то налазимо у шумадиском хероју Карађорђу, сину те земље, личности доиста титанској.

У вези са претходним особинама треба код Шумадинаца забележити здрав разум, меру, смисао за стварношћу. Они знају проценити правично и без срџбе ствари и догађаје, кад их потпуно познају. Сељаци се често одликују осећањем мере, које ређе имају њихови школовани сународници. Исто је тако развијен смисао за комичним који потиче од интелегентног и финог посматрања туђих акција, нарочито њихових побуда. Све оно што се не допада јавно се износи шалама, хумором и исмевањем. Тешко онима који истичу своје

особине, тешко насртљивцима и сујетнима, онима који хоће своје себичне тежње да маскирају узвишеним побудама, тешко претенциознима без духа и без културе који хоће да преваре друге. Ниједном од ових недостатака Шумадинац неће учинити милост и прогледати му „крз прсте“. Нигде у јужнословенским земљама не постоји више живе искренности; нигде више склоности за исмевањем.

А ова склоност никако не спречава врло живо осећање захвалности за указане услуге, осећање које се често преображава у скоро безгранично поверење. Многи страни посматрачи, нарочито у току последњих година, запазили су и описали ову особину Шумадинаца, који су способни да изразе своје поверење на дирљив начин и са потпуном оданошћу.

Дружевност, озбиљност, веселост и певање. — Дружевност је врло јасна особина Шумадинаца. Код њих се запажа тежња за стварањем дружина и удружују се у свим приликама. Односи између чланова једне дружине су срдачни. За време Устанка 1804 године побуњени сељаци су формирали дружине по крајевима из којих су били. Често иду два и два загрљени. Кад се зауставе да обедују увек једу заједно. Чутура са шљивовицом или вином иде од једнога другоме. На сабору који се држи код сеоске цркве сељаци се групишу: имућне породице имају око цркве *собрашнице* (саборске куће) у којима примају госте. Чак и за време рата они кашто уносе ову ноту дружевности, помешану са озбиљношћу и веселошћу. Бирају првога који ће почети напад, онога, кога сматрају као миљеника судбине и тај избор пропраћају шалама. Песма вели: „Нека буде свеколика кавга на онога Срдана Илију, и нек буде срећа Срданова“.

Овим смо дошли до разматрања једне друге особине Шумадинаца: ведрине и веселости, које су се испољавале у току целог 19. века и до наших дана. Ипак је било ступњева у манифестацијама ове веселости. У својим „Мемоарима“ прота Матеја Ненадовић прича о сусрету сељака, које је водио у борбу, са сељацима Карађорђевим. Кад је ваљевска војска чула Карађорђево рече: „Добро дошли, браћо моја, српски соколови!“, „верујте децо (каже прота Матеја) да ту није војник остао који запевао није, а многи је старац радосне сузе проливао што је то дочекао. И преко свега Дубоког (између Обреновца и Београда) рекао би да не само војници певају, но да је и шумар и сваки листак на дрвету људски глас узео и пропевао; и тако с певањем 8 маја у Остружницу на конак дођемо“. Веселост је достигла врхунац у првим деценијама после ослобођења Србије. Шумадинци су били срећни, што су се ослободили турскога јарма и што су могли живети у реду и миру. Певало се и играло у свима селима. И најтежи земљораднички послови су се радили уз шалу и веселост. Путници овога доба говоре о општој веселости и о песмама које су слушали свуда по селима. Њихова су путовања често била низ веселих и пријатних догађаја у којима су узимали удела не само сељаци већ и свештеници, владике и најславније војводе. Ова веселост није ишчезла ни доцније, већ је била, изгледа, унеколико пригушена грозничавом активношћу и склоношћу за предузећима. Али и поред ових изузетака, истина све многобројнијих, веселост и склоност за шалом остали су народна карактеристика чак и за време балканских ратова и повлачења кроз Арбанију.

Демократска осећања. — Демократска осећања, заједничка уосталом свима психичким јужнословенским типовима, овде су нарочито развијена. Разлог је овом демократском инстинкту Шумадинаца, чини ми се, следећи.

Демократска су осећања урођена народу који је за време борби за ослобођење имао једноставан друштвени састав, који је чинио друштво земљорадника и сточара, у коме није било не само никакве друштвене класе већ и никакве значајније разлике у погледу имућности. То је била маса сељака од којих је сваки имао властиту земљу. Једино одликовање је било бити поп или кнез. Попови су се нешто мало издизали изнад народа. Због

тога је сваки желео да има попа у породици. Изузевши демократских тежњи ниједна друга тежња није могла наћи основа у народним предањима. Шумадинци као и сви Срби имају генеалогичку која иде до у Средњи век, читав низ царева, краљева и јунака, али то није генеалогичка неких породица као у земљама где постоји племство. Српско племство је ишчезло; постоји само генеалогичка историских предака који припадају целој наци.

Међутим се каткад наиђе на ауторитативне карактере. Шумадијско су друштво чиниле у ствари велике задруге. Власт задружног старешине је кашто била наследна кроз више нараштаја и тако је трајала непрекидно навика за заповедањем. Али према задружним обичајима старешина се могао сменити и други изабрати. И жене су могле бити изабране за старешину. Хајдучки старешина је одређиван општим пристанком или избором. Манастирске старешине су бирали народни претставници пре него што су их именовале високе црквене власти. Војничке и административне старешине, па чак и династије, у ослобођеној Србији су регрутоване међу досељеницима, међу сељацима који су одређени избором или општим пристанком. Тек што је земља ослобођена, па и пре, за време дугог рата за ослобођење (1804—1815) сазвана је *Скупштина*, па је и даље сазивана не чекајући да се има одлука каквог устава. Демократска контрола била је често врло енергична, чак и за време ослободилачких ратова. Песма вели, да се јунаци морају борити за народ и заједничку слободу. Као орган патријархалних предања она не допушта да се војничке старешине понесу и забораве своје дужности у уживањима беспослице. Песма опомиње оне који се заборављају: „Народ вас је учинио тим што сте”. Песма нарочито поштује Карађорђа, али после његова бекства 1813 год. она га осуђује без милости и најоштријим речима. Шумадинци исказују врло слободно своје мишљење. Али се оно каткад изврће у демагогију. Пошто вековима није имао властиту државу, наци је ваљало створити модерну државу, навикли се на дисциплину, на многобројне потребе и захтеве које повлачи установа државе. Али је услед урођеног духа једнакости било особито тешко утврдити редовну власт: чак и влада која се сматра као најјача, влада Милоша Обреновића, морала се у много махова задовољити тиме, да је народ само подноси. Због тога се дешавало, да су народне масе рђаво оцењивале одличне синове своје земље, нарочито кад су они били Шумадинци; Срби ван Шумадије и други Јужни Словени уживали су више захвалности. Напротив, политичари без личних идеја, али вешти и безобзирни, који тактично и мудро експлоатишу људске слабости, остају дуго на власти. И поред демократске суревњивости и несталности својих влада Шумадија је напредовала најпре у моралном и интелектуалном погледу, а затим и у економском. Испод врења на површини деловале су друге стваралачке снаге, потстицане слободом, и маса народна је напредовала.

Карактеристика државе и понашање за време криза. — Сељаци су најбољи претставници шумадијског карактера и средине. Уколико им се више приближујемо, утолико их више ценимо. Поред већ истакнутих особина они се одликују жестином и упорношћу, услед којих могу провести дуге часове у напорима. Њихова јака животна снага није била у своме корену начета у току мучнога живота за време турске управе. Сељаци чине огромну резерву снага. Сељачка Србија је радионица где су српски елементи различног порекла успели да се стопе и комбинују, где се српско јединство остварило на ограниченој области. Сви су прожети живом љубављу према отаџбини. Особита је одлика шумадијског становништва као и становништва старе Рашке: гајити наду и веру у будућност и никад не напуштати народни идеал. У ослобођењу Србије њеним властитим снагама и безбројним жртвама Ранке је гледао један од најзначајнијих догађаја 19. века. И отада је Србија, у најболнијим тренуцима своје историје, свагда одбијала најпримамљивије стране понуде, само да би остала верна своме идеалу. Срби из других крајева су још у почетку Устанка у Шумадији осетили њен изузетни значај и схватили, да ће она постати земља националне мисије. Јуначни Црногорци су први и отворено у својим народним песмама изразили разлику између својих напора и велике мисије, намењене Србији, коју они сматрају: „јуначном,

племенитом, славном", земљом одакле ће изгрејати „сунце српске слободе". Ово се мишљење утврдило доцније, нарочито за време балканских ратова, и продрло је међу све Јужне Словене на западу. Ови су правично оценили „узвишени алтруизам" Србијин (#, 1917, стр. 221).

Понашање Шумадинаца за време криза је врло значајно. Треба се сетити 1813 године и пада Србије после деветогодишње борбе: већ после неколико месеци јавља се такав отпор да се даша није усуђивао изићи из београдске тврђаве. Нови је устанак почео готово пре него што је први био угушен. Нешто слично се видело 1914 године, кад је аустроугарска војска заузела велики део Србије: после првог страха Шумадинци прибирају последње напоре, потпуно потуку непријатеља и изгоне га из земље. Најстрашнија је катастрофа била крајем 1915 год. Целу су земљу заузели Аустро-Немци и Бугари. Војска и део становништва су се повукли кроз Арбанију и то је повлачење било страховита морална патња. Сваки је носио свој мученички крст и изгладнео падао и дизао се, често да би умро. Бегунци су остављали имања, куће и затрвене породице. Борили су се са непријатељем и глађу, са непогодама у арбанашким планинама које су биле без путева, и у тој су борби ишли преко људских снага. Чак и тада нису уступали пред ударима судбине. Иако оборени они нису побеђени. Кад су дошли на Крф хиљадама умиру од изнемоглости, али после четири месеца се опорављају и припремају дан ослобођења. Они који су остали у земљи, -заузетој туђином, држали су се исто тако дивно.

Ова духовна чврстина објашњава се жарким родољубљем Шумадинаца. У Шумадији је згуснута снага српских земаља, како динарских тако и косовско-вардарских. Родољубље је постало изразита црта народног карактера.^[5] Ова је национална душа нашла у независној српској држави најповољније земљиште. Јунаштво динарског типа појачано је војничком организацијом, чији су се многи ратни подвизи манифестовали у балканским ратовима и за време Великог рата.

Интелектуалне способности.—То су исте способности које сам обележио као карактеристичне за динарски тип уопште. Али у Шумадији сам имао највише прилике да се дивим сељацима широке и објективне интелигенције, који посматрају ствари и догађаје и дају своје мишљење тек кад се потпуно обавесте. Сем тога најдаровитији схватају многе ствари интуицијом и осећајем. Често ми се учинило, да неписмени људи, који имају ову духовну ширину, могу судити каткад правичније него школовани људи заведени политичким или другим страстима. Богати сељаци, чак и најинтелигентнији, ретко дају своју децу на даље образовање. Она остају сељаци; али су њихове њиве и ливаде најбоље обрађене и најбоље се одржавају, њихове су куће најчистије а домаћа економија најбоље уређена. Нарочито се код њих одржавају предања и народни обичаји, који су део заједничког наслеђа. Цењени од свих, они служе као пример селу и крају. Грубости у свакодневном животу, које се уопште могу посматрати код сељака, скоро нема код шумадишког становништва. На основи патријархалног живота развила се нарочито у овој сељачкој класи висока морална култура, са великим узајамним поштовањем, искреношћу и поштењем.

Ова висока вредност шумадишког сељака одржи се скоро у целини кад он постане трговац: поузданост и часност србијанских трговаца јако су цењене.

Као динарски људи уопште, Шумадинци показују несумњиво знатне склоности за науку, књижевност и уметности: јасноћу у посматрању, живу машту, полет и одушевљење. Београдски универзитет се својом научном вредношћу уздигао на висину универзитета западне Европе. У њему постоји врло чврста воља да се снажно допринесе научном развоју. У наукама које се баве Балканским Полуострвом и Јужним Словенима испољила су се широка и оригинална схватања. У непрекидном додиру са народним животом наука је дала основе националном програму. Књижевност је знатно напредовала, нарочито песништво.

Створио се нов стил, јак и оригиналан, који се назива београдским. Београд је био последњих година средиште велике интелектуалне снаге.

Теже је дати правилан суд о политичким особинама народа у Србији. Развитак унутрашње политике и нарочито спољашње зависи од узорка који често немају везе са политичким особинама једног малог народа. Ипак ове особине изгледају очигледне, пошто је народ у Србији успео да створи независну државу, да је одржи и увећа и поред опасног географског положаја и прилика често врло неповољних. Ова је држава стварно напредовала у свима правцима, нарочито у моралном и у интелектуалном погледу; њен економски полет био је знатан. У току стогодишњег слободног живота народ је у Србији стекао више политичког искуства него остали Јужни Словени и из његове су средине изишли неки државници доиста достојни овога имена.

ТРЕЋА ГЛАВА ЕРСКИ ВАРИЈЕТЕТ

Распрострањење и опште особине Ера. — Старовласи. — Изглед земљишта, особине и порекло становништва. — Нарочите психичке особине. — Два физичка и психичка типа код Херцеговаца.

У Шумадији и у доњој Босни Ерама називају становнике највиших динарских области. Ово име не припада ни становништву ни крају са одређеним границама. Њему одговара психички тип који се срета у многим динарским областима, нарочито у Старом Влаху. Ере су уопште најтипскији претставници динарских особина и патријархалног живота.

Супротно другом динарском становништву, ово брђанско становништво није било прожето другим миграционим струјама. Код њега се констатују једино премештања из једног планинског предела у други, али је то било међу људима истог психичког варијетета. Штавише, Ере су се иселјавале у свима правцима: у Шумадију, у јадранску област, у крајеве панонског типа и чак у пределе централнога типа. У овим земљама у које су се досељавали, Ере су често примиле особине, обичаје и навике становништва међу које су се доселиле.

Све Ере говоре јекавским или ијекавским дијалектом српско-хрватског језика (*млијеко* и *вјера* наместо *млеко*, *вера* и *млеко*, *вира* осталих српско-хрватских дијалеката: екавског и икавског). То је дијалекат већине народних песама и српског фолклора уопште. Изгледа, да се он слаже са једном од ерских психичких црта. Многе речи постају дуге, премда и звучније; акцентуација је продужена и спора. Говор добија тако спорост, која не одговара активној и радној средини.

До последњих година Ере су се занимале сточарством и кирицијањем, преносећи на коњским караванима земаљске производе и робу. Земљорадњом се готово нису бавили. Природа земљишта их је упутила на сточарство. Географски положај између Јадранског Мора и моравско-вардарске удолине, на попречним путевима, учинио је од њих кириције или поноснике. Прва је реч турско-источњачког порекла, и она се једино данас употребљава. Реч поносници је имала исти смисао у неким српским средњевековним споменицима. Изгледа, да су Ере наследиле ова два начина живота од старог поромањеног становништва, које се после словенске најезде повукло у динарске планине. Јужни Словени су називали поромањено становништво *Власими*. Пошто се ово становништво динарских планина у току Средњега века претопило у Србе, име Влах је остало и даље и њиме су се означавали динарски Срби који се баве сточарством и кирвдијањем. У току последњих векова заборављено је чак и ово значење имена Влах и оно се каткад употребљавало за све сељаке

динарских земаља. Неке су ерске особине у вези са овим вековним занимањима: нарочито спорост у кретањима. Али каравани, који су ишли попречним путевима, унели су склоност за трговином и из ових проходних земаља излазе данас најбољи јужнословенски трговци. Од неког времена Ере се све више баве и земљорадњом.

Али у овом становништву динарских брђана, хомогеном у том смислу, што није измењено миграцијама, што говори истим дијалектом и што живи од истих занимања, ипак има психичких разлика. Најзнатнија је разлика између динарских брђана организованих у племена, нарочито у Црној Гори, и других који живе у задругама и у инокосним породицама. У овим двама групама могу се забележити разлике од мањег значаја, нарочито између забачених крајева. Најзад област динарских брђана је била подељена, више него и једна друга, политичким и административним границама, и државе у чији су састав улазили каткад су успевале, да измене неке њихове психичке особине. Да истакнемо у исти мах њихове заједничке особине и разлику између њих, говорићемо о оним ерским групама које се највише разликују једне од других: о старовлашкој групи коју чине праве Ере, о групи динарских племена и о Личанима у јужној Хрватској.

Старовлашка група

Идући од Шумадије па на југозапад Стари Влах почиње јужно од Ужица и шири се до реке Лима и местимице га прелази. Стари Влах обухвата и Сјеницу и Равну Сјеницу или Пештер и на север се шири до Сарајева или до планине Романије.

Изглед земљишта. Особине и порекло становништва. — Ово је област високих површи које су уопште више од 1000 м. Оне су пошумљене, исечене дубоким, често кањонским долинама којима теку реке. Клима је оштра а становништво ретко. Села су разбијеног типа. Местимице, у пропланима између четинарских шума, наилази се на куће скоро увек дрвене, које су јако удаљене једна од друге. Свака кућа је опкољена дрвеним зградама. Испод ових насеља, у уском долиномском дну, чује се шум усамљене воденице. Изнад кућа су, врло високо, често ван шумске границе, колибе и кошаре, саграђене понекад од неотесаних облица. Већина алата за земљорадњу и сточарство такође су од дрвета.

Највише пада у очи издвојеност породица и кућа по искрченом земљишту. Најближи сусед је скоро увек на другом врху. Ова осамљеност, још потпунија зими (а зима је овде дужа него у Шумадији) и за време непогода, утиче на развитак индивидуалистичких осећања, на образовање јаким индивидуалитета, на начин мишљења и рада. Друга је последица ове осамљености, коју појачава јако испресецан рељеф, велики физички напор, на који су Старовласи приморани, да би задовољили свакодневне потребе: кад год иду по воду или намирнице, да надгледају стоку итд. морају се непрекидно пети и силазити, Физичке последице тога осећају се. Људи су мршави, витки и јако мускулозни.

Црте су им врло изразите, лице каткад поцрнело од дима у кућама недовољно проветреним. Даље су печене коже, с познатим црвенилом људи које шиба ветар и непогода. У њихову оделу превлађује црна боја; њихови пеленгири су врло карактеристични.

Живе уопште просто, али не без неке патријархалне угодности. Куће су велике, често имају нарочите трпезарије. Около су вајати за сваког ожењеног члана задруге. Кујна се одликује нарочитим јелима, непознатим у другим крајевима Полуострва, јелима спремљеним вешто, нарочито са млеком, маслом и сиром. Главна се јела готове од јагњетине, живине и сувог меса.

И поред неке укочености облика женска ношња, ћилими и дрворези остављају знатан уметнички утисак. Њихова морална осећања су каткад врло деликатна. Имају много финоће

и умешности. Духовити људи нису ретки. Они често на отмен начин исказују своја осећања и жеље. Углавном Старовласи показују велику моралну енергију и драгоцене интелектуалне способности.

Каквог су порекла Старовласи? Неке породице су ту од старине, али је већина становништва дошла из негдашњег новопазарског санџака, из Црне Горе и Херцеговине. Иако не живе више у племенским заједницама, ипак имају још много великих задруга; многобројне породице су јако разгранате, и њихови изданци до ниске Шумадије, у коју се гомилама исељавају, образују братства као у Црној Гори.

Они су врло плодни. Али то није једини узрок миграционим струјама, које полазе из Старог Влаха према Шумадији. Ове високе површи, богате испашама, етапе су за многобројне исељенике из Црногорских Брда, који после дужег или краћег задржавања иду у Шумадију. Уосталом Шумадинцима их приближавају њихови обичаји, предања и њихова јака национална свест.

Нарочите психичке особине. — Старовлашани се иначе одликују неким нарочитим психичким цртама. На први поглед пада у очи нека спорост у говору и у покретима. Старовлашани се дозивају и разговарају на даљини, чак с једног брда на друго. Они певају монотоне и развучене песме, често запушивши једно ухо.

Старовлах је живог духа, често изналазачког у коме има кашто лукавства. Ово му лукавство служи, истину говорећи, како за задовољство тако и за корист. И поред спорости он уопште говори чешће али и боље него Шумадинац. У згодној прилици зна употребити пословице и шале, заплести питања, губити се у описивањима, не разумети оно што му се не допада. Ера може спасти своју кожу и у најтежим приликама. Он се чак уме потсмевати својим суседима који су ниже, у долинама, и за које он мисли да су духовно тромији. Код Ера има прича у којима су спојени наивност у сналажењу и духовитост детаља. Оне каткад личе на басне Настрадаин-Хоце.

Ерски се јунаци често одликују од јунака других крајева овом мешавином храбрости, духа и лукавства.

Да наведемо једну од старовлашких песама. Косово је завијено у густу маглу. Бановић Секула иде на своје коњу. Изненада из магле искрсне неки непознати на белом, хромом коњу, са три ноге. Он чини утисак исцрпелог и слабог човека. Пролазећи поред њега Секула му отме златно перо којим је украшена његова глава и бежи. Непознати га почне гонити молећи га да му врати златно перо. Али Секула не слуша и све се више удаљује. Тада непознати ободе свога коња, који скочи у висину за три копља и брзо стигне Секулу. Овај примети, да је човек који се претварао изнемоглим страховити јунак. Он удари Секулу буздованом, обори га са коња, али пре него што ће му отсећи главу пита га за име. Секула му се каже: он је био познат јунак, нећак Сибињанин Јанка, присног пријатеља овог непознатог јунака. Тада се и он сам претставља. Он је Косовац Јоване, витез Божје правде, који се често прерушава и допушта лакоумним и силним људима да чине зло, да би их затим казнио „секући им главе по Косову". Он је опростио Бановић Секули само зато што је нећак његова пријатеља.

Старовласи лако схватају оно што је битно у неком питању, али не улазе увек у појединости и не предвиђају последице. Најдаровитији се, међутим, знају удубити у питања и способни су за велика психолошка проматрања. Понекад уз њихово лукавство иде дубока мудрост. Милош Обреновић је имао ове особине у највишем ступњу.

Ере необично воле да се школују. То је нешто више него проста жеља за науком каква

се често запажа код младих народа. Нигде међу Јужним Словенима нема толико самоука као међу Ерама. Неписмени су ретки. Што им школа није дала теже да сами постигну. Нарочито се диве ученим људима. Одавно се поштују породице које „дају попове од пре 300 година". Већина српских штампарија из 16. века основане су у ерским областима и старе књиге се код њих особито цене, старе и „свете косовске књиге".

Изгледа ми, да у старовлашкој области има више импулсивних и занесених темперамената него у многим другим динарским крајевима и да су услед тога чешћи *хајдучки типови*^[6] којих уосталом нестаје из дана у дан. У турско доба се Стари Влах сматрао као права хајдучка област. Још дуго после ослобођења Србије Старовласи су бежали у шуму и одметали се у хајдуке због неправде, често безначајне, бар по нашем данашњем схватању.

Становништво чије су психичке особине сличне ерским среће се у Херцеговини, нарочито у околини Билеће, Гацка и Невесиња, у Загорју (око Калиновика) као и у горњој Босни, нарочито јужно од Сарајева, у области великих карских поља у западној Босни, у сливовима Врбаса и Раме, уопште у свима крајевима између области босанског и области јадранског типа. У овим се крајевима овде-онде запажају ерске психичке црте, нарочито духовна живост и склоност за шалама и хумором; анегдоте су ту исте као и код Старовлаха и карактеришу менталитет и главна занимања овог становништва. Ипак има у овом пространом пределу више подгрупа ерског варијетета, чије су особине модификоване разликама у географској средини или под утицајем суседних типова (јадранског и босанског). Међу многобројним разликама, које су углавном незнатне, навешћемо оне које су својствене становништву Горње Херцеговине и невесињске, гатачке и билећске околине.

Ови су људи врло високог раста, што пада у очи чак и међу динарским становништвом. Међу њима се могу лако издвојити два типа који су различних комплексија. У једних је физичка снага масивна и моћна. То се нарочито види код одраслих кад уз брдо носе тешке терете. Натоваре их на рамена, погну се, пењу се крупним корацима, споро, и часовима иду без одмора и не задржавајући се. Вратне су им жиле врло јаке и скоро као код говеди набрекну под приливом крви. Кожа на лицу и на голим грудима препланула и као уштављена, набрана у многе боре које се укрштају и преплићу. Чело, ретко равно, често се одликује испупчењима. Усправне боре оцртавају на челу испупчења, често дубоко усечена, и испупчења слична чворовима, која дају утисак енергије. Јабучице стрче. Бркови пуни и дебели, скоро као четка, мешају се са дугим длакама из ноздрва које су њима скривене. Овим физичким придружују се често и неке психичке особине: они су мирни, ћутљиви, не узбуђују се лако. Готово нису свесни своје физичке снаге. Узбуђени, понашају се као природна снага и примају опасност и смрт као обична дела. Они су извршили подвиге првог реда. То су најстрашнији јунаци. Жуде за херојском славом. Али се никад не размећу и после подвига се одају редовним занимањима.

И други је тип високога раста али виткога стаса, без оних испупчења на челу која се виде код претходног типа. Врло витки пужу се као козе. Изненадиво се кад их видимо како се после неколико тренутака појаве с једног брда на друго. Могли би се такмичити са најизвежбанијим спортистима.

Свесни су своје умешности, своје снаге и подвига које извршују. Све их је више уколико се приближујемо Црној Гори, где овај тип превлађује.

Херцеговачко становништво, које се одликује особитом плодношћу, чине поглавито ова два типа. Они се исељавају у правцима који су напред означени. Због тога се каже: „Херцеговина цео свет насели, а себе не расели". Овде се испољавају најбоље динарске особине: љубав за слободом, ширина и дубина народне свести. Иако нема племенске

организације, подела на братства је јасно изражена. Тиме и низом психичких ступњева ове херцеговачке Ере прелазе неосетно у групу динарских племена.

ЧЕТВРТА ГЛАВА ДИНАРСКА ПЛЕМЕНА

Распрострањење и старост. — Образовање и развитак племена. — Организација и занимања. — Посебне особине црногорских племена. — Почетак распадања племена.

Распрострањење и старост. — Највећа промена у друштвеној организацији динарских људи јавља се југозападно од Сјенице, где је динарско становништво у Црној Гори и становништво северне Арбаније до реке Маће организовано у племена или фисове. О племенима северне Арбаније која су често мешовитог, српскоарбанашког, порекла, али данас поарбанашена, нећемо се бавити.

Српска племена у границама Црне Горе деле се у две групе. Једно су црногорска племена, тј. племена старе, историске Црне Горе, између долине реке Зете и Скадарског Језера с једне и Боке Которске с друге стране. Насељавају четири нахије: Катунску, Љешанску, Ријечку и Црмничку. Друга група заузима углавном највишу област зелене зоне, између реке Зете и отприлике реке Лима. У њој се разликују херцеговачка племена и племена „седморо Брда“. И једна и друга назваћемо рашким племенима, пошто је већина од њих у области некадашње Рашке.

Изван ових области племенска организација не постоји нигде више на Балканском Полуострву. Али у почетку Средњег века, непосредно после словенске најезде на Полуострву, историски споменици помињу као племена Брсјаче, Драговиће и друге у сливу Вардара и Црнога Дрима. Име Брсјаци одржало се и до данас у западној Македонији. Словени на доњодунавској плочи били су организовани у племена пре најезде туранских Бугара. По старим споменицима зна се за многобројна племена у северној Далмацији, у приморској Хрватској, у јужној Босни и на југоистоку Херцеговине. Ова се племена помињу у времену од 12. до 15. века.

Динарска се племена помињу нарочито у споменицима дубровачког и млетачког архива у 14. и у почетку 15. века. По К. Јиречку помињу се црногорска племена: Ђеклићи 1381 год., Озринићи и Његуши 1435, Бјелице 1430, Бањани 1319, Дробњаци 1354, Бјелопавлићи 1411, Пипери 1416, Васојевићи 1444, Кучи 1455. Сва су ова племена дакле постојала у 14. и 15. веку.

Изгледа, да су ово стара српска племена из доба насељавања, која су се у склонитим областима одржавала због географског положаја а модификовала се под утицајем историских догађаја. Чини се, да су под утицајем српске државе племена крајем Средњег века била ослабљена и смањена, као и задруге и друге патријархалне установе. За време турске владавине се у њиховом развоју осећају два појава:

Један је, што су динарска племена појачана или проширена многобројним ускоцима, а други: што су се мања племена утопила у већа. Ускочке породице из околних крајева добро су познате у рашким и црногорским племенима, која су у турско доба уживала полуслободу и ускоцима могла дати прибежиште. Али су ови морали уби у једно братство, узети славу и прилагодити се племенским навикама. Осим тога је било, нарочито у садашњој области рашких племена, још у 14. и 15. веку остатака од племена, често мешовитог порекла: амалгам Срба са старим поромањеним становништвом. Ова су се племена претопила у

велика, нарочито за време турске владавине. У околини Дурмитора живело је мало племе Кричани или Кричкови (помињу се 1260 год.), које су Дробњаџи делом асимиловали а делом истисли. Последњи су се остаци Кричана досад одржали према Дурмитору на десној обали Таре. Лужани су били исте судбине: 1455 године су живели северно од Скадарског Језера и затим су се скоро потпуно претопили у Бјелопавлиће, Пипере и друга данашња племена. Исто је тако било са Малоншићима у долини Зете, које историски извори помињу још у 15. веку, са Матаругама у околини Грахова (помињу се од 1318 до 1398 године); најзад са Букумирима, који су заузимали садашњу област племена Братоножића. Има још по који остатак од ових старих племена у данашњим рашким и црногорским племенима. Осим тога има у целој ерској области, нарочито у Староме Влаху и у сјеничком крају, још и данас доста растурих породица које носе имена старих племена (Букумири, Матаруге, Лужани и Вараге).^[7]

За време турске владавине су се нека племена нарочито умножила и била моћна. Одржала су се после оснивања црногорске државе, која је у почетку била савез племена из карсне Црне Горе. У току последњих година почело је распадање рашких и црногорских племена. Али је њихова организација још добро очувана, као што сам већ констатовао.

Из мојих студија и из студија мојих сарадника (Ердељановић, Томић, Шобајић) излази, да има особина заједничких свима динарским племенима и да има јасних разлика између рашких племена с једне и црногорских с друге стране. Обележићемо најпре оне заједничке особине које се односе на циљ нашег проучавања.

Образовање и развитак племена. — Претпостављало се (Дучић, Медаковић, Ровински), да је свако од рашких и црногорских племена постало од једног заједничког претка и да се формирало сродством. Ово мишљење је изражај народног предања, по коме сви чланови племена Васојевића воде порекло од претка Васе који је, после боја на Косову, залутао у Лијеvu Ријеку, у Црној Гори; Пипери би водили порекло од Пипа, Бјелопавлића од Бијелог Павла итд. По напред наведеним испитивањима, која су делимично објављена у *Насељима*, ово све је тачно само донекле. У сваком племену има по неколико старих сродних родова који чине племенско језгро. Око овог језгра су се груписали нови досељеници сасвим друкчијег порекла, образујући *братства*, и остаци старих племена. Дакле, више су агломерацијом него сродством створена ова племена. Нови досељеници су пореклом из суседних области, поглавито из Метохије, са Косова, из Херцеговине, од Сјенице, као и из Босне и моравске Србије. По Ердељановићу су Пипери постали од старог становништва (правих Пипера) које чини скелет, затим од остатака Лужана и „братства“ Мугоша, који су и сами амалгам од Срба и старог, делимично поромањеног становништва. Кучи су постали од моћног братства Дрекаловића и од „осталијех Куча“ сасвим другог порекла, који су у већини, најзад од групе католичких Куча, вероватно арбанашког порекла. Најмногобројније племе, Васојевићи, је врло сложеног порекла. Старо становништво, племенско језгро, настањено у Лијевој Ријечи, појачано је сјеничким ускоцима. Освајањем су проширили своју територију и тако асимиловали старо српско племе Лужане, затим становништво Лима, архаично становништво које се бавило земљорадњом и себе звало Србљаци. Најзад, Васојевићи су обухватили старо српско племе Шекуларце, настањено у долини једне Лимове притоке. Ово мало племе, иако добро заклоњено рељефом, почело се стапати с Васојевићима.

Племена су се дакле често увећавала освајањем. Али у овом погледу постоји разлика између црногорских и рашких племена. Прва, ограничена на карсну област, била су, поред осталог, готово са свих страна опкољена територијама које су припадале Турцима, Млещима и Аустрији, и нису се могла увећавати на штету ових држава. Сувишак становништва, који није имао довољно средстава за опстанак, био је принуђен да се стално исељава. Ова су племена остала мала и број њихових чланова се није осетно увећавао у току векова.

Напротив, рашка племена, насељена у зеленој динарској зони, пространијој области са разноврснијим средствима за живот могли су знатно више повећавати број свога становништва. Пошто су била на територији под турским суверенитетом и имала неку врсту аутономије, могла су проширивати свој домен, утолико пре што се турска управа готово није бринула о овим областима. Повећавање територије једнога племена зависило је само од његове животне снаге и јачине. У овом су погледу у најбољем положају били Дробњаци, Кучи и Васојевићи, јер су према сликовима Таре и Лима имали отворену границу, преко које динарско становништво није било организовано у племена. Дробњаци, првобитно настањени у малој области јужно од Дурмитора (у околини села Превиша, Петњице, Добрих Села и других), удесетостручили су своју територију заузимајући Дурмитор и нарочито пространу површ Језера, асимилујући или истискујући старо племе Кричане. Кучи су проширили своју територију у два правца: према подгоричкој равници и нарочито у долини Врмоше, истискујући Клименте, племе српско-арбанашког порекла. Јако ширење Васојевића, извршено у току три последња века, као што смо поменули, још није заустављено: у току последњих година продиру у жупу Ругово и у Метохију. Ова су три племена и поред сталног исељавања непрестано јачала и увећавала се, те су сад највећа динарска племена.

Географско изоловање ових области проузроковало је и подвојеност племена и формирање особина својствених свакоме од њих. Спочетка је свако динарско племе насељавало једну јасно ограничену географску целину; чак и у току својих познијих напредовања било је често спречавано тешко проходним географским баријерама. То су биле у карсној Црној Гори: затворене депресије, поља и низ увала, јасно ограничених; у зеленој зони рашких племена то су биле нарочито дубоке долине, често кањонске, ређе планине које сточари лакше прелазе него долине стрмих страна. Друштвено уређење малих племена Катунске Нахије у Црној Гори верна је слика карсног рељефа и његова је последица. Целокупно становништво исте географске целине има заједнички интерес да чува своје границе, како их становници суседних области не би прелазили са својим стадима и напасали их на њиховим испашама често малога пространства. Борбе које су из тога произилазиле још више су појачале јединство становништва једне исте географске целине, а тако исто и његов отпор према суседима. Најзад су и други узроци диференцијације, као нпр. разноврсност етничког састава, довршили дело природних сила.

Удадбе и женидбе су се вршиле само у границама племена. Само су се по изузетку женили и удавали изван граница. Овоме су разлог узроци економске и моралне врсте. Невестинска опрема и женска ношња једног племена нису одговарали потребама другог племена. Затим су друкчији живот и обичаји спречавали ексогамију утолико пре што су жене биле главни чувари вере и обичаја. Укрштања браковима није било до последњих година ни са старим потчињеним становништвом, нарочито не са Кричанима, Букумирима и Матаругама. Сматрали су их нижим од себе и осећали су одвратност ожени се њиховим женама. Бракови су склапани између појединих братстава једног племена и тако су се чланови племена још више и интимније везивали међу собом. Узајамна симпатија у племену је бивала све већа. И то је био један од узрока подвојености од суседних племена.

Организација и занимање. — Организацију динарских племена познајемо тек из времена турске владавине. Сва су племена била више мање независна. У сталним борбама с Турцима она су се претварала у организоване дружине за напад и одбрану. Племенски старешина био је онај који се истакао храброшћу и делима. На власт је долазио избором и прећутним пристанком. По правилу је ово достојанство било наследно у роду племенског старешине. Али ако би се његови потомци изметнули, одрасли племеници би се скупљали око „зборне главице“, збацивали би старог „војводу“ и бирали новог. Свако је племе подељено на братства, која проистичу од заједничког претка. Задруга никада није била довољно развијана ни много раширена код динарских племена. Најсолиднија и најпотпунија друштвена заједница у оквиру племена било је братство. Њега су чиниле породице

настањене у засебним кућама које су често образовале цела села. Села су, дакле, била група од породица које припадају истоме братству, и она често носе име тога братства. По схватању људи у племенима групе од кућа нису сматране као административне или војничке целине. Један племеник је пореклом из тога или тога племена, из тога или тога братства, и само ће по изузетку рећи име свога села. За време рата су братства а не села сачињавала војничке јединице, „чете.“ Име села, за које се може рећи да није постојало, почело се употребљавати тек последњих десетина година.

Само храброст и дела, а не богатство, изазивали су код њих дивљење и поштовање. Трговци и занатлије, којих је уосталом било мало, сматрани су за нешто ниже. Сходно најизразитијем менталитету динарског типа, нарочито се ценило „чојство“. Јунаци који су се истакли чојством имали су кроз сва времена утицаја на своје саплеменике, и увек су између њих биране племенске и братственичке старешине. У племенском друштву, јасно ограниченом и подвојеном, били су до ситница утврђени принципи владања и морала. Сваки је знао своје дужности; знало се тачно шта се не сме урадити и како се у свакој прилици треба понашати. Све се ово одржавало самим предањем, без писаних закона. Ниједан члан племена није могао избећи овим одредбама, често оштрим и неумитним, осим да постане „никоговић“, ништавило, презрено створење. Установе и обичаји су ојачавали и одржавали племе како у физичком тако и у моралном погледу. Велики природни закони, који теже одржавању и трајности рода, били су донекле измењени: није требало одржати и овековечити физичког човека, већ моралног човека, човека од части; осим тога човек је жртвован, да би се племе овековечило, нарочито част племена. У племенским обичајима и навикама је превлађивала жеља за похвалама саплеменика и бојазан од срамоте, а пре свега жеља да племе буде хваљено од потомства. У народним песмама су овековечена добра и рђава дела ткзјединаца и целог племена. Не може се избећи њихову суду, јер су израз јавног мишљења, одлучног, утврђеног, а не тренутног. Неумољиве су. Услед нарочитог развитка сва енергија, произашла из војничке организације и овога племенског духа, сконцентрисала се у српском народном идеалу. За време турске управе динарска су племена била најмоћније оруђе националне мисли.

У току кратких и привремених периода мира главно занимање динарских племена било је и остало до данашњих дана сточарство. У исто време су се бавили, мање или више, и кирицијањем. У Средњем веку и у првим столећима турске управе људи из племена, настањени на попречним путевима од Дубровника и Котора према унутрашњости Полуострва, били су главни „поносници“ који су караванима преносили трговачку робу.

До пре тридесет-четрдесет година сви су били сточари. Земљорадња је била споредно занимање, и то поглавито мотичка. Старији Васојевићи памте доба кад нису обрађиване ни плодне равнице и кад су имали само мале вртове. Поврће је било врло ретко. Жито се морало увозити. Овом и оваквом сићушном земљорадњом су се бавиле само жене, које су у исто време израђивале и одело за породицу.

Често сам имао прилике да проматрам утицај сточарства на људе динарских племена. Што најпре изненађује, то је врло много доколице, коју ова врста занимања оставља одраслима. Људи у пуној снази раде врло мало, и сав посао остављају женама и особито деци и старцима. Изгледа, да нема занимања које пружа телу и души више одмора него што је сточарство, нарочито кад стада остају у истој области. Сви одрасли, без стварног занимања, одлазе на катуне (летња села) по планинама, готово једино из задовољства и да би провели лепо летње време на чистом и свежем ваздуху. Из овога произилази нагомилавање физичке енергије, која се може у будућности корисно употребити кроз нараштаје. У доколици, на врховима високих планина, често се повећава навика да се размишља о свету и о људској судбини; стваралачка машта се развија. Кашто сам на динарским врховима сретао пастире пред пространим хоризонтом, удубљене у проматрање небеских појава. Понекад би

разговарали о удаљеним планинама чија су им имена била позната, и о далеким крајевима и о њихову становништву које су упознали приликом сточарских и караванских кретања. Умеју са својих високих врхова показати области, које су имале историску улогу. Већина јуначких српских песама, приповедака, басни и пословица су неоспорно пастирског порекла, бар у њихову првобитном облику, како их је скупио Вук Караџић. И заиста, у њима су честе алузије на пастирски живот. Чак и неписмени често цитирају стихове о људском животу и судбини највећег српског песника, Његуша, који је био црногорски владика и кнез и који је без сумње многе своје мисли поцрпео из искуства и размишљања својих поданика — пастира. Ниједна јужнословенска група нема тако широке и простране погледе на свет.

Али из сточарског живота произилази лењост, некретност и жеља за беспослицом, на које се често наилази код људи динарских племена, а готово никако код жена.^[8]

Кирвдијање је исто тако утицало на психичке особине. Изнећемо само главне утицаје. Код динарских кириција изненађују спорост, безбрижност и тромост у покретима. Кирициски путеви су најгори на Полуострву. Они неће учинити ни најмањи напор да уклоне препреке, које се могу лако уклонити. Често се неће потрудити, све док њихови коњи могу проћи, чак и са највећим напорима, да уклоне дрво сваљено на пут или велике гомиле камења, које су се на њега стропоштале, и чекају да дрво сасвим иструли или да се камење само отисне или распадне. Увек имају довољно времена и готово никада не журе. Пут који њихов караван пређе у току дана увек је мањи него што би могао бити. Али једна црта указује на кирициску смотреност и искуство. Пазе, да се добро снабдеју храном и да упакују и натоваре робу тако мајсторски, да се она чврсто држи и на најрђавијим путевима и крај свих препрека. Када стигну на одређено место, распакују и скидају товари са истом брижљивошћу. Гледајући их на послу добија се утисак, као да мисле само на одлазак и долазак, а да су за време целог пута потпуно безбрижни. У поређењу са ранијим, данашње је кирицијање свакако безначајно.

После сточарства и кирицијања ратовање је било најглавније занимање динарских племена; борбе су биле готово непрекидне. Људи су стекли особиту извежбаност у вештини борења и у неговању јунаштва. Што се тиче сточарства, они су се готово једино старали, да спрече крађу своје стоке од суседних племена или су напротив то сами чинили, понашајући се као ратници и излажући се опасности. Пазили су такође, да сачувају испаше и ливаде од туђе стоке. Изгледа, да је ова стална опрезност била првим узроком развитку ратничких особина. Српска су племена кашто и међу собом ратовала, као и са арбанашким племенима, из разних узрока, а поглавито ради увећања испаша. По изузетку и врло ретко су избијале унутрашње борбе у самом племену, између братстава, у „бесудно доба“, тј. у временима кад би племенска организација олабавила и кад се није признавала никаква власт. Али су главне и најчешће борбе биле са Турцима.

Посебне особине црногорских племена. — Рашка и црногорска племена насељавају две потпуно разнолике области у погледу геолошког састава, земљишних облика, обиља вегетације и средстава за живот.

Идући од Старога Влаха Јадранскоме Мору запажа се нагла промена у земљишним облицима, готово најизразитија на целом Полуострву. Ова се промена подудару са линијом која пролази готово средином негдашње Црне Горе: преко преседли Ветерника, Зетине долине и седла Повије јужно од Никшића. Североисточно су области племена Брда и Херцеговине, рашких племена; јужно су права црногорска племена, племена првобитне Црне Горе, која су остала потпуно или готово независна чак и за време Турака: племена Катунске, Ријечке, Љешанске и Црмничке Нахије.

Земљиште рашких племена је састављено од разноврсних стена, нарочито од

шкриљаца; има и кречњачких маса, само ређе. Земљиште црногорских племена је састављено готово само од кречњака, све јаче заступљеног и све чистијег уколико се иде блаже Јадранском Мору, дакле превлађују облици карста. Као под ударом мађиског штапа ишчезавају шуме, пашњаци и простране ливаде Рашке; земљиште је голо, кршно, и траве има само у пукотинама кречњака и у шкрапама, а ливада једино по дну вртача и увала. Наместо обрађених поља рашких долина, на којима успевају све врсте жита, у областима црногорских племена нема другог земљишта за обрађивање осим уских дна вртача и увала, где се земља обрађује само мотиком и где су кромпир и кукуруз готово једине биљке за исхрану. Дно сваке вртаче је издељено „сухомеђинама“, каменим оградама, на више њивица, које су противност пространим поседима рашке области. Често припада једној породици само један овако мали, управо мајушни, комад земљишта. Југозападно од Ветерника нема планина са испашама алпског типа као у Рашкој. Уместо летње свежине осећају се медитерански климски утицаји са несносним летњим врућинама и силним ветровима који, неспречени, дувају преко оголићеног земљишта. Наместо пријатног зеленила Рашке настаје бела, бљештава, боја кречњакова. Дрвена је кућа замењена каменом и високим „кулама“, које су врста малих утврђења.

Ова кршна Црна Гора је доскора била без путева. Није било других до пешачких стаза по кречњаку, преко шиљатих стена и шкрапа. Са ових је путања Црногорац могао изненада ишчезнути иза стене или у какву шкрапу. Карсни терен скрива човека исто онако као и густа шума, можда још и боље, и врло је погодан за четничко ратовање. Област црногорских племена је дакле карсна тврђава у коју је великим војскама било готово немогућно продрети, а ако би уз велике тешкоће и продрле, не би се могле задржати услед тешкоћа у саобраћају и оскудице у средствима за живот.

Свако црногорско племе насељава низ карсних облика, окружен оголићеним планинама: групу вртача и увала које чине издужено улегнуће, „валу“. И као што је карсни рељеф мрежа збијених облика, тако је и црногорско друштво састављено од малих племена, приљубљених једно уз друго. Црногорска племена нису имала слободног простора да се развијају и увећавају као рашка племена. Сувишак становништва се стално иселавао у Рашку, нарочито у Шумадију. Број становништва је остајао готово непромењен, у вези са готово ништавним средствима за живот које даје карст. Црногорци су се морали навићи на немаштину, на глад и на најтежу оскудицу. Не могући живети од производа са свога сиромашног земљишта били су принуђени куповати жито у суседним областима, нарочито у Скадру, у пределима које су држали Турци. Кад су Турци имали довољно војске, пресецали су им све везе. А није било тешко опседнути оазу која није прелазила ни 3000 км². Још су и данас у успомени страшне године глади која је косила жене и децу. Многе су породице бежале у рашке планине. Пролеће је доносило ослобођење, јер је за исхрану било корења од биљака и коре од дрвећа. На овај су се начин људи црногорских племена навикли да подносе глад до крајњих граница. Али никада нису хтели напустити земљу неограничених слобода.

Готово независна у својој природној тврђави црногорска су племена стално водила борбу са Турцима. Тако су се развиле најтешње везе између братстава у Катунској Нахији, која су се прва почела покоравати једном старешини. Мала катунска племена су се удружила и признала за општег старешину цетињског владику из племена Његуша, из братства Ераковића а из рода Петровића, од којих је водила порекло и последња црногорска династија. Они од владичиних рођака који би се истакли у ратовима постајали су војне старешине. Мала теократска држава трајала је тако више од 150 година, и тек је доцније постала цивилна монархија. Племена Ријечке, Љешанске и Црмничке Нахије пристала су такође да се покоравашу владици и његовим рођацима, најпре само по имену, а затим стварно. Организоване су борбе противу Турака. Црногорска племена су се све више претварала у једну ратничку заједницу. Поједина су се племена такмичила у јунаштву. Песма признаје, да су међу свима Катунјани учинили највише јуначких дела и потстиче друге да их достигну и

превазиђу. Пошто су се ослободила турског јарма, црногорска су племена стално осећала потребу, да сачувају створену државу.

Њихова историја за последњих пет векова је историја највећег јунаштва које се може замислити. Нека њихова дела превазилазе машту. Човек се развијао само у духу јунаштва, кашто, изгледа, до себичности и окорелости. Постојао је једино јунак. Јуначка сујета, јуначки понос и охолост су, ако се тако може рећи, безгранично истицани. Оно што је испуњавало живот сваког члана племена, основна мисао у животу, било је јунаштво. Чим изиђе из колевке дете почиње „трчати за славом и споменом“, каже Марко Миљанов, славни војвода кучки. Младићи сањају, да женидбом уђу у јуначки род, ако не непосредно, а оно бар преко неке од најдаљих рођака („преко девете одиве“). Тако су осетљиви кад су у питању част и достојанство, племе и братство, да се сваки брижљиво чува од сваке увреде. Ако би се увреда ипак догодила, „падне глава“, чак и због најбезначајнијих ствари. Не треба ни ради чега живог ономе човеку који остане без образа. Песма вели: „Свак је рођен да по једном умре, част и брука живе довијека“. Народни идеали, јуначко име и част су драгоцености од живота. За ове идеале умиру не само са стоицизмом него, како песма каже, „смрти се смију и ругају“. Мајке и жене више воле кад им синови и мужеви с чашћу погину, но да су са најмање повређеним образом остали у животу. Родитељи не знају за жалост и тугу, ако су њихови јуначки погинули. Они знају, да се тешко живи у њиховој сиромашној земљи, али се могу починити славна дела, умрети дивном смрћу и бити опеван у песмама.

Ови су људи готово изишли из стварног живота, они су занемарили све друге послове; нарочито презиру трговину и богатство. Готово само жене раде и старају се о свакидашњим потребама. Оне су остале ближе животу, готово су човечније. Увек у жалости за неким од својих, обучене су у црнину, како кажу у спомен несрећне битке на Косову. Али ова ношња тачно одговара њиховој унутрашњој тузи, коју оне само на тај начин испољавају. Када ове жене нису сасвим утучене бедом мучнога живота, неоспорно су најотменији тип јужнословенске жене.

Јунаштво, стални ратови, положај жене, скрхане радом, ограничили су и учинили сиромашним тако живописне обичаје динарског живота.^[9] Ипак су се одржали стари обичаји о Божићу, о слави и венчању, само што су уопште изгубили од животне снаге и што је нестало многих обреда који су их пратили. Песме, изузевши јуначке, као и склоност за игром су готово ишчезли. Ово је динарски крај у коме се најмање пева и игра, земља у којој су обичаји најпримитивнији. Нема интимног живота, никада се не говори о љубави, осим ако им се та реч у сну омакне. Сањари се најчешће о јуначком животу. Потсмевања и шале може се рећи да нема, изузевши унеколико два племена, Цуце и Пјешивце. А због тога их становништво осталих племена готово љутито назива „спрдачинама“. Људи црногорских племена су врло озбиљни, озбиљни до укрупности.

Над свима осталим превлађују два осећања: племенска слава и част и национална мисао или „вера Обилића“, главног косовског јунака. Црногорци су испуњени „вером Обилића“ као Јевреји Старога Завета вером у Јехову. Главна храна су им предања о Косову и о српској Немањинској држави, и ова предања знају чак и жене и деца. Сви су прожети мишљу ослобођења српске земље од туђинског јарма — свега „што је наше од старине било“, како песма каже. Знају јој границе, славне градове и места. У ове границе увлаче „половину Арбаније“ сматрајући је као историску српску област, насељену племенима српско-арбанашког порекла. Сматрају себе за сродне Арбанасима. Да би се постигао овај народни идеал, свако племе треба да буде што многобројније. Жена нероткиња могла се променити, нарочито ако је удата за јунака и познатог човека чија се „лоза“ не сме угасити. Она може остати у кући поред друге жене. Признати јунак се жени само девојком од славног рода и обратно. Црногорац се не устеже оженити девојком каквог арбанашког јунака. Разлика у вери, нарочито ако је у питању католичка вера, није препрека или се бар о њој не

води рачуна, утолико пре што Арбанасе сматрају за рођаке црногорских племена.

Црногорско јунаштво није упућено само овим идеалним циљевима. Пошто у своме карсном завичају немају довољно средстава за живот, црногорска су племена често састављала чете за пљачкање суседних крајева. За време гладних година ове су се чете претварале у пљачкашке дружине, које су нарочито одгониле стоку. Била је особита радост и нарочито задовољство повратити се са отетим стадом, и цело је племе славило јунака који је извршио овако опасан и користан подвиг. Суседна су села била често изложена таквим пљачкама, тако да су питали, како песма каже: „Ко би знао село неробљено, неробљено ни скоро паљено, ће бисмо ми шићар шићарили?" Пре поделе плена један је део остављан за удовице (којих има увек много у овој земљи сталних ратова) и за најсиромашније. Граничне испаше које су заузеле биле су заједничко добро свих племеника: „комуниде".

Изгледа да је код људи у црногорским племенима било најмање демократског духа међу Динарцима. Једнакости је било само међу јунацима. Остали су „никоговићи", никакви људи, и они нису имали иста права. Црногорци необично цене „лозу", порекло. Код њих је култ славних предака више укореењен и чак је јачи од верских осећања. Услед тога они знају своје претке за десет, петнаест па и више „пасова" (колена) уназад. Потомци славних и јуначких родова, „кућићи", су први у племену; остали се сматрају нижим. Само у случају кад се ови покажу, почињу их ценити и убрајати у „кућиће".

Почетак распадања племена.—Првобитна црногорска држава је била најпре састављена од црногорских племена удружених под династијом Његуша. Увећана у току 19. века, нарочито 1878 године, захватала је све више племена Брда и Херцеговине, која смо назвали рашким вшеменима. Иако подељени на племена, ти су се нови поданици по своме менталитету јасно разликовали од првобитне групе. Њихова племенска организација није била тако крута као код племена карсне Црне Горе. По своме су менталитету били ближи Шумадинцима. Желели су да се уједине са Србијом. Првобитно морално јединство Црне Горе било је раскинуто. Затим су се ова рашка племена почела распадати и духовно преиначавати. Потом се јављају све више нова занимања: трговци, па штавише и занатлије нису били више презирани. Рашка су племена ценила више благостање и богатство него црногорска племена. Међу њима су се најпре укорениле демократске идеје, донете из Србије.

Од 1878 године Црна Гора је држала део јадранског приморја са пристаништима Баром и Улцињом; трговачке везе са Которским Заливом су постале тешње. Велики се број Црногораца школује у Србији, чак и на београдском универзитету. Одлажење у Америку расте, али се већина враћају у отаџбину. Услед свега овога распадање је захватило и црногорска племена. Колективна душа брзо ишчезава, а све врлине, везане за њу, слабе. Многи се издвајају из заједнице и не примају више обавезе које произилазе из племенске организације и племенских схватања. Отпочиње борба између предања и нових схватања. Црногорска се душа мења. Неке од ранијих врлина спречавају напредак. Наместо примитивне државе, створене на племенској основи, почиње се образовати нова држава која, по угледу на Србију, уводи неке демократске установе. Али старој тврђави недостају потребна средства за изграђивање модерне државе. После балканских ратова Црногорци су увидели, да ратничке особине и лично јунаштво у данашње време нису довољни и да треба бити организован и добро снабдевен. Славна национална мисија Црне Горе је завршена. И она може имати своју улогу само као саставни део једне велике народне целине. Она је разумела ову потребу и зато је и тражила уједињење са Србијом.^[10]

ПЕТА ГЛАВА

ЛИЧКА ГРУПА

Земљишни облици и средства која даје земљиште. — Порекло становништва. — Психичке особине. — Ушицај Војне границе. — Нови национални дух.

Од особитог је интереса одмах после црногорских племена проучити групу становништва у Лици, добро дознате Личане. У овим двома областима, врло удаљеним једне од друге, наилази се на исте главне психичке особине. Али су географски, социјални и историски узроци учинили те су се разнолико развијале и дали им посебне печате.

Личани су становници залеђа Кварнерском Каналу, између планина Велебита на западу и Капеле и Пљешевице на истоку. Ово је југозападни део Хрватске, планинска, перифериска и забачена област, која је још и данас без довољних саобраћајних веза са панонском Хрватском. Три главна пута који из Лике воде према Јадранском Мору, пењу се на висину од неколико стотина метара и пролазе кроз пределе у којима дува сењска бура, најопаснија на јадранској обали, која често у току зиме прекине сваку везу. Најзад, јадранска пристаништа сењске обале су мала, примитивна и готово без трговинског значаја.

Лички рељеф је сличан црногорском. Ово је кршна целина, ограђена и са истока и са запада планинама (Велебит и Капела). Између њих се пружа у динарском правцу личка површ у којој су уложена карсна поља: Госпићко, Крбавско и Гацко, око истоимених река понорница. На источној граници Лике су Плитвичка Језера, низ малих језера особите лепоте, која су степенасто једна испод других поређана и бигреним пречагама растављена. Виши делови личке површи просечени су многобројним вртачама и увалама, са чијег дна, уз кише и топљење снега, узме избијати вода и привремено их поплави. Осим дна карсних поља и увала, остали су делови Лике под кршем и „гричем“ (голетима) и само овде-онде има мало земље црвенице, која се може обрађивати. Али нека карсна поља, као нпр. Госпићко, покривена су кварцевитим песком и шљунком, који су непогодни за културу или дају само слабе жетве. Клима је оштра: зиме су јако снежне и врло хладне; преко јесени су чести и јаки ветрови и карактеристичне хладне кише из буре; лета су свежа. Ово је област у којој се тешко живи и од чијег земљишта треба уз велике напоре отимати мршаве плодове. У овој се је средини развио чврст, готово челичан свет, који може подносити оскудицу и невоље као Црногорци. Али је ово народ који се крај свих невоља јако умножава, и пошто тај прираштај не може живети од личке земље, непрекидно се исељавао и исељава у панонске пределе насељене Србо-Хрватима, у Босну, у Србију и у последњим деценијама нарочито у Америку. Зато је број становника готово стационаран. Године 1910 у Лици је било 205.000 душа, међу којима православни чине незнатну већину.

Каквог је порекла ово становништво? Међу данашњим личким становништвом има мало старинаца од пре 16. века, и то поглавито међу католицима чакавског дијалекта. Огромну већину чине досељеници из Босне и Херцеговине. Многи се од ових последњих називају Буњевцима и кажу, да су из Херцеговине, од реке Буне. Има и потомака сењских ускока, које су аустриске власти населиле нарочито око Оточца и Бриња, али су и они у Сењ дошли из Босне и Херцеговине. Ово су прави и чисти Динарци и поглавито Динарци ерског варијетета. Пошто се је старо становништво пред турском најездом иселило у панонску Хрватску и у Крањску, почело је у 16. веку ново насељавање. Оно је настављено за време турске владавине (бегови су населили *кметове*, нарочито православне Србе из Босне) до 1689 године, а није престало ни доцније, за време аустриске владавине у Лици. Ови су динарски људи донели у Лику најчистији штокавски дијалекат. Зато није чудно, што се овде, више но игде у Хрватској, чује онај наш звучни динарски језик, богат речима и фразама, и што се наиђе на причала и рођене приповедаче. Чакавски дијалекат старог становништва стално се губи. У Лици нема других предања осим оних о Косову, о Краљевићу Марку и о Немањићима, које је донело динарско становништво.

Душа у Личана је сплет динарских особина о којима смо говорили. Код њих се наилази на ерске психичке ниансе. Као код динарских људи, ове су особине претрпеле промене за време турске управе. Али је на њих од великог утицаја било оснивање Војне границе, и оно је учинило, да су Личани добили неке готово нове психичке особине.

Широки народни слојеви код Личана су сачували динарске особине:

врло развијено саучешће, осећајност и благородност. Подилазе их жмарци од зебње и ганућа. Имају чедности, стида и срама, које није могла много ослабити ни Војна граница ни аустриска касарна. Имају великих покрета душе: могу много опраштати и жртвовати се, а могу се и светити до истраге. Могу се до дна душе узмутити и узрујати. Огрешити се, то је најтеже и најдубље осећање, које више пече душу но што је ма каква радост може развеселити; нема испаштања које не би поднели да олакшају души. Особито цене људе „од праве, од Божје стране" или „десне људе", добре и на добро упућене; за човека рђавих особина и који веру не држи имају реч *рашчовек*. Теше се судбином у најгорим приликама и њој се поковавају.

И на Личане је утицало доба турске владавине и хајдучија, којој су се за време те владавине и доцније одавали. У турско су време Лику били притисли и држали босански, поглавито крајишнички, бегови наше крви, снажни и виолентни Динарци, и подигли по њој своје куле и градиће, да се боре са домаћим хајдуцима и сењским ускоцима. Личани су се одметали у хајдуке и стално се борили са беговима. После ослобођења, 1689. год., Турци су избегли или се покрестили, али је Лика остала на међи турске Босне и млетачке Далмације, дакле на положају згодном за хајдуке, који су могли, прелазећи границу, склањати се од непријатеља. Хајдучија се, дакле, у Лици продужила и после ослобођења, кроза све време Војне границе, до у другу половину 19. века. Личка хајдучка епопеја трајала је око три века, и оставила је у њихову менталитету јаке трагове. То је била она динарска хајдучија, у којој поред суровога, осветничкога и плаховитога, има исто толико и властелинскога и душевнога. За њих је „вера", дата реч, чак и непријатељима, била светиња; они, који дату реч нису поштовали, били су људи без вере. Волели су двобоје и нису се плашили часне смрти. Хајдуци су били заштита противу турских и домаћих пакосника. Било је и хајдучица. Сурови према насилницима, они су ипак били врло побожни: често су у кундаку од пушке носили кост некога свеца, да им не могне наудити насилничко зрно; многи нису седали за јело, док не прочитају Оченаш; на поласку са даништа окретали су се истоку и молили Богу. Многе је од хајдука народ сматрао светим, јер им је живот угодан Богу и људима. Кад погину, девојке су их у колу опевале. Иако нису имали оне узвишене идеале шумадских и црногорских јунака, ипак им се често приписује мисао о народном ослобођењу. Било их је који су ишли у хајдуке од јуначког зора и да се наносе јуначког руха и оружја. Други су и због малих увреда ишли у хајдуке, јер су као сви динарски људи сматрали, да се без образа не може живети и да се увреда мора осветити. Највише их је ишло у хајдуке због неправде и од разјарене мржње. Пушку, која свети неправду, звали су *косовка*. У доцније време су се одметали у хајдуке, јер су их вређале уредбе Војне границе, према којима су људи и за ситнице батинани.

Утицај Војне границе је био још јачи. У 16. веку су Турци почели све више продирати у Крањску, у Штајерску и у Корушку. То је био разлог, да се установи тзв. Војна граница или Војничка крајина, и већ око средине 16. века разликовале су се две крајине, Славонска са Вараждином као центром и Хрватска крајина, чији је центар постао Карловац, основан 1579 године. После ослобођења Лика је постала главни део карловачке Војне границе.

Немачки управници Војне границе су осетили, да се на основи оних љутих и јуначких особина личких може створити војска са високим војничким способностима и употребити за интересе династије и државе. Све је било постављено на војничку основу: администрација, школе, судови. Сваки је човек био војник. Све је утврђивано наредбама: и како да се земља

обрађује, и када да се усеви сеју и жњу, где и када да буде пазарни дан и где да се црква подигне итд. Пре Војне границе Личани су живели само у разбијеним селима, у одвојеним групама кућа од издељених задругара. Војничка управа их је почела сасељавати и сашоравати у *друмска села*, у којима су куће поређане с обе стране пута. Од тога доба нарочито њихову динарску кућу брвнару почиње замењивати кућа алписког тила, слична кућама у Салцбургу и у Горњој Аустрији. Пажљивом посматрачу падају у очи и други утицаји цивилизације који су дошли из аустријских покрајина. Желећи да све уреди и организује војничка је управа уносила много сићушнога и формалистичкога, нарочито у варошке и у тзв. више слојеве. И сада се осећа колико су ти виши друштвени слојеви осетљиви на ранг, на друштвени положај, па чак и на најбезначајније ситнице. Да би становништво што јаче везали за династију и државу, војничка управа је употребила корисне мере: она је православне Србе штитила од католичког племства, које је хтело да их експлоатише, и била је врло толерантна у верском погледу. Знајући колико су ови динарски досељеници одани православној вери и колика би погрешка била дирати у њихову веру, била је пажљива и заштићавала их је од покушаја обраћања (у католичку веру) који су ретко успевали. Штитећи тако њихове земље и њихова верска осећања, војна управа је нашла у томе најбоље средство да их придобије и да их васпитава у погледу династичком и војничком. Ове Динарце, који су из крајева под турском управом избегли у кршну и сиромашну Лику да би се спасли глади и неправде, лако је било довести у зависност и формирати људе по одређеном калупу, кад им се отворе изгледи на колико толико бољи живот и кад се задовољава њихова јуначка сујета, динарска сујета. Да Лика није била у Аустро-Угарској, без сумње би по психичким особинама свога народа постала другом Црном Гором. Извршио се унеколико развитак истих динарских особина, сличан ономе у Црној Гори, само, разуме се, у Црној Гори у свом самосталном и националном смислу, а у Лици у ћесарском духу. Пазило се само да се вешто искористе национална и верска осећања овога становништва: распаљивали су их у ратовима против Турака, тобож предузетим ради ослобођења њихове браће „од Турака без вере и закона“.

Војничка је управа на првом месту укротила дисциплином и редом ове динарске људе и дражећи и развијајући њихове јуначке особине, дала им је свима војничку физиономију и царско-војничку душу. Можда нигде, ни у вековним аустријским земљама, није било толико династичке душе као у Лици за време Војне границе. Познато је било ово правило: „Ко је старији, старији је, а опет цареви смо сви“. Узели су разбријавати браду „по војнички“, по угледу на цара. Више од свега у животу ценили су „превишња одликовања“, „свијетлога цара“, то што су сви „царски синови“, и, што је зачудо код ових осетљивих Динараца, остајали су при томе и онда кад им је за ситнице додељивана „љескова правда“ (батине). Личани су постали најбољи браниоци династије на свима европским бојним пољима, окорели војници који су у рату чак чинили сурова дела. Њихова једина сујета је била да дођу до вишег положаја у војсци. Многи су Личани доспели до највиших војничких чинова. На хабсбуршком двору је увек био бар по један генерал родом из Лике.

Укидање Војне границе 1871 године за Личане је било гром из ведра неба. Пошто су се отрезнили од династичког и војничког пијанства, видели су, да им је земља јако уназађена, да немају никакво стварно васпитање и да се њихов врло назадни менталитет не поклапа чак ни са менталитетом осталих аустроугарских области у којима је стално владао дух полицијске државе. Осим тога су, уза сву „царску милост“, остали у крајњој беди. У току мојих путовања по балканским земљама нисам нигде видео толико изгладнелих људи и деце као у Лици. Личани су затим схватили, да они никада нису ишли за својом властитом судбином нити се борили за своје идеале; да се никада нису покоравали оним великим историским струјама које у пуном сјају тежњи за независношћу потресају и заносе народе до дна душе. Јасно су увидели, да нису били ништа друго до „пандури“. Било би интересантно пратити овај народни духовни покрет за последњих десетина година.

Кад су се 1871 године ослободили војничке стеге, код ових људи, у сиромашној земљи и са малим средствима, али који су издржљиви, упорни и са тежњама за бољим животом, развио се економски покрет, код Срба нарочито изазиван и потпомаган познатом организацијом „Привредника“ у Загребу. Хиљадама њих се одало разним занатима, трговини и напреднијој земљорадњи. Дубока национална свест је почела све више да их обузима. Запажа се, да се последњих десетина година све више интересују за прилике и догађаје у животу Србо-Хрвата, и власти су велики број Личана оптужиле за велеиздају. И поред сталних претњи они су у све већем броју ступали у редове српске војске. Неколико од најенергичнијих српско-хрватских родољуба родом су из Лике. Сви они који се враћају као бивши исељеници, нарочито они из Америке, мисле сасвим друкчије него што се мислило за време Војне границе. С друге стране је несумњиво, да су неки од резултата овога доба били од користи Личанима у току њихова новог развитка: динарски индивидуализам био је укроћен; они су уносили више марљивости у своје послове и задобили способност за организовањем, која се, истина, ретко показује у делима ширих размера. Међу Личанима исељеним у Америку видно се истакао Никола Тесла, научник велике вредности. Али нов дух није још продро у личанске масе, нарочито у католичке.

Има, најзад, у души Личана нечег затвореног, неповерљивог, упорности и крутости. По овим су цртама слични Црногорцима, али само са још више опорости. Неки од приповедача, родом из Лике, нарочито Буде Будисављевић, јасно су истакли ове одлике, у којима се, рекло би се, запажа утицај њихове сурове земље, али још више војничке управе којој су били потчињени. Најбољи претставник ових особина у личанском карактеру је познати хрватски родољуб Анте Старчевић, оснивач сувог и крутог хрватског национализма са доста лажних идеја, које је он бранио с упорношћу и потпуно војничком логиком; с друге стране Старчевић је због своје искрености био заслужан човек и од великог утицаја.

ШЕСТА ГЛАВА БОСАНСКИ ВАРИЈЕТЕТ

Етнички састав. — Психичке особине православних Срба. — Вештачки ујовори Берлинског конгреса и национална свест. — Три католичке групе.

Становништво босанског варијетета, Срби православни, католици и муслимани, насељавају зелену и романтичну Босну, нарочито долине Дрине, Босне и Врбаса. О групи Срба муслимана говорићемо у наредној глави.

На типове старога становништва овде се чешће наилази него у Шумадији, али мање него код ерског варијетета. Врло су многобројни досељеници, нарочито они из дрвих векова турске управе. Најпре су то били досељеници из Шумадије, из предела око Смедерева и Београда, које помиње још Курипеша 1530. године. Други, многобројнији, долазили су из Рашке, из Херцеговине и из Црне Горе. Многи су херцеговачки родови дошли овамо преко Далмације.

Уопште већину досељеника чине Ере, измењени новом географском и друштвеном средином и прилагођени навикама старога становништва. Становништво североисточне Босне, оно у Семберији (у околини Бијељине) и у Посављу знатно се приближава Мачванима и Ваљевцима у Србији. Због разноврсности земљишних облика и зато што нема средишне долине босанско је становништво врло различитих особина. Врло су изразите оне код становништва око Бања-Луке и у Босанској Крајини, које показују особиту сличност с ерским варијететом, нарочито са црногорским племенима и са Личанима.

Православни имају уопште особине динарских људи. Сви живе патријархалним животом и велики се број од њих бави сточарством. Задруге су код њих и сада многобројније него по свима другим јужнословенским областима. Иако су становници били притиснути муслиманском властелом као кметови на њиховим читлуцима, ипак су били чести енергични и слободни типови, нарочито међу православним сељацима, који су слични Шумадинцима. За време овог притиска маса босанског становништва чинила је прикривену али упорну опозицију. Живећи у пољима и по планинама, презирући мухамеданску властелу, не учествујући у ратовима за време турске владавине, ови се Босанци нису исцрпили: остала је резерва латентне (неиспољене) енергије која се у њима током векова нагомилавала.

Ова је енергија дошла до изражаја чим се за то указала повољна прилика. Босанско-херцеговачки Срби су дали велики број даровитих људи који су се истакли у разним гранама људске делатности, почевши од песника Симе Милутиновића-Сарајлије (рођеног у Сарајеву), па до новијих, као што су Радуловић, Кочић и Грђић. Херцеговачки трговци, затим трговци из Тузле, Брчког и Сарајева долазе у ред најпредузимљивијих међу Јужним Словенима.

Једна особина превлађује у свеколиком бошњачком менталитету. Врло се чврсто држе онога што сматрају за правично и добро. Због њихове несаломљиве воље сматрају их за врло тврдоглаве: називају их „тврде бошњачке главе". Без сумње их због тога Ере, и са разлогом, сматрају за мање гишсе у интелектуалном и у моралном погледу, за тромије и мање живе интелигенције. Код њих је мање одушевљења и мање полета него код Херцеговаца. У анегдотама и причама које су раширене код Ера „Шијаци" или Бошњаци се приказују као нижа бића. Често је пута све ово код њих само до изгледу, маска равнодушности која им је раније служила да избегну ударце угњетача, заостатак од турске владавине.

Национално осећање је било увек живо код њих као и код Херцеговаца. После пада Босне и Србије под Турке, прошло је 1530 год. једно немачко изасланство кроз Босну идући за Цариград и у његовој је пратњи био један образовани Словенац, Бенедикт Курипешкић. Он прича, да су босански Срби дочекивали ово хришћанско изасланство са особитом љубазношћу. Срби старци, који бејашу живели у слободној Босни, говорили су омладини: „Наша је властела била оваква као и ова господа, а пропала је у Косовском боју", и наставили су причати о подвизима Милоша Кобиловића (Обилића). Три и по века доцније, 1874 год., је млади Енглец, Артур Еванс, чије је име постало славно, обилазећи Босну констатовао иста национална осећања, само још ватренија. „Православни Срби, каже он, прожети су родољубивим мислима:

горе од жеље, да се обнови слободна српска држава или да постане демократска република." Да би овај циљ постигли дизали су многе буне. Буна из 1875 год. је довела до српско-турског (1876) и руско-турског рата (1877). Али вештачким уговорима закљученим на Берлинском конгресу одлучено је, да ово становништво, срж српскога народа, припадне Аустро-Угарској. Тако је створена паклена ситуација, која није оставила на миру ни освајаче ни земље чија су права била погажена, ситуацију противу које су све народне силе у сталном и огорченом отпору.

Богатством и лепотом свога фолклора Босна и Херцеговина заузимају прво место међу српским земљама. Херцеговачки дијалекат је код Срба усвојен као књижевни језик. Многи међу најистакнутијим претставницима српског народа су родом из Босне и Херцеговине. Штампана и српска књижевност ових области су били на челу покрета за уједињење свих Срба у једну државу. Могло се предвидети, да ово становништво — најтипскији претставник свога народа—неће трпети аустро-угарску владавину. Код босанских сељака се све више развијала права вера у Србију. Под утицајем своје динарске маште замишљали су Србију као живо биће, као изванредну, добротворну снагу, прожету љубављу према њима, потиштеној

сиротињи. Свом својом динарском жестином млади образовани нараштај окренуо се делу. Сматрала се скоро за издајство свака родољубива реч која је остајала без последица. Речи су имале само да покрећу на делање. А тај покрет је била борба против туђинске управе, против администрације и духа Аустро-Угарске, која је сматрана као синоним свега рђавог. После побуна 1882 и 1884 год. у Босни и Херцеговини је почео низ атентата на претставнике туђинске управе; последњи је био 28 јуна 1914 године. Аустро-Угарска се одмах почела светити српском становништву. Полиција је организовала погроме Срба и одузимала им имања. У току Светскога рата аустриске су власти вешале или стрељале десетине хиљада босанских Срба. Са грозном свирепашћу су повешали готово све српске свештенике босанских крајева, који се граниче са Србијом. Вешали су их или на железничким станицама или поред железничке пруге, да би што више заплашили становништво. Многе од ових несрећних жртава, чак и жене, умирући су узвикивале: „Живела Србија!“ знајући добро да својим животом плаћају љубав према српском народу. И на тај је начин мислила Аустро-Угарска применити мандат који је добила од међународног конгреса, уништавајући народ који није могао трпети њену власт.

Изнео сам ова болна факта, јер она откривају душевно стање овога становништва. Она указују и на то, шта Европа не треба више да чини, ако хоће да обезбеди мир и да учини крај проливању крви.

Католици су у јакој мањини међу становништвом босанског варијетета. Неки припадају старом босанском становништву, нарочито они из долине Раме и рударских крајева (Крешева, Фојнице, Вареша, Кисељака.). По неким знацима они би били мешавина саксонских рудара и Србо-Хрвата. И сада су још занатлије или рудари. Некада потпуно потчињени мухамеданским беговима, често њихове одане слуге, данас су део становништва са врло мало предузимљивог духа и жалосно живе по страни од националног живота. Напротив, католици пореклом из Славоније, који су се населили по савским равницама, живљи су али и врло непромишљени, воле уживања и обичаји су им веома раскалашни. На брачну се верност код њих много не пази. Исто тако најлепши њихови обичаји нису о Божићу, о Ускрсу и о Ђурђевдану као код осталих Динараца, већ о свадбама. То је низ весеља, обеда и посета, и том приликом дају једни другима мноштво поклона који их урнишу. Ове су навике чудна супротност врло озбиљним навикама код православних, чији се обичаји одликују изванредном простотом. Тим је посавским католицима блиска мала група католика који су пореклом из Далмације а досељавали су се у Босну у току 19. века. Имају исте обичаје као и Динарци, кашто славе и славу. Ово је најздравије католичко становништво; куће су им пуне деце. Ова је група дала школоване људе и трговце од неоспорне вредности, нарочито оне који су родом из великог села Долца код Травника.

СЕДМА ГЛАВА МУХАМЕДАНСКА ГРУПА

Област и етнички састав. — Преисламски остаци и утицај мухамеданске вере. — Особине мухамеданске властеле. — Особине мухамеданских сељака. — Турско-источњачки културни утицаји. — Неуравнотеженост мухамеданаца. — Нови развитак.

Познато је, да мухамеданских Срба динарског карактера има од Саве кроз Босну, Херцеговину и негдашњи новопазарски санџак до Митровице на Косову. Они који су даље од Митровице дошли су поглавито из Босне:

то су „мухаџири“. Мухамедански Динарци насељавају поглавито вароши, ређе села.

Има их око 750.000. Најчешће су потомци босанско-херцеговачког племства и богумила или патарена, који су примили ислам по турском освојењу Босне и Херцеговине. Већина је помухамедањена крајем 15. и у току 16. века. Већ је 1530 године Бенедикт Курипешки забележио, да становништво у Босни чине поисламљени и Срби. Међутим у крајевима сјеничком, рожајском, новопазарском и бјелопољском има „Турака“ (мухамеданских Срба), који су примили ислам тек од 17., кашто у 18. или 19. веку. Османлије које су се по Босни настаниле као чиновници, војници и трговци биле су доста многобројне, а тако и они који су се населили после протеривања Турака из Угарске. Али под утицајима средине и услед мешања женидбама они су се стопили са муслиманским Србима и потпуно су заборавили свој језик.

Динарски мухамеданци спадају уопште у најстарије српско становништво ових области.^[11] Пре аустриског заузећа Босне нису се иселјавали и међу њима су сасвим ретки нови досељеници из других крајева. Говоре особито лепим и живописним српским језиком, у коме има пуно фигура и карактеристичних старих речи али они употребљавају и доста посрбљених турских речи. Од косовске Митровице до Неретве су јекавци, а од Неретве према северозападу превлађују икавци.

Међу мухамеданцима има друштвених разлика и етничких група. Најзначајнију групу чине бегови, старо племство појачани онима који су се одликовали у ратовима и којима је султан дао племство. Другу групу чине слободни сељаци, а трећу муслимански, „кметови“, тј. муслимани који немају своје земље већ обрађују беговску земљу, исто онако као и хришћански кметови. Има, најзад, у негдашњем новопазарском санцаку поисламљених Куча и Климената, досељених из долина у Проклетијама, који говоре не само српски него кашто и арбанашки.

Ови мухамеданци су дакле динарски Срби, чије су особине измењене под утицајем корана и ислама, под утицајем менталитета друштвеног реда који је господарио и под утицајем источњачке културе. Због перифериског положаја Босне и Херцеговине, које су врло удаљене од Цариграда, ове су промене динарског духа имале донекле нарочити обрт.

Преисламски остаци и утицај мухамеданске вере. — Можда ниједна вера не мења тако дубоко целокупан живот и карактер неког народа као ислам.

СЕДМА ГЛАВА МУХАМЕДАНСКА ГРУПА

Област и етнички састав, — Преисламски остаци и утицај мухамеданске вере. — Особине мухамеданске властеле. — Особине мухамеданских сељака. — Турско-источњачки културни утицаји. — Неуравнотеженост мухамеданаца. — Нови развитак.

Познато је, да мухамеданских Срба динарског карактера има од Саве кроз Босну, Херцеговину и негдашњи новопазарски санцак до Митровице на Косову. Они који су даље од Митровице дошли су поглавито из Босне:

то су „мухацири“. Мухамедански Динарци насељавају поглавито вароши, ређе села. Има их око 750.000. Најчешће су потомци босанско-херцеговачког племства и богумила или патарена, који су примили ислам по турском освојењу Босне и Херцеговине. Већина је помухамедањена крајем 15. и у току 16. века. Већ је 1530 године Бенедикт Курипешки забележио, да становништво у Босни чине поисламљени и Срби. Међутим у крајевима сјеничком, рожајском, новопазарском и бјелопољском има „Турака“ (мухамеданских Срба),

који су примили ислам тек од 17., кашто у 18. или 19. веку. Османлије које су се по Босни настаниле као чиновници, војници и трговци биле су доста многобројне, а тако и они који су се населили после протеривања Турака из Угарске. Али под утицајима средине и услед мешања женидбама они су се стопили са муслиманским Србима и потпуно су заборавили свој језик.

Динарски мухамеданци спадају уопште у најстарије српско становништво ових области.^[1] Пре аустриског заузећа Босне нису се исељавали и међу њима су сасвим ретки нови досељеници из других крајева. Говоре особито лепим и живописним српским језиком, у коме има пуно фигура и карактеристичних старих речи али они употребљавају и доста посрбљених турских речи. Од косовске Митровице до Неретве су јекавци, а од Неретве према северозападу превлађују икавци.

Међу мухамеданцима има друштвених разлика и етничких група. Најзначајнију групу чине бегови, старо племство појачани онима који су се одликовали у ратовима и којима је султан дао племство. Другу групу чине слободни сељаци, а трећу муслимански, „кметови“, тј. муслимани који немају своје земље већ обрађују беговску земљу, исто онако као и хришћански кметови. Има, најзад, у негдашњем новопазарском санцаку поисламљених Куча и Климената, досељених из долина у Проклетијама, који говоре не само српски него кашто и арбанашки.

Ови мухамеданци су дакле динарски Срби, чије су особине измењене под утицајем корана и ислама, под утицајем менталитета друштвеног реда који је господарио и под утицајем источњачке културе. Због перифериског положаја Босне и Херцеговине, које су врло удаљене од Цариграда, ове су промене динарског духа имале донекле нарочити обрт.

Преисламски осиици и утицај мухамеданске вере. — Можда ниједна вера не мења тако дубоко целокупан живот и карактер неког народа као ислам.

То се види на свима мухамеданским народима од Кине и Индије до северне босанске границе. Чак је и код ових сувише поноситих Динараца ислам олабавио везе засноване на српској крви и језику. Али ипак није могао уништити најглавније динарске особине. Српски језик се потпуно сачувао, а племство је нарочито сачувало успомене о свом словенском пореклу. Презимена се свршавају на *ић*. као и већина српских презимена. Поисламљено динарско племство чува још више, уколико је то могућно, успомене о својим прецима него остали Динарци. Указује им особито поштовање и није заборавило своје хришћанске претке. По предањима својих предака неки поисламљени Динарци знају и славу коју су славили док су били хришћани. Мухамеданско „братство“ Мркојевићи, у околини Бара, сачувало је хришћански обичај ношења крста (литије) око села за време Духова. Друго једно муслиманско братство из истог краја, Вучедабићи, слави као „славу“ Св. Арханђела. Ове су успомене особито живе код мухамеданаца источно од Неретве. Врло су интересантни они родови који су се, исељавачући се, одвојили од рашких и црногорских племена и примили ислам у току последњих векова. Иако муслимани, они сматрају да и даље припадају томе или томе хришћанском племену. Има доста примера да су чувајући обичаје крвне освете извршивали крвну освету над мухамеданцима који су убили њихова православног саплеменика. У много случајева су ове племенске везе биле заштита хришћанима. Има чудних примера, особито у старој Рашкој, како мухамеданац бег и православни кмет сазнају да су од истог рода по некој старој икони, по старом крсту, хаљетку или оружју, који се понекад чувају у мухамеданској кући, док су се у православној, сиромашној и потиштеној, те сродничке везе одавно заборавиле. И ове су муслиманске породице више наклоњене српским кметовима. Иако је ислам ове динарске муслимане знатно преиначио, није још утро трагове етничког сродства који их везују за хришћане.

У ком је смислу и уколико је утицајем ислама измењена душа муслиманских Динараца? Ја могу овде изнети само резултате неких проматрања и не могу тачно утврдити, уколико су динарски мухамеданци усвојили прави дух корана. Поуздано је, да су они убеђени да су га боље схватили и од Османлија или „Туркуша“, како их зову, желећи тиме да покажу, да „Туркуше“ нису прави мухамеданци. Ови су „Бошњаци“ сматрали себе за најбоље мухамеданце, сматрали су, да су бољи мухамеданци од Османлија, бољи од паша и од везира; често су уображавали да су бољи мухамеданци и од самога султана, њихова калифе, наследника Мухамедова. Ово се уверење нарочито испољило у првим десетинама 19. века, када су султани у Европској Турској хтели увести реформе по европском начину. За време буна 1831 године мухамедански побуњеници су натерали травничког везира, да скине своју нову униформу #, и, као да је повредио Мухамедову веру, нагнали су га, да се по муслиманским прописима опере и да прочита молитву, да би се очистио од хришћанског, „ђаурског“, духа. Огорчени на „ђаур-султана“, хришћанског султана, они су се са многобројном војском кренули на Цариград, да би својим очима видели, да ли је султан прави муслиман; хтели су, како су говорили, да виде, да ли је тај султан обрезан по прописима корана. — Они су усвојили као неоспорне, савршене, истине сва обећања исламске вере: рај или „џенет“ са његовим хуријама (дивним женама) и са његовим рекама меда и млека. Али је несумњиво, да ниједно мухамеданско учење није оставило дубљи утисак на динарске мухамеданце од вере у судбину, „к'смет“, по којој су све људске радње и догађаји у животу напред Богом одређени. „К'смет“ има у свеколиком њихову животу и раду исти значај као и у најчистијим муслиманским областима. Изгледа, да је ова вера у судбину утицала и на динарске хришћане и појачала код њих примитивне склоности тога смисла, које смо поменули.

„К'смет“ доводи на мисао да су многи, ако не и сви, људски напори некорисни. Тако се може објаснити, што су се бегови, као господари, сви они којима је раја свршавала послове, одвикли од рада, па кашто и од мишљења. Нехат и леност су се укоренили код њих. Али су се у случају рата остављали ових навика и постајали врло активни и предузимљиви. Осим тога је велики број поисламљених сељака, противно начелима корана, услед свакодневне борбе за живот, добио друкчије васпитање: они су радни а кашто чак и енергични.

Мене је често изненађивао ступањ незналиштва, крајњег незналиштва, духовна тромост, некритичност и наивност динарских мухамеданаца. ^ Њихови су ме бегови опомињали на једног арбанашког бега са обала Преспанског Језера, који је неколико дана „сеирио“, седећи прекрштених ногу на чардаку и душећи, како ја премеравам дубине тога језера, и кад му је ваљда досадило гледати како „кулучим“, позвао ме је и питао, шта радим. Кад сам му то претставио, рекао мије: „Ви, Франки, (израз којим означавају све Европљане) знате много „марифетлука“; свега има изван турског царства и ислама, али правог господства и „кефа“ има само код Турака“.

На овај се „кеф“ наилази и код босанских мухамеданаца, само ређе. Врло се често одмарају, и њихов је одмор непомичан. У стању су да сатима непомично седе, да ништа не раде и не мисле, пушећи на дугачком чибуку или наргилама, сањарећи и слушајући жуборење текуће воде. Чак ни мухамедански пастири динарски, чувајући стадо у планини, не певају, не играју и не забављају се или то чине само изузетно. Сасвим супротно хришћанским пастирима они седе или спавају и уопште мирују.

Али, уопште, међу динарским мухамеданцима има мање лености и немара него међу Османлијама и другим муслиманима Европске Турске. Кроз коранске прописе и учења и кроз труло турско господство пробијају и осећају се оне живахне динарске црте. У области између Саве и Косова има доста предузимљивих мухамеданских трговаца, који радљивошћу кашто достигну православне Србе, најпредузимљивији живаљ ове областа. И међу мухамеданским сељацима има радљивијих и предузимљивијих, али уопште мање него међу

православним сељацима. По динарским мухамеданским варошима има највише пукe сиротиње, „фукаре“, која готово ништа не ради, већ махом проси, и која се задовољава невероватно малим животним потребама.

Природно је, што су динарски муслимани усвојили мухамеданске обичаје и обреде. У њиховој средини човек добија утисак, да је у отоманској земљи. Њихова храна и начин живота су, донекле, друкчији него код њихове хришћанске браће. И кућа им је друкчија, као и унутрашњост куће, распоред одељења и намештај у њима. Полигамија је истина врло ретка, али је жена затворена и ради уопште само у кући: привредни значај женин је безначајан. Жена је редовно само човекова играчка и често је исто онолико потпуна незналица као и жене у Малој Азији. Али међу овим муслиманкама има кашто и жена паметних и енергичних које имају на људе исто онолико утицаја као и жене код динарских хришћана. Овај начин живота, који је вековима трајао, утицао је не само на духовне и моралне особине, већ је, како се чини, унеколико изменио и физички изглед динарских мухамеданаца.

Особине мухамеданске властеле. — Још у Средњем веку је моћна босанска и хумска властела била особито силна, виолентна. Код њих су се до највишег ступња развиле неке од динарских особина, нарочито осетљивост и понос, особине које су често прелазиле у осиноност и охолост, Осим тога је ова властела била дубоко прожета индивидуалношћу и сепаратизмом.^[13] Ни за владе јачих владара, банова и краљева, централна власт није никада имала пуну снагу и значај, као што је имала по другим српским земљама. Властела је водила непрекидне међусобне борбе око земаља ради веће власти и већег значаја, и, заузета тиме, готово никада није умела наћи праву и велику политичку оријентацију. Осим тога је већина припадала, као и један део народа, богумилској или патаренској секти, и, често гоњена од католичких или православних хришћана, била је још огорченија у своме отпору. За време турске најезде властела је, како се чини, врло лако примала мухамеданску веру, да би сачувала своје земље и своју надмоћност и да би се могла осветити Угрима који су их по жељи папиној нарочито гонили. Примивши ислам и прихвативши турске смерове, смерове освајача, ова је властела постала још више осинона и бесна. Она је дошла у потпуну супротност према народној већини, која је остала хришћанска, као и према централној турској управи коју је само трпела. Султан је морао оставити да Босном и особито у Херцеговини управља ова поисламљена српска властела. Босански валија са резиденцијом у Бања-Луци или у Травнику имао је само привидну власт. Мухамеданска властела је чинила војнички сталеж, независан од султана, са великим бројем „капетана“ (било их је на 48) који су имали седишта по варошима. Осим тога је ова властела била у тесним везама с јаничарима и често је могла помоћу њих обарати велике везире, којима се прохтело да им господаре. Готово је увек успевала да поставља велике везире који су им остављали одрешене руке у управљању овом покрајином. Често је ова властела помагала султана у ратовима са Млещима, с Угарском, с Аустријом и са Црном Гором, али само до својој вољи и кад је сматрала за корисно. Често су се, још и у првој половини 19. века, борили међу собом, као племићи Средњега века у западној Европи, нимало се не бринући за судбину турскога царства. Као што нису имали народних осећања, тако их није ништа трајно везивало ни за Турке. Они су једино знали за верско осећање и за идеју да они чине виши друштвени ред. Само су тако могли сачувати своје властите интересе и поред својих међусобних борби. Један је од главних узрока ових тежњи за подвојеношћу перифериски положај Босне и Херцеговине, јако удаљених од Цариграда као средишта централне власти.

Ова је политичка организација имала и других последица. На властелинским великим имањима радила је раја, а они су само приходе збирали. Исто су се тако богатали ратним пленом. Захваљујући овоме благостању они су могли живети готово чисто ритерским животом, који су наставили и после окупације Босне од Аустро-Угарске (1878). Њихова је дика и забава била одавати се севдању или нарочитом босанско-оријенталском љубавном

заносу, певати познате босанске севдалинке српскога језика а оријенталних арија, јахати добре коње, имати особито китњаст коњски такум и вежбати се у оружју. Због последњега су се у Босни развили филигрански занати:

пушке и сабље су кићене и импрегниране сребром и златом, а сарачки је занат на гласу. Мушка и женска ношња је била китњаста него на турском Истоку. Осетно се разликујући од хришћанског живља подјармљене Босне, ови су бегови у себи имали достојанства, углађености и држања. Сва је Босна стајала под утицајем ове силовите и ритерске, али и затуцане и незнатичке властеле, која није имала претставе о времену у коме живи и о напрецима у свету. Само су се Динарци из Херцеговине и неких делова Босне усуђивали устати противу угњетавања и често се бунили противу својих господара.

Особине мухамеданских сељака. — Највећи део мухамеданских сељака има своју властиту земљу. До последњих десетина година су били имућнији од хришћанских сељака. Али жена не ради или мало ради изван куће, те је привреда истога броја кућних чланова незнатнија. Куће су им уопште добро саграђене и велике, али кашто живе и у брвнарама и плетарама, које су даском, ређе сламом покривене, особито у негдашњем новопазарском санцаку. Али због жена у њиховим кућама има бар једна соба, а осим тога имају и мало више домаћих ствари, нарочито постелних, него хришћанска раја. Услед мухамеданског начина живота а у последњим десетинама година и због несигурности више су у кући и више су везани за кућу него раја која је, у доба велике несигурности, одлазила у планине. Они не познају планине, шуме, земље и околну природу онолико колико хришћани. Изненадило ме је, како мало пољских и дивљих биљака познају у поређењу са хришћанима, који за сваку биљку имају народно име. Код њих се не запажа нимало оне финоће у познавању људи, не могу одмах, као што је то често случај са рајом, да оцене с ким имају посла. Али по гостољубивости, срдачности и љубазности не само не изостају од хришћана него их, уопште узевши, надмашују, и то је особина и мухамеданске властеле и сељака. Госта би на длану носио; крви би му уточио. Ни сиромашнији неће примити новчану награду. Нема ствари, изгледа, коју госту и пријатељу неће обећати, често и оно што очевидно неће моћи извршити. У наступима лакоумне љубазности и великодушности често иду у попуштању и одобравању даље него што треба ићи и дају најкрупнија обећања из захвалности за најбезначајније поклоне. То је динарска великодушност која код мухамеданаца често нема граница. И код мухамеданских сељака, а нарочито код осиротелих ага и бегова, има још много упињања, да изгледају имућнији него што су. Због тога су понекад смешни и ово их разметање често доводи до потпуне пропасти. Желе, да им се ласка и да им се указује поштовање. То је за њих једна готово болесна потреба, коју су динарски сељаци ерског варијетета добро запазили и често искоришћавали. Најзад, интересују се више за верске и материјалне ствари, него за интелектуална питања. Уз то се њихово интересовање за материјалне ствари пробуди само онда кад су у питању њихови лични интереси, и тада се покаже онај себичан, уски „бошњаклук“ муслиманских бегова и сељака, особита духовна скученост босанских муслимана. Кашто се добија утисак, да се боје факата и стварног знања. Имају особите наклоности према свему што је тајанствено и према легендама и веома јаку тежњу да све конструишу фантазијом и прилике и догађаје. Нема невероватног гласа у који они неће поверовати и ширити га; нема невероватне мисли коју неће усвојити, ако им годи. И у томе су веровању упорни, праве тврде „босанске главе“. Али се иначе међу њима наилази на даровите људе, који, иако нешколовани, имају особину да наслућују и предосећају догађаје. Други умеју врло добро са мудрошћу и са правом источњачком политичком финоћом, и поред незнања, да схвате своје интересе, чак и у најмутнијим приликама. Изгледа ми, да сам често примећивао, нарочито код сељака, јасно изражену склоност, јаснију него код хришћана, за дисциплином, за послушношћу, па чак и за потчињеношћу.

Динарске особине: доброта, правда и потреба да се ради у правцу Божјег човека, код

њих су кашто развијене до крајњих граница. Сажалјиви су према слабима, несрећним и болеснима. Међу муслиманима се свуда наилази на људе са овим особинама. Познати су у Босни и Херцеговини „душевни Турци“, чија душевност и доброта иду до правог самоодрицања и код којих је свеколике себичности и личног интереса потпуно нестало. Ове особине нису својствене само мухамеданским сељацима; развијене су, истина ређе, и међу беговима. С друге стране има исто тако и међу мухамеданским сељацима виолентних типова и угњетача по угледу на бегове.

Турско-источњачки културни утицаји.—У балканским земљама Турци нису оставили ниједну значајну творевину, никаквог значајнијег материјалног трага своје културе. Али они ипак нису прошли као номадска хорда. Њихов је утицај оставио знатних трагова у животу покорених народа. Овај утицај није увек правог турског порекла. Османлије су позајмиле од цивилизације Предње Азије, па и од кинеске, индиске а нарочито од персиске и унеколико од арабљанске и од византиске цивилизације. Али се у много прилика само врло брижљивим етнолошким и историским студијама може утврдити, шта су балкански народи примили пре турског времена од Византије а шта за време турске управе. Међу тим утицајима има их који датирају из турског доба и ми смо их означили као утицаје турско-источњачке цивилизације.

Међу западним Јужним Словенима су мухамедански Динарци, прихвативши ислам и угледајући се на Турке, највише захваћени „турцизмом“. Али су ови турски утицаји из основе преиначени према дубоко укорененом народном духу ових Динараца. Те преиначене турске културне утицаје примали су од динарских мухамеданаца и динарски хришћани, и у томе је била нарочита посредничка улога босанских мухамеданаца, коју су они могли јаче вршити него праве Османлије, пошто су чинили знатну народну масу и говорили српски. Зато су неки трагови турско-источњачке цивилизације међу западним Јужним Словенима многобројнији у Босни и Херцеговини и у бившем новопазарском санџаку него у јужним и источним областима Полуострва.

Турско-источњачки се утицаји понајпре запажају у познатом типу босанско-херцеговачких и санџачких вароши и њихових тргова, „чаршија“. Те су вароши живописније него муслиманске вароши и куће осталих области Полуострва и Мале Азије. Узрок је у томе, што су мухамеданци овде били најбогатија класа, те су и њихови станови били најукрашенији. Овоме треба додати и динарску утакмицу и динарске склоности за живописним. Имена која се дају коњима по њиховој боји и називи свега што се односи на коњски прибор турског су порекла готово код свих Динараца. За све су ово Срби морали имати пре турске најезде своје називе, али су они из језика избачени, јер су само мухамеданци и Османлије за толико векова могли имати најбоље коње и најлепши коњски прибор. Знатан број јужнословенских орнаменталних мотива су турско-источњачког порекла. Много воће и цвеће, као и неке зачине и мирисе, Турци су пренели на Балкан из Мале Азије, и они носе више или мање искварена турска имена. Особито се је утицајем Османлија и муслимана распростраило пијење кафе и пушење дувана. Динарци су и на овај начин примили велики број турских речи. Поменули смо турско-источњачке мелодије, које су међу њима постале популарне, као и утицај „к'смета“. Треба још истаћи и празноверне обичаје и амајлије који су више омиљени код мухамеданаца.

На динарске муслимане је била од утицаја и турска књижевност, нарочито народне приче, јер су се доста њих школовали у Цариграду и дружили се са школованим Турцима који су живели у Босни. Стручних испитивања о тим утицајима нема. У овом се погледу може само утврдити велики успех нових хумористичних прича турског писца Назредин-ефендије не само на динарске мухамеданце него преко њих и на остало динарско становништво. Оне су код њих познате под именом „приче о Настрадаин-хоџи“. Ове мале приче, добро познате јужнословенском фолклору, мешавина су духовитости, лукаве оштроумности и глупости, али прва особина превлађује: она најзад помаже Настрадаин-хоџи,

да има на крају ипак успеха и да се извуче из неприлике поред свих лудорија. На претходним странама ми смо већ поменули приче које су доста сличне онима ерског варијетета.

Неуравнотеженост мухамеданаца. — Из досадашњих разматрања излази, да се динарски мухамеданци потпуно разликују од осталих балканских мухамеданаца, нарочито од Помака у Родопама. Код ових других нема оне поноситости динарске властеле, осећајности и смисла за живописним. Из тога произилазе многе последице.

Босански су муслимани најревностији привржници новој вери. Вероватно је, да се у почетку нису сасвим угодно осећали, што су напустили хришћанску веру и у исто време народност, два нераздвојна појма код свих Срба турскога доба. Никако нису трпели, да их њихови сродници који су остали верни старој вери потсећају на њихову прошлост. Да би показали, да су имали права што су примили нову веру, трудили су се, да је прикажу као бољу, особито пред својим ранијим сународницима. Уз то су желели, да се пред мухамеданцима покажу достојним нове вере и повластица, које им она доноси. Природно је дакле што су се они трудили, да докажу своју ревност и што су радили, чак и насилним средствима, да преводе своје саплеменике у нову веру. Изгледа, да је ова тежња била много јача код динарских људи, врло охолих и осећајних, него код осталих мухамеданаца на Полуострву. Предања и нека историска факта показују, да нису била ретка насилна превођења на нову веру.

Могао сам посматрати за време балканских ратова, 1913 год., пример ове врсте, само што се промена вере извршила у противном смислу, са ислама на хришћанство. Кад су Црногорци освојили Плав и Гусиње, превели су многе мухамеданце српскога језика у православну веру, између осталих и хоџу (турског свештеника) у Плаву, који је, покрстивши се, узео српско историско име Балша Балшић. Ови покрштеници, нарочито хоџа, нису могли трпети, да њихови дојучерашњи једноверници остану мухамеданци, и свим су их начинима приморавали да пређу у православну веру. Бивши хоџа је тражио да постане претседник прекога суда, и у томе својству чак казнио смрћу неке од својих рођака, који су оклевали да одмах приме хришћанство. Преобраћање у нову веру узело је велике размере. Када сам га упознао, хоџа је био у стању крајње верске националне раздражености и прозелитске необуздане тежње, и црногорска влада је добро учинила што га је затворила.

Чак и у вековима после свога преласка у нову веру босански су мухамеданци остали најревностији мухамеданци Истакли смо, да су себе сматрали за праве или „хак Турке“, за најбоље припаднике вере и за једине судије православљу свога калифе. Кад су се Срби у Шумадији 1804 год. дигли на устанак против султана на њих су се с највећим бесом окомили босанске аге и бегови. Они нису могли поднети, да се ти „ђаури“, та „раја“ њихове крви и језика, усуђују отети се од мухамеданске власти, са намером да буду слободни и њима равни. Уз то су играли знатну улогу и мотиви њихове сигурности и господства, коме је од шумадиског примера претила опасност. Ни у једном се рату нису ови мухамеданци љуће били и никад није изгинуло више ага и бегова из најбољих босанских породица као у борби са Шумадијом. Они су такође без милости угушили устанке босанско-херцеговачке и санџачке раје. Откуда то долази, да је код динарских муслимана било овог жестоког мухамеданског фанатизма, каквог није било ни код Помака и чак ни код муслиманских Арбанаса?

Већ поменути узроцима треба додати још један. Ови су мухамедански Динарци живели у српској средини, у љутој српској средини, која је са истим таквим поносом чувала своју стару веру и народност. Услед прилика које смо напред показали српска национална свест у Босни и Херцеговини знатно се појачава од краја 15. век^а, а динарски мухамеданци због тога су постојали још већи непријатељи православнима. Срби су својим држањем и у својим песмама и причама псжазивали, да праве разлику између ренегата и правих Турака.

Пребацивали су својим муслиманима, да сами у дну душе мисле:

„Ми нијесмо ни Срби ни Турци, нисмо вода нисмо вино право, но некакве грдне потурице". Ово је појачавало узајамно презирање.

Из ових се разматрања види, да динарски мухамеданци немају миран, чврст и одређен дух. Њихов је дух у ствари дух неуравнотежен.

Нови развитак. — Само су најплеменитији могли у прошлости помирити са исламом своје српско порекло и покоравати се, свесно или не, националним тежњама. Српски су мухамеданци имали великог утицаја на диван, и факат да је у 16. и 17. веку српски језик постао званични језик султанове канцеларије за везе са Балканским Полуострвом, па често и изван граница Полуострва, без сумње има веза са овим утицајем. Они су заузимали врло знатне положаје у турској администрацији, нарочито у војсци, у јаничарским трупима. Неки од великих везира су били поисламљени Срби. Један од најзнатнијих, Мехмед Соколовић, обновио је 1557 године српску патријаршију и проширио њен делокруг преко њених ранијих граница, готово на све области које су у етничком погледу припадале српском народу. Ниједна установа и никакав утицај за турскога доба нису више допринели да се развије и ојача национална српска свест као што је то учинила Пећска патријаршија, коју је обновио поисламљени Србин. Најзад, било је валија и мутесарифа у турској царевини, родом из Босне, који су штитили, нарочито у најскоријој прошлости, српску и бугарску рају и одржавали тајне везе са српском владом.

Године 1900, за време мога боравка у Косовској Митровици, хтео сам вршити испитивања у Метохији, у околини Пећи и Дечана, где су Арбанаси муслимани били устали против турске управе. Митровички мутесариф, један поисламљени Крићанин, није се усудио да ми ово допусти. Био сам принуђен да се обратим војном команданту који је логоровао у сред турске војске на једној висоравни у близини вароши. Уведен сам под велики зелен шатор, где сам затекао турског генерала, окруженог великим бројем официра. Пошто је генерал говорио само турски, два официра, мухамеданска Бошњака, служили су као тумачи. После дугих преговора успео сам донекле и вратио сам се у Митровицу у свој хан. Један сат доцније ушао је у моју собу турски официр висока раста, који се претстави као Сали-паша, родом из босанске Тузле, мухамеданац Бошњак, кога сам већ био запазио под зеленим шатором, али који се није мешао у разговор. Улазећи рече ми, да је „од наше крви", да је мутесариф у Пећи, где је штитио „наше манастире", као и да је чуо генералова обећања. Охрабрио ме је да путујем и предузео је све потребне мере обазривости. И заиста, ја сам осетио заузимање Сали-пашино. Никада га више нисам видео нити шта о њему чуо. Радио је, дакле, из чисте и прости љубави за човека „наше крви". Доцније, имајући више поверења, отворено сам разговарао са многим турским мухамеданским официрима, који су били родом из бившег новопазарског санцака или из Босне. Код свих сам наилазио на исте осећаје као код Сали-паше. Они су успешно штитили православно становништво на Косову и у Санцаку. Многи од њих били су готови да ступе у српску војску. То је последица васпитања, чак и васпитања у турским школама у Цариграду. Познавали су у главним цртама нашу народну историју и били су потпуно свесни тога да су поисламљени Срби. Нови дух је почео да прожима њихову свест.

Исти се развитак извршио и код школованих мухамеданаца у Босни, и поред свих напора аустриске управе у супротном правцу. Аустро-угарска политика у јужнословенским земљама тежила је да појача верску подвојеност, да би тако поделила становништво и подигла једну групу против друге. Ова се је „#" , „полициска држава", служила недостојним и неисцрпним средствима, да би постигла циљ. Босанска је влада добро уочила душевно стање мухамеданске властеле: презирање помешано са страхом које је осећала према раји. Искористила је ово расположење учинивши мухамеданце владином странком и држећи их

противу православних. Осим тога је влада, колико је год било могућно, штитила економске интересе мухамеданаца и услед тога је Босна била једина земља на Балканском Полуострву где се је одржало аграрно уређење турскога доба. Иако су били овако повлашћени, мухамеданци су се најзад окренули против Аустро-Угарске и у више прилика радили заједно са православнима. И поред свога инстинкта и свога шпијунског духа — што је била главна одлика аустриске управе у јужнословенским земљама — она није довољно увидела да један народ има и других потреба осим материјалних. Нове идеје су продирале са свих страна, кроз сваку пукотину, нарочито откако су се умножиле и унапредиле саобраћајне везе. Аустро-Угарска није могла спречити ширење просвете и распростирање информационих средстава. Млади, школовани муслимански нараштај се је ослободио верских заблуда и сав је био задахнут националном свешћу. Оснивао је јавна и тајна удружења и издавао листове у којима је провејавао дух националног јединства. Неки од ових муслимана заузимају видно место у српско-хрватској књижевности. Учествовали су у националном покрету, који је захватио целокупну јужнословенску омладину. И школовани муслимани, онако исто као и јужнословенска омладина, нису се могли уздржати да не учествују у атентатима противу претставника власти хапсбуршке монархије, у атентатима чије порекло није увек довољно јасно. Многи су се муслимани борили као добровољци у редовима српске војске. Међу њима је имало чак и националних револуционара, који се никако нису могли помирити са туђинском управом. Али крај свега тога овај развитак није још могао изменити најниже слојеве овога становништва. Један од главних задатака јужнословенске државе биће да њих васпитава.

ОСМА ГЛАВА ЈАДРАНСКИ ВАРИЈЕТЕТ

Област јадранског варијетета, — Географска средина и етнички састав. — Зоне различног развитка. — Зсиорска група. — Приморска група. — Особине њене цивилизације. — Национални развитак. — Нарочите психичке особине. — Особине Дубровчана.

Овоме варијетету припада становништво динарских страна окренутих Јадранском Мору, то јест становништво готово свих крајева који су обухваћени развођем између слива реке Дунава и Јадранског Мора: то су, са југа на север, Бока Которска и Скадарска Крајина, цела Далмација, Кварнерско или Хрватско Приморје, тршћански карст и карсна Крањска, Истра и јадранска острва. Становници ових земаља су Динарци староседеоци или досељеници са истока. Ови други чине већину у више јадранских предела.

Ово се јужнословенско становништво изменило под утицајем мора и медитеранске климе: једино су се међу Словенима неке групе из ових крајева прилагодиле медитеранском начину живота, тако да дају чувене морнаре. Такође су једино они међу Јужним Словенима искористили везе с морем и дошли у додир са прекоморским народима и са разним цивилизацијама. Приморске су групе живеле у средини јако прожетој романском цивилизацијом; још и сада има код њих неких трагова византиске цивилизације нарочито из 7. до 10. века, као и неких једва видних преостатака источњачке цивилизације. Грађани и школовани људи, нарочито у варошима приморске зоне, били су под утицајем италијанске културе и ренесанса.

Уопште се у јадранском варијетету, који је био под многобројним утицајима, јављају неке особине и неке подобности, које су друкчије него код осталих динарских варијетета. У сваком случају ово је становништво, онако као и оно у Шумадији, Херцеговини и Црној Гори, једна од најснажнијих и најактивнијих група међу западним Јужним Словенима.

Географска средина и етнички састав.

Говорили смо о географским особинама јадранског приморја и његова залеђа или Загоре. Ово су земље карсног рељефа и средоземне климе или климе на коју је јако утицало Средоземно Море. За земљорадњу су једино погодна мала карсна улегнућа и врло ретке долине, које су кратке, дубоко усечене и увек уске. Улегнућа су мања од котлина јегејске области. Обалска разуђеност, која је последица потапања ретких долина и карсних улегнућа, куд и камо је слабија и мањег обима од често пространих и дубоких залива јегејске разуђености. Исто је тако и зона медитеранске климе ужа на јадранском приморју: у Истри се она простире само до на 50 метара над морском површином, а у Далмацији ретко прелази 200 метара. Најзад је и само Јадранско Море мало, уско. Оно је готово као неки просек између Балканског Полуострва и Италије, један залив Средоземног Мора, на југу стешњен Отрантским Каналом и сасвим по страни од великих путева средоземне пловидбе.

Јадранско је приморје једна од најздравијих средоземних области: нема маларије (изузевши око доњег тока Неретвина) ни несносних летњих врућина. Ово је допринело, да се у њему одрже и још више развију крепкост и снага динарских старинаца и досељеника. Земља је пуна сунца и светлости. Земљиште које се обрађује, црвеница (#) по вртачама, увалама и пукотинама у кречњаку, иако је малог пространства, даје поврће и сочно воће, нарочито грожђе и маслине. У варошима и у селима, који су по малим улегнућима и по, често мајушним, заливима, куће су збивене једна уз другу на медитерански начин. Ваздух је особито прозрачан и облици као и рељефне линије на хоризонту се тако јасно оцртавају као у јелинским пределима. И најмање се појединости ту јасно издвајају. Људи збивени по овим малим ћелијама ближи су једни другима него до осталим динарским крајевима: њихове су везе разноврсније и многобројније. Менталитет им је јако изоштрен, кашто чак и рафиниран. Уметнички укус је урођен овом приморском становништву. Ово је друга Грчка, само без географског положаја Грчке.

Старо романско становништво и поромањени Илири једва да су оставили нешто мало трагова у данашњем становништву. После варварских навала почетком Средњег века Римљани су се повукли у приморске вароши, поглавито у далматинске. Ови *Романи*, *Латини*, *Далмати*, били су добро познати све до краја Средњег века. Они су дуго одржали наслеђене установе општинског уређења у далматинским варошима, основаним за време римског царства. Од тога времена јадранско приморје почиње вршити своју главну улогу:

оно постаје посредник и тумач латинске цивилизације међу снажним динарским Јужним Словенима. Али су се Романи претопили у Јужне Словене или су сасвим ишчезли. С друге стране су се поромањени Илири по селима пред јужнословенском најездом повукли у планине и постали сточари. По историским подацима су Мауровласи, Морлаци, Црни Власи или Црни Латини били већ у Средњем веку упола пословењени и говорили су латинским језиком помешаним са словенским. Ипак се је ово старо становништво одржало у неким врло склонитим крајевима, нарочито на острву Крку, где историски споменици помињу 1504 године „Влахе“ поред Хрвата. Изгледа, да је овај развитак био готово завршен крајем 18. века. Алберт Фортис који је пропутовао у врло многим правцима морлачке крајеве у 18. веку није нашао међу Морлацима никаква видна трага од латинштине.^[iii]

У Средњем су веку разне области јадранског варијетета биле саставни део хрватске краљевине и српских краљевина. Затим су делимично биле под угарском влашћу, од које није остало никаквих етничких трагова. Старо јужнословенско становништво, које се овде населило у почетку Средњег века, није било знатно измењено. Изгледа, да је између Неретве и Скадра превлађивало штокавско становништво, северно од Неретве и на острвима чакавско до северозападне Истре где се наилази на Словенце (кајкавски дијалекат). Ово је било време најтешњих веза између јадранске области и унутрашњости Полуострва. На двору

српских краљева јављају се многи Далматинци, нарочито родом из Дубровника и Котора. У 14. веку је српски цар Душан слао своје младе властелине у Дубровник, да се науче западњачким начинима опхођења.^[iii]

Најглавније су се етничке промене у овој области десиле пошто су Србију (1459), Босну (1463), Херцеговину (1482) и Зету (1499) освојили Турци а приморску Далмацију заузела Венеција. Границе Турске и Венеције су се додиривале. Маса исељеника из „зелене“ динарске зоне, нарочито из Босне и Херцеговине, продрла је у јадранске области, на земљиште хришћанске државе, млетачке републике, и ово је било од пресудног значаја за доцнији развитак приморја.

По цену новчаних жртава су Млеци (1409) добили своје прве државине с друге стране Јадранског Мора, варош Задар и његову област, као и острва. Затим су (1420) заузели скоро све градове далматинског приморја. Ове прве своје тековине су Млечићи звали „#“. После Мохачке битке (1526), којом је решена судбина Угарске, Турци су заузели целу далматинску Загору, али су приморске вароши, и поред сталне опасности која им је претила, остале под млетачком управом. Чим су Турци отерани од Беча, загорски Србо-Хрвати су се под својим народним вођама побунили, охрабрени и подржани од Млетака. Карловачким миром (1699) су Млечићи добили део далматинске Загоре са Сињем и Книном и највећи део Боке Которске: ово је било „#“. После Пожаревачког мира (1718) они су заузели целу далматинску Загору, Далмацију у њеним данашњим границама: „#“. Наполеон је укинуо Млетачку републику 1797 год., али је Кампоформиским уговором Далмација постала аустриска. Дубровачка република и Пољица су били остали независни, и Дубровник се знатно обогатио за време ратова Наполеонова Царства. Године 1807 је Наполеон укинуо републику Пољица а 1808 и дубровачку. Године 1809 је Далмација, коју су заузели Французи, била део Илирске краљевине. Ма да је Француска управа уништила доста наслеђених тековина и повластица, она је потпомагала уједињење јадранских Јужних Словена, извршила радове корисне по народ и оставила најлепше успомене код становништва. Помогнута енглеском флотом Аустрија је заузела Далмацију и јадранско приморје 1814 и 1815 године.

Сви су нови досељеници, који су у јадранске области дошли од краја 15. до краја 18. века, припадали патријархалном становништву, већином ерског варијетета, и говорили огромном већином штокавским дијалектом.^[14] Они су донели чисто српске особине.^[iv] То су многобројни *ускоци* или *пребези*. Често је ово био најбољи елеменат динарског становништва који није могао подносити турску управу. Енергични и независни, као што су били црногорски досељеници, они су више волели ове сиромашне карсне пределе него богатије крајеве. Осим тога су Турци, који су пре Карловачког и Пожаревачког мира држали велики део јадранских области, населили, нарочито по далматинској Загори, многобројне Динарце из Босне и Херцеговине, да би им обрађивали земљу. У Загори северне Далмације једна је група досељеника пореклом из Лике. После протеривања Турака мухамедански Динарци су ретко остајали у Загори, или су прелазили у хришћанство (као на пример у селу Отону). Многи православни динарски досељеници су примили католичку веру, нарочито северно од Неретве, у околини Макарске, Шибеника, у карсном пољу Дицму од Сплита, итд. Пет шестина становништва припада сада католичкој вери, а остатак православној.

Нови досељеници су се раширили по свима јадранским областима и сада чине врло знатну већину становништва у далматинској Загори и у Боки Которској. Многобројни су и на неким острвима јужно од Задра, мање многобројни на Кварнерским Острвима и у карсној Крањској. У знатном их броју има у Истри, чак и у северној Истри (у планинској области Чича). Старо јужнословенско становништво ових области се такође покренуло. Оно се углавном повукло у приморје и на острва, у Истру и Хрватску. Данас га има у Загори само у неколиким незнатним и врло проређеним оазама, као нпр. у Пољицима (у карсном пределу

Мосора), али ту има и једна група врло старих досељеника из Босне. Вредно је истаћи, да се је део старог становништва Боке Которске иселио у предео северно од Трогира, нпр. у село Убли. Вероватно је, да су се у току ових сеоба турскога времена и Власи динарских планина населили по планинском делу Истре, северно од Чичарије — они живе и сад тамо у два села (Жејане и Муне) и зову их *Ђирибирцима* — као и северно од карсног језера Чепића, у Истри (села: Шушњевица, Брдо, Јесеновик и Мала Краска).

У приморским варошима је превлађивало, чак и у доба млетачке владе, становништво српско-хрватског порекла, осим у варошима западне Истре и у Трсту. Виши друштвени ред, особито чиновници и део племства, били су Млечићи, а тако и неки број трговаца и занатлија, нарочито у северној Далмацији и на острвима. Пошто је престала млетачка управа већина се иселила у Италију. Али се је млетачки дијалекат, #, одржао на целом јадранском приморју, док се у Дубровнику претпостављао тоскански дијалекат. Талијани који су остали у земљи и после млетачке владавине заједно са упола поталијањеним Словенима чине сад само 3% од свега становништва. Али су и они захваћени словенским утицајем како услед женидби тако и услед живота у српско-хрватској средини. И њихов је породични језик српско-хрватски. Нови динарски досељеници су све више продирали у приморске вароши и знатно су појачали старо становништво уносећи у њега снажнији и предузимљивији дух. Становништво јадранског варијетета је данас по особинама и по срцу исто тако словенско као и становништво Шумадије.

Зоне различитог развитка. — У току последњих векова су области јадранског варијетета биле изложене разним приликама и утицајима. Последице су тога разлике у развоју и формирање више засебних етничких група. Једна је од најзнатнијих загорска група, која обухвата свеколико становништво приморског залеђа између Црне Горе и Лике и у којој се могу разликовати далматинска Загора и Бока Которска. Друга врло знатна група обухвата становништво јадранског приморја, чије психичке особине нису потпуно хомогене. У њој се разликују: група далматинског приморја између Котора и Велебита и група кварнерска и истранска. С овом се последњом везује унеколико становништво карсне Крањске, које је у ствари прелазна група између јадранског варијетета динарског типа и алпског варијетета панонског типа.

Загорска група

Динарци, насељени у Загори, нису се руководили разлозима економске природе. Остављали су богате и плодне земље, да би се населили у крајеве који су са Црном Гором и Ликом најсиромашнији на Балканском Полуострву. Узроци су њихову исељавању моралне врсте. Пошто се нису могли помирити са тим да подносе мрску насилничку владавину која их је сатирала, напуштали су завичај, не обзирајући се на материјалне интересе, да потраже гостољубивију отаџбину. Тако су показали најлепше особине свога карактера: жилавост у борби, упорност у опасностима и дубоку веру у будућност. Изменили су се под утицајем географске средине и историских прилика. Али су се њихове битне психичке особине одражале.

Загорци припадају углавном патријархалном режиму. Тесно су везани за ерски варијетет динарског залеђа. И данас живе често у *задрушма* или *коршама*. У пределу Буковици, североисточно од Задра, има задруга са по 80 чланова. По динарским обичајима жене су често старешине задруга. У пределу Пољицима, старој сељачкој републици код Сплита, одржала су се штавише врло разграната *братства*.^[VI] Као и Шумадинци тако и Загорци више воле живот по селима, и већина загорских вароши су у ствари велика села која су постала економским центрима неке области. Праве су вароши у приморју. Загорци се, као и Динарци патријархалног режима, одликују живом осетљивошћу и срдачношћу. Као и код тих Динараца, и код њих има велики значај крвно сродство. Имају многобројне изразе за

означавање разних ступњева сродства. Носе црнину, „корут“, за врло далеким умрлим рођаком. Остали динарски обичаји долазе до изражаја нарочито о великим празницима (о Божићу, Ускрсу, *слави*). И код њих је, као и код других динарских варијетета, у обичају *побратимство* и *посестримство*.

Први испитивачи, нарочито Алберт Фортис, запазили су код њих гостопримство, великодушност и крвну освету. Имају исте празноверице као и Динарци. „Свака појава у природи, веле, и најмање ствари које се запазе знаци су које шаље Бог и *судбина*“. Народна орнаментика, нарочито украси у дрвету, често је код њих оригиналнија и примитивнија него у другим јужнословенским крајевима. У животу и у свеколиком народном духу код Загораца има нечега, врло архаичног, нарочито код православних. Неке су од навика из приморских градова продрле у Загору, као нпр. *чарошце* (машкаре о покладама), о којима се ништа не зна у зеленој динарској зони. По неки пут се може у Загори чути и која талијанска реч.

Код Загораца пада у очи права јужњачка живахност духа, која изненади кад се долази из Босне. Често су као запета пушка, занесењаци, и ове њихове изразите особине једва се скривају под велом патријархалне мирноће. „Народна је душа, вели славни талијански писац српско-хрватског порекла, Н. Томазо, пуна љубави и узвишених осећања. Она је промишљена; није сила живинска, већ нешто слатко и добростиво које од љубави долази и љубав рађа. Укопани последије толико стољећа у незнању, јоштер нам је танана памет, слободан разговор и оштрамисао.“^[vii] Загорци исто тако показују велику способност за интелектуално и уметничко делање. Неки од најистакнутијих људи српско-хрватског ренесанса на почетку 19. века били су родом из Загоре.

Често се у Загори наиђе на менталитет, нарочито на дух и хумор, варијетета Ере. Породични надимци су код њих чешћи него по другим динарским областима. Сви, и жене и људи, па чак и деца, имају надимке којима се указује више на њихове моралне или умне него на телесне особине. Уживају да учине смешним *Бодуле*, становнике јадранских острва, али им ови одвраћају називајући их *Власима* или *Морлацима*.^[viii]

Овим се душевним особинама придружују друге, које су се развиле под утицајем особитог географског положаја Загоре, онога који је био последица турске најезде. Загора је онда била између турског земљишта у Босни с једне и јадранског приморја, које су држали Млечићи, с друге стране. Тако је она била спорна област која је често (у целини или делимично) мењала господаре, прелазећи из турских у млетачке руке. Од краја 15. до почетка 19. века Загора је била широка необезбеђена зона, по којој су се водиле непрекидне борбе. У њој су се населили динарски *ускоци* или *пребези*, који су тукли и сузбијали турске освајаче и допирали чак у Босну. Ускоци су били браниоци јадранског приморја које су држали Млечићи као што су динарски досељеници и старинци у пределима Војне границе штитили аустриско земљиште.

Загора је била само један, истина најпространији део онога појаса јадранских земаља који се без прекида настављао од Црне Горе до Лике и чије је целокупно становништво чинило живи бедем противу Турака из залеђа. То је била нека врста карсне тврђаве коју су чували динарски досељеници, у чијем је менталитету, који је био у основи исти, ипак било неких разлика. Он се је развијао у смислу националне независности у Црној Гори. У Лици и у Загори су се напротив ретко могле испољити тежње за независношћу: њихово је становништво силом прилика било приморано да се стави у службу Аустрије или Млетака и да им даје пандуре и најамнике. И турска власт и турски утицаји се нису могли одржати у овој зони вековних и огорчених борби.

Цела је Загора од Ријеке до Боке Которске, почевши од краја 15. века постала *зоном ускока и хајдука*. Млечићи су успели да у далматинској Загори организују пандурске чете,

којима су на челу били најистакнутији ускоци. Већ су почетком 16. века биле чувене чете из Клиса код Сплита. Најпознатији су били сењски ускоци са кварнерског приморја, као и они из Равних Котара, код Задра. Бока Которска, одвојена Црном Гором од турске области, била је мање изложена, али су подвизи рисанских ускока равни подвизима осталих. Хајдучке чете, које су вршиле честе и далеке упаде на турско земљиште, биле су преплавиле Загору и суседне босанско-херцеговачке планине. Попречни путеви нису били нимало сигурни. Хватани су бегови, каравани и новац прикупљен од пореза; ништа није могло проћи а да се не сукоби са четама. Ово доба опште несигурности трајало је дуго и оставило је трагова у народној души. Смелост, јунаштво, пожртвованост, лични понос и част чете, све су се ове особине развиле до највишега ступња.

У току векова су нарочито цењени телесна снага, постојаност и храброст.-Ускочке песме славе људе „који су одгајени без колевке на сестриним рукама“; оне који спавајући под дрветом „тако снажно дишу да се гране са дрвета нијају“, оне „који лаки као јелен могу стићи и утећи“. Хајдук у чети је морао бити у стању да подноси муке свакојаке. Била је срамота јадиковати чак и кад је неко смртно рањен. Хајдук је морао дисциплиновати своју храброст, тако да је смео на „запету пушку ударити“, како песма каже. Пре него би се чета коначно образовала харамбаша јасно опише новим члановима муке на које Турци стављају хајдуке. Песма казује, како је једнога дана неки харамбаша, да би приказао какве су то муке, одерао маторог јарца и пустио га да побегне у борову шуму. Могу се замислити бол и вречање рањене животиње приликом додира са бодљама борових четина. Не један од чланова чете изгубио би услед тога храброст. У граничним крајевима босанским су Турци имали обичај да не убију хајдука пре него га метну на муке. Најпре су му ломили руке и ноге, затим су му вадили очи.

Витешки хајдуци нису одмах убијали заробљене Турке. Опраштали су им живот, да би могли причати о њиховим делима: „Не лажи, кажи истину о ономе што се десило, а ја ти опраштам живот који сам у љутоме боју задобио“. Двобоји су били чести, и то због безначајних ствари. Каквог бега, чувеног са велике храбрости, хајдук је чикао да се огледају. Борбе су се често водиле једино да би се опробало какво ново ратно лукавство. Отмица жена од Турака и од самих хајдука доводила је често до бескрајних борби и двобоја. Љубав према каквој лепој девојци изазивала је страшно супарништво међу заљубљенима.

Главни је задатак хајдука и ускока био у томе да чувају границе Загоре и да штите рају, своје сународнике тежаке, од Турака. Мирни сељаци су високо ценили ову услугу. Још и данас Загорци сматрају за част имати за претка неког хајдука. Имена и дела најистакнутијих и данас су добро позната, нарочито Стојана Јанковића, Илије Смиљанића, Синобада, Накића и других. У неким крајевима (особито у Буковици) људи и данас носе старо хајдучко одело.

У ускочким песмама и у загорским предањима нема похвале која би ишла у прилог Млечића. Очеvidно је, да су они, као хришћани, радије гледани него Турци. Трпели су их, али се њихов карактер и њихови скривени начини нису допадали овим витешким и великодушним људима. Песма опомиње, да ваља увек бити на опрези, јер су Млечићи „старе варалице“. Није се могло развити ни узајамно поверење, утолико мање што су динарски досељеници били задахнути националним идеалом. „Досељеници су, каже Емил Оман (помен. дело, с. 16) заиста долазила са својим успоменама и ширили су их; познато је, да се српска средњовековна властела, коју су Турци лишили имања настанила у Дубровнику са својом пратњом, међу којом беше гуслара који певаху о слави српских јунака. Било од ових гуслара било од других, главно је, да је у 16. веку већ по целој Далмацији знање о томе било раширено“. Православни досељеници су котлини између Дрниша и Книна у далматинској Загори дали име Косово, име поља на коме је била чувена битка. На томе се Косову сви загорски Срби скупљају 15/28 јуна сваке године. У једном извештају млетачког гувернера у Сплиту, 1574 год., реч је о подели животних намирница становништву: један стари, слепи

ускок, кога води унука, враћа се с оним што је добио певајући песму о Краљевићу Марку а народ је у хору прихвата: сви су је знали^[viii]. У песмама које славе ускоке јасно се казује, да се они боре „за крст часни и слободу златну”. Андрија Качић-Миошић, познати католички свештеник у 18. веку, родом из околине Макарске, иде још даље. Његова збирка народних песама је права настава о српским легендама и о српском родољубљу, а многобројна издања ове збирке су доказ њеног утицаја. У њој су испричана дела загорских ускока и цела српско - хрватска историја. Четири века млетачке владавине нису ниуколико ослабили народни идеал. Демократска осећања 19. века су га још појачала: и тако Загора, као и Шумадија, спада међу области са најразвијенијом националном свешћу. Често сам био изненађен наилазећи у најзабаченијим загорским селима на сељацима који су у српско-хрватским новинама пратили све догађаје који су се дешавали у Србији и који су били готови на све жртве за народно уједињење. Неки од најистакнутијих претставника српско-хрватског јединства су родом из Загоре: Павлиновић, Сава Бјелановић као и велики народни вајар, Мештровић.

И код католика као и код православних је била врло знатна верска сношљивост. У Средњем веку су мирно живели једни поред других. Турска најезда, која је православне одвела чак у северну Далмацију, још је више учврстила ову солидарност. Удружени у ускочким четама и католици и православни су се вековима борили противу Турака, свога заједничког непријатеља. Има интересантних примера ове сношљивости. Католици празнују многе чисто православне свеце и ради њих посте; то исто раде и православни и још присуствују молитвама католичких свештеника. Кашто су православни, кад нису имали своје цркве, годинама посећивали католичке. Али ова верска трпељивост не искључује потсмевања, која су последица живог духа код овога народа. Штавише међу њима долази до сукоба, сличних сукоба који се дешавају између странака.

Ово су особине становништва далматинске Загоре. Становници Боке Которске, *Бокељи*, унеколико се од њих разликују.

Бокељи су настањени на површима које су наставак Црне Горе и по уском приморју које их одваја од Јадранског Мора.

Бока је великим делом, као и Црна Гора, љути карст, који се отсецима и стрмим странама спушта у Јадранско Море. На више од тих отсека је брдска и планинска Бока, а испод отсека је уска приморска зона, право приморје, под пуним утицајем медитеранске климе, у коме, поред лозе и маслинке, успевају и лимуни, наранце, палме, датуне итд.

У загорском (брдском и планинском) појасу се разликују северна и јужна Бока. Прва је на северу од Которског Залива, са Кривошијама и Суторином, а јужно од овога залива настаје с Грбљем јужна Бока и пружа се преко Паштровића до Спича. Северна Бока је виша, и, осим доње Суторине, под карсним вртачама и увалама, међу којима је највећа Дврсно у Кривошијама, чинећи прелаз од увале карсном пољу. Међутим је јужна Бока нижа и осим карсних облика има у њој вала динарскога правца; питомија је дакле од северне. Изнад обеју се дижу кршевити отсеци и планине старе Црне Горе, преко којих води један друм од Котора на Цетиње, а остало су постопице и кирициске стазе. Нема правога копненога залеђа, које би за Боку било везано и на њу упућено, осим неких делова старе Црне Горе; не дакле цела, јер су јужни делови Црне Горе, нарочито у новије време упућени на Бар и Скадар. Међутим је карсна Бока врло сиромашна и не може од својих производа живети. У северној Боки је главно занимање сточарство, поред нешто гајења маслинке у нижим партијама, а јужна Бока живи више од уља, мање од сточарства. Немајући веза са даљим залеђем и будући производима сиромашна, Бока је целим животом упућена на море. Највећи је приход имала од бродарства, од преношења робе преко мора. Још и у првим десетинама 19. века имали су Бокељи око 250 бродова, којима су ишли по целом свету. Осим ових и многи други Бокељи су као морнари имали знатних зарада. Кад је са увођењем парних лађа пропало бокељско

морнарство, настао је тежак живот, јер је Бока морала живети готово једино од својих скучених средстава. Осим тога, одајући се морнарству, Бокељи су запустили маслињаке, који су закржљавели, а виногради су заражени пероноспором и филоксером. Напустили су били донекле и зидарски занат: Бока је у ранијим временима давала чувене мајсторе, који су зидали Немањићима многе задужбине, тако и по Млецима, затим су градили куће, цркве, мостове по Херцеговини, Јлахој Гори и другим земљама. Сада су се томе занату опет почели враћати, ало им је као сталан приход рибарство, од којег поред приморја ж.ч знатни део јужне Боке. Становништво се морало исељавати или ићи на рад у прекоморске земље, нарочито у Амершсу одакле се неки враћају после дужег низа година, а други стално остају. Зато је број становништва у Боки остао скоро исти од средине 19. века до данас: 33.000 до 34.000 душа.

Бока је чисто српска област и њено је становништво по Сави Накићеновићу (Насеља српских земаља књ. IX) састављено од 836 српских братстава. Од ових су 137 старинци зетскога типа већином католици (ма да међу бокељским католицима, који чине нешто преко четвртине становништва, има и покатоличених Црногораца). Остало су досељеници, и то 325 братства из старе Црне Горе, а 288 братстава из Херцеговине (Ј. Ердџановић: Етничко сродство Бокеља и Црногораца. Глас Српске краљ. академије ХСУ1). Најјача су црногорска братства. Црногорци су се насељавали постепено, од 14. и 15. века до данас, а већина херцеговачких братстава доселила су се од 1693—1701 год. Бежали су од оскудице, због крвне освете, слабија братства су истискивана од јачих, напослетку су као сточари слазили преко зиме у жупнију Боку и неки остајали. По композицији становништва унеколико су различне северна и јужна Бока. У првој има мање старинаца, и, поред црногорских досељеника, има и много херцеговачких; у другој, поред више старинаца има поглавито досељеника из Црне Горе, а мало Херцеговаца. И пре пропасти бокељског бродарства било је овда онда исељавања из Боке. Тако су се нпр. 1453 год., после неуспешне побуне против Млечића, Грбљани исељавали у Италију. Има бокељских досељеника у ниској Херцеговини, нарочито у Шуми, Површи и Зупцима, затим у Црној Гори. Има их у Србији, у долини Љига и у Качеру. Расељавали су се и после неуспелих побуна против Аустрије од 1869 и 1882 године.

Иако су данашњи Бокељи већим делом досељеници из Црне Горе и према томе су с Црногорцима врло сродни, ипак они нису потпуно иста етничка група с Црногорцима.

Сишавши са карсне тврђаве, из земље слободних осветника, који су готово стално у ратном стању, Црногорци су дошли у Боки под јаче утицаје медитеранске климе, мора и поморских веза, у земљу много мирнију, са старим, иако ретким, становништвом, и са многобројним траговима и остацима старе и средњевековне културе. Бока је имала и друкчији политичко-историски развитак. После римске и византиске периоде настала је српска; за Немањића је особити значај имао Котор, а на Превлаци је била епископија, коју је Св. Сава основао; немањићске традиције су врло јаке. Затим настаје владавина зетских Балшића, млетачка владавина, кратка француска и напослетку аустриска, против које су се Бокељи још и 1882 год. бунили (Кривошишки устанак). И после владавине Балшића остао је народ у тесним везама с Црном Гором, а једно време је Бока у црквеном погледу припадала цетињској митрополији. Услед смењивања разних владавина, услед старина и старих успомена код многих Бокеља је развијена љубав и интересовање за старине и историски смисао, тежња за историским знањима. Између осталог, то сам осетио дописујући се са испитивачима насеља у Боки, који су због ових наклоности чинили често непотребне историске дигресије. Даље као резидијум историје и као резултат приморског положаја осећају се, нарочито у јужној Боки, трагови романско-медитеранске културе, штавише и утицаји талијанскога језика. Услед свих тих нових утицаја и прилагођивања стариницима образовала се дакле у Боки нова етнопсихичка група, у којој се истина још осећају трагови неких староцрногорских особина.

Тако је и у Боки до пре 40—50 година било пљачкашких похода. Држала се крвна освета, а судије при умиру звали су се „добри људи“, у јужној Боки „миротворци“. Што се иде више у старину, у Боки је све више био изражен ратнички карактер неких свадбених обичаја, честе зајеве међу сватовима, нарочито међу „старим сватима“; „и сада, каже Вук Врчевић о свом времену, не вреди свадба без икаквог старосвацког ината и кавге“. Било је много више Бокелја од јуначког поноса, од кичељивости, који су носили стару бокелјску ношњу, китњасту и богату, са доламама и калпацима. Вук („Ковчежић“) каже, да је „у све четири грбљанске кнежевине било нашљедних кнезова, за које се говорило да би и дужд млетачки пред њима устао на ноге, кад би видео како су лијепо одевени и наоружани“. Уз ту ношњу је пристајала бокелјска поза, која је слична староцрногорској. Још се умеју појавити са особитим самопоуздањем и самосвешћу, која се у пози осећа, слично Староцрногорцима. Осим губљења ових особина сада се по правилу запажа, да не дају маха виолентности, кичељивости и осветљивости. Али имају право поноса, и као да су међу Бокелјима најпоноснији Паштровићи, који, до Аустрије, нису страни држави данак плаћали, а сваком им признавао повластице и остављао их да се слободно управљају по својој племенској уредби и решењима, која су дванаест братствених главара доносили на „Дробном Пијеску“, на жалбу поред мора. У новије време се развила предузимљивост за послове, има добрих трговаца и предузимача, свет се јако окренуо тековини, и зато им Црногорци замерају, сматрајући да све више постају „лацмани“: мисле, да су лукави. Има овде онде *моралне еластичности*, која се разуме и у опортунизму, слично оној далматинских приморских градова.

Уз ове моралне, главна је духовна особина Бокелја *разборитост и духовна ведрина*. „Небо је над Боком готово увијек плаво, јасно и чисто, као и душа њених синова“. (С. Накићеновић, Насеља IX). Има *смишљања*, и готово су увек способни уздржати се и испитати разлоге за и против неке ствари. У томе се можда опажају утисци оних многоструких искустава, које доносе поморске везе и додири.

Бокелји су *говорције и причала*, који ни најмање не уступају Старовласима. Треба се само сетити беседника и причала из Љубишиних приповедака и из прича његова Вука Дојчевића. И језик су, причањем и домишљањем да ствари лепо искажу, тако усавршили, да је обилат речима, реченичним обртима и изразима као можда нигде у нашим земљама. Али много говоре, а о свадбама, крсном имену и на осталим великим гозбама „пију управо само по седам здравица: у славу Божју, у славу свијех светијех, у здравље домаћиново, у здравље црквено или свештеничко, у здравље својијех старешина или поглавица, у здравље царско, у здравље софре; осим напијања уза сваку здравицу имају мали припјеви, које сви у глас пјевају“. Око половине ручка јаве се *почаснице*, „неколике изабране певачице, младе жене и девојке, и наоколо трпезе у песмама припевају све мушке, који су за трпезом, и то редимице“. (Вук Караџић). Кад ко умре, ожале га сроднице загорским *јаукалицама* или *тужбалицама*, које су особито изразите и китњасте.

Имају много истесаних, готових *фраза и флоскула*, прича и пословица, које служе као норма или калупи за многе појаве у животу, и према њима се, изгледа, управљају. Особито их је лепо изнео Љубиша. Као да су мешавина од њихова животног искуства, искуства људских појасева, и од примљенога, и то по свој прилици двоструко примљенога, и са Истока и из Млетака. Нарочито су интересантне правне поставке, на основу којих умеју сваку ствар бранити као прави адвокати.

Али можда је за Боку најкарактеристичније то, што је она област *досетљивости, шале и хумора*. Има људи „који умеју буру потковати и длаку на деветоро расцијепити“. Кажу, да је „шалу Бог оставио“. Нашалиће се и на рачун „светог владике“. Даље њихова је шала друкчија од ерске: ерска је шала махом убојита, оштра, кашто проста, док је бокелјска шала блага и финија. По врсти шале више се приближују подринским и ваљевским крајевима Србије.

Бокељи су *високо развијене националне свести*, која је ојачана богатством српских историских традиција.

Ове особине нису развијене у једнакој мери по целој Боки. Има нарочито разлика између северне и јужне Боке, које су растављене Которским Заливом. И иначе се у Боки јављају изоловане мале географске целине, унеколико различних особина, на које је још Вук Караџић обратио пажњу. Утврђивање свега тога задатак је детаљних етнопсихичких студија.

Приморска група

Особине њене цивилизације. — Цела је Загора била као неки покретни бедем, који се кретао ка залеђу или је узмицао према Јадранском Мору према напредовању или узмицању турске моћи, али, на срећу, никада није потпуно попустио. Због тога се јадранско-приморски тип могао развијати готово без препрека. Карактеристика је овога типа континуитет цивилизације, који није прекинут од најезде варвара, у почетку Средњег века, па до наших дана. Јадранско је приморје за време турске владавине било једина област на Полуострву, која се користила западњачком културом, док су се све друге, у тами турске владавине, вратиле патријархалном ступњу или су биле више или мање под турско-источњачким утицајима или под утицајима дегенерисане византиске цивилизације. Становништво јадранског приморја је добило нарочито психичко обележје. То је први утисак који испитивачу падне у очи кад из балканског залеђа стигне на јадранско приморје.

Поменути културни утицаји се осећају нарочито у приморским и острвским варошима, које се толико разликују од других јужнословенских вароши, без сумње и због тога, што су оне у правој медитеранској средини.

Јадранско је приморје једини предео, у коме се је западњачка цивилизација могла прилагодити јужнословенском менталитету лаганим развитком, који је почео са словенском најездом крајем 6. и у 7. веку. Србо-Хрвати су продрли у приморске градове насељене старим романским становништвом које је са општинском организацијом царства сачувало и дух латинске цивилизације. Тако је оно могло дуго одржавати надмоћност над снажним словенским становништвом. Па и када је нестало те надмоћности, јадрански су Словени живели у средини пуној остатака романске цивилизације, на које се и данас наилази у свима приморским варошима од Пуља до Драча, а од којих је најзначајнија Диоклецијанова палата у Сплиту. Досељеници су се, дакле, прилагодили овој старој цивилизацији, као што је био случај у Арлу, Ниму, Вијени итд. у јужној Француској, после варварске најезде. Цивилизаторски утицаји из доба млетачке владавине, од 15. до краја 18. века, оставили су такође многобројне трагове у обрасцима приморске архитектуре. На некима од ових споменика запажа се готски утицај немачког и аустриског обележја, који је у Далмацији из времена угарске владавине а у Истри и Крањској из доба романско-германског светог царства и из доцнијег времена.

' Али на обалама доње Неретве и у Омишу и у Сењу има забаченијих народних група код којих су се и до данас одржали примитивна култура и патријархални обичаји. Ови Неретљани, чија је колевка слив Неретве, били су се нарочито одали гусарству. Прославили су се у својим борбама са Млечићима крајем 10. века. Тако се испољило супарништво ова два јадранска народа, који су се борили о превласт на мору. У почетку су Неретљани били јачи и нагнали Млечиће да им плаћају данак; али су Млечићи најзад победили. Они су Неретљане назвали гусарима, а то би име свакако и Неретљани дали Млечићима, да су остали победиоци.^[ix] Неретљани су ипак наставили борбу с Млечићима. Гусарство се развило у Омишу и у Сењу. Ма да су одувек тежили да не буду под млетачком влашћу, ове су групе ипак унеколико подлегле утицају млетачке цивилизације.

Национални развитак. — Још су у врло живој успомени, нарочито на југу, историска предања која се односе на доба, када је јужно приморје припадало српској а северно хрватској држави. Многобројне су католичке цркве које су подигли српски краљеви. У доба Немањића су далматински Срби и Хрвати били чувени неимари. Један је од њих, Которанин Вите, израдио план једне од најлепших цркава овога доба, Дечана у Метохији. Од краја 15. века се у Далмацији рађа српско-хрватска књижевност, која је била на врхунцу у Дубровнику крајем 16. и у 17. веку. Ово културно огњиште је слично ономе које се у 19. веку јавило у северним српско-хрватским земљама. Уколико су више динарски Срби притицали у Дубровник и у друге далматинске вароши после заузимања динарских крајева од стране Турака, утолико је садржина песама националнија. Раније поменуте Качићеве народне песме су у велико надахнуте мислима и осећањима досељеника. Уметност се нагло развија, ма да су уметници у Италији налазили повољније земљиште за своју делатност и сматрани за талијанске уметнике, као нпр. Медулић (#е), најславнији Тицијанов ученик и један од најбољих колориста млетачке школе, као и други. Међу многобројним дубровачким научницима се истиче, нарочито у 17. веку, Руђер Бошковић, творац врло значајне теорије о суштини материје.^[x] Други су дали значајна дела из картографије (Мартин Рота из Шибеника) и из историје; најзад је било познатих државника.

У 19. веку је на приморју отпочело српско-хрватско буђење. Иако су у почетку овога века Јужни Словени били многобројни у свима варошима јадранског приморја, многи међу њима, који су у школи научили талијански и њиме се течно служили, припадали су талијанској странци. Осећали су као да их више цене и поштују не само изван граница хапсбуршке монархије, него и у самом Бечу и у Будим-Пешти, кад се претставе као Талијани. Ови су талијанаши чинили већину талијанске странке по градовима и појачали су млетачке породице које су биле заостале после млетачке управе. Јужнословенско буђење од почетка 19. века их је постепено враћало српско-хрватском национализму. Ниже и више школе српско-хрватског језика, новинарство, књижевност и политичке борбе су знатним делом допринели да се доврши овај развитак. Нове су идеје најпре добиле израза у Далмацији. Покретачи су их у почетку обично називали именом *словинство* или *нашинство*, да би око њих одмах прикупили све Србо-Хрвате. Покрет је затим захватио кварнерске вароши, острва и најзад Истру. Словенци су се брзо придружили овоме покрету. Познато је, да они данас са Србо-Хрватима чине трећину становништва у Трсту и да врло живо учествују у његову трговачком и економском животу. Талијанска странка има данас већину само у Трсту, у Ријечи и у варошима западне Истре, а њу још и сад чини велики број поталијањених Словена. Готово потпуно пословењење јадранског приморја, или, тачније речено, пословењење полу-поталијањених словенских слојева је најзначајнији етнички преображај, који је почевши од средине 19. века извршен код Јужних Словена.

Далмација је у ствари само приморски део динарског залеђа. Она се не може потпуно развити, ако не чини једну државу са овим залеђем. У прошлим вековима далматинске вароши, нарочито Дубровник, нису могле постати великим трговинским градовима све док нису добиле слободне везе са Балканским Полуострвом. Најмногобројније и најактивније далматинско становништво чине досељеници из унутрашњости. Пошто су на мору, далматинске су вароши у сталним везама са хрватским приморјем, Истром, словеначким земљама и Хрватском. Због ових многобројних веза Далмација се користила драгоценим искуствима. Изгледа, да су овај шири интелектуални хоризонт и пример талијанског *ризорђимента* допринели, да се овде развију највише националне мисли. Најодушевљенији јужнословенски народни покрети су често потицали из Далмације. Ова се област није дала завести ситничарским утицајима којима се настојало да се народ поцепа и да се створи уски национализам; она није била заслепљена шовинизмом. Често сам запажао, да школовани људи у Далмацији умеју да цене велику услугу коју је талијанска цивилизација учинила њиховој земљи: они схватају, да Далмација треба у будућности да буде природни посредник

између Југославије и те цивилизације.

Нарочите психичке особине. — Ма да је приморска Далмација сиромашна и по својој земљорадњи и по сточарству, ипак живот у њој није тако тежак као у Загори или у Херцеговини. У пределима медитеранске климе и у близини мора човеку је лакше да се склони и да се исхрани. Становништво јадранског приморја има више доколице и проводи више времена изван куће и на трговима. Због тога је друштвеније од становништва у залеђу. Углађеност је општа особина, чак и у нижим друштвеним слојевима. Сви су вични лепом изражавању и говорници. Нису ретки људи вешти у вођењу препирки и радије се слушају него игде.

Приморско становништво се ретко селило. Живело је у миру, лична и материјална безбедност су готово увек били ван опасности. И на њему самом се виде знаци цивилизације која стално и правилно напредује. Заједнице и појединци су често стицали више благостања. Они имају уопште више сталности у начину живота и у узајамним везама, више равнотеже и уједначености, него што је то случај код неких делова динарског становништва, удаљених од приморја. Ови су у току последњих векова врло често морали мењати седишта, били су им познати нагло бежање и пљачке. Зато у многим њиховим деловима има нечега непостојаног. У приморској области постојанство у везама међу становништвом је повећано и јачом густином насељености: збијени на малим просторима, људи се тискају и последице су тога тешње везе међу њима. У часовима одмора се упознају све до ситница њихова карактера: знају увек шта могу један од другог очекивати.

Ово је можда још јаче изражено на острвима, где становништво често живи на сасвим малом простору. Многобројни су они који имају само по један угао врта, две или три козе, чамац (барку) и пар мрежа за риболов. Други чине групу *шјорова*, *сињора*, старих властелинских или трговачких родова, који живе такође врло скромним животом. Један рибар лови за себе и за свога шјора са којим је у тесној вези: шјор га сматра скоро као некога свога, и рибар ће одбити да прода своју рибу другоме. Шјор ради мало и са малим је задовољан, живи мирним животом уживајући поштовање својих суграђана и има почасно место у цркви или у поворкама. Рекло би се, да је ово патријархално друштво у коме су људи врло блиски један другоме а њихови односи уређени до најситнијих појединости. А пошто су ти односи овде стални, они су се тако рећи искристалисали, учврстили једном за увек.

Као свеколико европско медитеранско становништво, тако и ово приморско, нарочито са далматинског приморја, одликује се живахношћу и гипкошћу. Мање је него други балкански народи захваћено фаталистичком резигнацијом. Лако се сналази у разним приликама у животу и у разним начинима мишљења и делања. Али се понекад чини, да оно више воли да постигне циљ и да сачува своје интересе и правом мудрошћу и вештим маневрисањем него отвореном борбом.

Многи њихови говорници жртвују суштину форми. Има код њих, чини ми се, више таштине него код осталих Динараца: многе ситне локалне величине уображавају да уживају велики глас. Овде су врло осетљиви на племићске титуле и на одликовања. Из ове су групе по којој пут излазиле авантуристе великих размера.

Неке су од ових особина у карактеру поглавито резултат скучених прилика у којима је ово становништво живело у току последњих векова и које су спречавале његов развитак. Оне нису у супротности са бистрином и урођеном активношћу овога становништва. Алије она уопште у току тога периода могла задовољити само скромне потребе, нарочито материјалне потребе. Виши интелектуални живот није се могао довољно развити, осим у ретким изузецима. Средина није била за то погодна.

У току последњих година је настао знатан економски полет на целом јадранском приморју. Иницијатива долази од исељеника који су се вратили из Америке, а тако исто и од нових нараштаја који су остали у земљи. И једни и други су основали велики број друштава за пловидбу и трговину, новчаних завода итд. Отпочело се са искоришћавањем водене снаге на падовима Крке и Цетине и других извора које земљиште пружа. Преображај земље се не састоји само у овим материјалним тековинама, већ много више у новом духу који тежи да поведе борбу противу прилика скученог живота. Просвета се све више шири по целом приморју и на острвима.

Ово су психичке особине целокупног приморског становништва, а нарочито далматинског становништва. Али у појединим крајевима, који су издвојени морем и који су имали своју посебну историју, јављају се, овде-онде, покрајинске особине, чак и врло јасно изражен локални дух.

Такав је случај са Истром и са Кварнерским Острвима. У Истри има, јужно од Ћића (Чича), више земље за обрађивање него у Далмацији и више старог становништва, које је уосталом готово исто као и старо становништво далматинских острва. У унутрашњости се неки начини живота приближују начинима патријархалног ступња; интересантан факат, психички тип често потсећа на тип варошког становништва Јужне Србије. У менталитету има нечег архаичног, словенског. Свеколико становништво Истре и Кварнера, нарочито у Винодолу, источно од Ријеке, врло је вредно, мирно, уравнотежено, често по страни од великих покрета који одушевљавају балканско залеђе. Врло побожни, они воле повлачење у себе, унутрашњи живот. Исте особине, али прожете лирским осећањима, имају приморски Словенци, Словенци Карста.

Таке су уопште особине *Бодула*, становника далматинских острва, темељних, поштених, искрених, који уживају потпуно поверење. На острвима Хвару, Брачу, Ластову и Вису живи врло предузимљиво становништво, са дивним динарским особинама, уз то снажно и по особинама ближе групама Макарске и Сплита и Неретљанима него осталим Бодулима.

Ваља да истакнемо особити менталитет *Подгороца* који насељавају, по усамљеним дворовима, стране Велебита које су окренуте мору (# старих млетачких карата), оголићен, карсни, готово пуст предео. Земљиште им не даје што је потребно за живот; осим тога они нису у таквој близини мора да би се бавили риболовом. Неки од њих, који су болесни, одлазили су у прошњу по Хрватској и Славонији и враћали су се са релативно знатним свотама. Због тога се просјачење овде развило готово као занимање. Многи су се претварали као да су глуви, неми, слепи итд. Последњих година су као просјаци одлазили чак у Америку. Кад се врате кући весело приповедају у поверењу о својим доживљајима и о својим преварама.

Задржаћемо се дуже на особинама Дубровчана, становника града Дубровника.

Особине Дубровчана. — У овој републици, која је трајала дванаест векова, испољиле су се неке од најбољих динарских особина. Њена је историја добро позната и ми ћемо се задовољити само тиме да овде потсетимо на чињенице које су у вези са нашим предметом.

Први дубровачки становници су били становници старог Епидаура, који је био у близини, вероватно у Цавтату (#), и они који су избегли из Салоне. Ово је становништво било грчко-романског порекла и асимиловало се са словенским становништвом. Изгледа, да су се Словени, досељени крајем 6. и у 7. веку, били у почетку населили по стрмим странама изнад места на коме је данас варош, по странама које су биле покривене храстовом шумом, *дубравом*. Отуда је порекло српском имену града Дубровника, којим је замењено старо

грчко-романско име. Доцнији развитак вароши био је обележен овим двојним словенско-романским печатом. Извршило се стапање латинског и словенског духа, мешавина која се увек јасно запажала, ма да је становништво брзо и потпуно постало српско. За време свога вековног трајања република није допуштала да ослаби укусу за класичном културом, који је наследила од својих грчко-романских предака. Прве установе племићке дубровачке владе биле су створене по угледу на старе установе Епидаура; дубровачки *сенат* је у ствари био римска *курија*.

Преимућства географског положаја су, толико исто колико и овај срећни спој латинског и српског духа, допринела процвату динарских особина. Добро заштићен, Дубровник је подигнут на гребену који раздваја мале заливе Поратски и Грушки. Захваљујући углу који чине јадранске обале Дубровник је, као и Скадар, приморска тачка најближа средишту Балканског Полуострва и његовим уздужним путевима. У суседству су биле српске државе Рашка и Босна, са којима су одржаване прве трговачке везе, помоћу којих се варош обогатила. Пут од Дубровника ка Новом Пазару је један од најбољих попречних путева на Полуострву. Осим тога, становништво залеђа, нарочито оно из Требиња, Шуме и Површи, било је Дубровнику најоданије међу Динарцима и оно је притицало у Дубровник.

Артур Еванс је добро запазио, да је у току дванаест векова мира и реда било чешће у Дубровнику него у Млецима, и да се ова слога објашњава мудрошћу властеле и народа који су били уједињени заједничким осећањем великог родољубља^[xii]. Господарећи сталеж у републици није сматрао власт као повластицу која се добија рођењем, већ као знак поверења које је за њих било светиња. Целокупна дубровачка историја јасно показује особине једног озбиљног народа, који се никада није понео својим успесима и који је са мирном храброшћу подносио ударце судбине.

Дубровник се најпре развио као поморска и трговачка сила. Крајем 15. века он је био најбогатији град у Европи. Године 1450 његова је трговачка флота имала 300 бродова; град је имао 40.000 становника. Републичина благајна је располагала са седам милиона цекина. Његова трговина са балканским залеђем је била врло успешна. У свима знатнијим варошима на Полуострву Дубровчани су били основали „факторије“ и насеобине, добро познате у Средњем веку и за турске владавине, често помињате у републичиним актима, у документима српских краљева и у путописима. Учествовали су у експлоатацији рудника по старој српској држави. Деспоту Ђурђу Бранковићу су платили 300.000 дуката за експлоатисање рудника у Новом Брду и у Јањеви.

Дубровник је одржавао трговачке везе и са Левантом и закључио је, од 14. века, уговоре са султанима у Мисиру, Сирији, Конији и Битинији. Имао је факторија и у Напуљу и Сицилији, а дубровачких је трговаца било не само у Шпанији и у Француској, него и у Енглеској, из које су извозили вунене тканине. Кромвелъ им је дао нарочите повластице. Њихови су путници или њихови трговци ступили у везе са свима европским народима. Одмах после Португалаца они су опловили рт Добре Наде. Њихове су трговачке лађе допирале до града Гоа (у Предњој Инђији) и задржавале се у Персиском Заливу. Са Шпањолцима су посећивали Перу и Мексико. У 16. веку су често одлазили у Инђију и у Америку. Многи су Дубровчани били у служби Шпаније; дванаест њихових најбољих лађа, које су улазиле у састав *Непобедне армаде*, уништено је 1588 године.

По Евансу је у Дубровнику основана прва јавна болница и први новчани завод; дубровачка је република прва законом укинула ропство. Ова је мала република „имала стварнији и значајнији утицај на општи покрет европске цивилизације него државе сто пута насељеније“.^[xiii]

Обогаћени трговином, дубровачки су грађани почели стварати књижевна и научна дела. Од последње четврти 15. века било је међу њима песника и драмских писаца. Али сјајно доба, доба које чини Дубровник славним, то је крај 16. и почетак 17. века. Класичне су студије биле врло цењене: Софоклове су трагедије биле преведене на српски, Virgiliјева и Овидијева дела су била јако распрострањена. Исто тако није занемарена ни талијанска књижевност ренесанса. Богате су породице слале децу у Италију на школовање, нарочито у Флоренцију и у Болоњу (доцније, у 18. веку, у Саламанку и на Сорбону). Многи су Талијани били у служби Републике као професори и секретари. Племство се одавало чак и математичким студијама; из племићских кругора I из кругова трговачке аристократије су излазили песници и писци. Још пре пола века је Павић у својој историји дубровачке драме набројао ништа мање од двадесет и седам драмских писаца. Листа се доцније јако повећала и врло је далеко од тога да буде потпуна. „Цела је варош, дакле, огроман атеље духа и науке“ (Е. Вешв). Најславнији претставници ове сјајне књижевне и научне периоде били су Гундулић, Палмотић и Бошковић. Последица је ове високе културе била формирање националног духа.

Дубровачко становништво, чија је република пропала тек почетком 19. века, сачувало је много од ових особина. Осим традиција, које су им заједничке са динарским, Дубровчани истичу и своје властите традиције. Ма да су се старе породице данас утопиле у досељеничку масу, ипак су сачувале дух предузимљивости, склоност за књижевност и префињен укус. Многобројни су досељеници из околине, из Конавала и Жупе, затим из Херцеговине и још из Далмације. Овим досељеницима није био непознат дух којем је прожет стари град. Сви, а нарочито они из ниске Херцеговине, имају особитих склоности за трговину. Уколико се приближујемо Дубровнику утолико се више испољава овај трговачки дух. Настанивши се у вароши ови су Динарци врло брзо стекли мала богатства, прилагодили су се начинима и укусу *госпара*, старих породица, и сматрали су за особиту част, да буду примљени у њихову средину. Већ у другом нараштају они су се потпуно изједначили са Дубровчанима.

Дубровчани су се почели опорављати од удара које су им причинили најпре земљотрес 1667 године, који је порушио највећи део вароши, затим укидање републике и увођење пароброда. Задобили су трговинске везе са неким босанско-херцеговачким крајевима, а њихове лађе плове по Јадранском и Средоземном Мору. Има великих дубровачких бродовласника чије лађе походе енглеска и северна и јужна америчка пристаништа. После дуже кризе народно богатство почиње да се увећава. Ово је приморска варош у којој је имућност општа; сиротиње је сасвим мало. Дубровчани се особито одликују својим начином како долазе до зараде. Али *Американи*, они који се враћају из Америке, ипак уносе у своја предузећа више журбе и похлепности: они су већ смели и грамжљиви.

Готово целокупно становништво се одликује благошћу и уљудношћу, углађеношћу, тактом и разборитошћу. Тим се особинама има захвалити, што су они успели да оснују републику, јединствену у својој врсти, и што су налазили начина, да она напредује и у најтежим приликама.

Њихов књижевни језик није тако разнолик и тако богат као београдски, али он има особито пријатан акценат и милозвучан је, — особине које сведоче о дужем утицају једне цивилизације. Талијанске речи, које су ушле у овај језик, добиле су тако изразит српски облик, да се могу сматрати као тековина народног језичког блага.

Најзад и изнад свега, код Дубровчана се одржао њихов ранији смисао за образовање, нарочито за књижевност, иако они немају виших школа. Изненађује број образованих људи у овој малој вароши, чије се становништво поглавито бави трговином и пловидбом. У току 19. века Дубровник је увек имао по један књижевни гласник; он је дао низ књижевника и научника који чине част народу. Најпознатији су у западној Европи правник Богишић и

Војиновићи. Скоро сви дубровачки писци, као добре хуманисте, одликују се класичном брижљивошћу у погледу форме. У овом се погледу приближују најбољим савременим далматинским писцима, као што је песник Тресић-Павичић, ватрени јужнословенски родољуб, чије је политичко делање на висини његова талента.

ТРЕЋИ ДЕО ЦЕНТРАЛНИ ТИП

Становништво овога типа заузима средишни део Балканског Полуострва, области косовско-метохиску и вардарску као и околне пределе. Оно се простире од Косова до вароши Ихтимана, која је на развођу Искра и Марице, затим од Ниша до Солуна. Овоме типу припада дакле део становништва Јужне Србије као и Шопови западне Бугарске и пиротске околине и Заглавка у Србији.

Географске и етнолошке погодбе

Распрострањење овога типа поклапа се већим делом са облашћу родопске планинске системе, која је састављена поглавито од кристалстих шкриљаца, гранита и еруптивних стена; али прелази и на области младих набирања које су састављене од разних стена. Цела је област у скорашњој геолошкој периоди била испросецана раседима. Због тога се, дакле, с геоморфолошког гледишта одликује потолинама (котлинама), од којих неке имају до 2000 квадратних километара, а растављене су планинским масивима, који се простиру као површи, поређане једна изнад друге. Потолине су биле под језерима: услед тога у већини од њих има језерског наноса. Дна ових котлина и старе језерске терасе, које се ступњевито дижу по њиховим странама, особито су повољни за земљорадњу. У току историског времена они су били најпогоднија места за људско настањивање, и на њима се је централни тип најбоље развио.

У неким од ових котлина заостала су највећа језера Балканског Полуострва (Охридско, Преспанско, Островско итд.). Врло богата рибама, ова су језера још од најранијих времена пружала становништву обилна средства за живот. Још Тукидид помиње сојеничарска насеља Пеонаца на језеру Празијасу (Дојранско Језеро) и њихов врло приносан риболов. Шуме и пространи пашњаци на површима били су такође од великог значаја, а близина јегејског и јадранског приморја олакшавала је у овим пределима најзнатнија сточарска кретања на Полуострву.

Подела рељефа на јасно одвојене делове утицала је на врло јаку подвојеност код становништва и допринела да се развије обласни живот. Велике котлине, одвојене једна од друге високим и пространим планинама, биле су утолико више повољна средишта за стварање посебног живота, што су саобраћајне везе биле некада врло тешке и тек отскора почеле да се поправљају. Због тога се овде више но у ма коме другом делу Балканског Полуострва, наилази на велико етничко шаренило, на ванредну разноврсност дијалеката, ношње и обичаја. Али осим ових етничких разлика, које су везане за ове котлине или жупе, има и других, дубљих разлика. Оне су последица тога што је једна група, жупа, одвојена од друге врло високим и масивним планинским ланцима: ове се велике области разликују једна од друге климом и још више саобраћајним правцима, географским и трговачким везама, услед којих су се развиле разне врсте начина живота и разлике изражене у културним утицајима.

Такве су на пример: косовска и метохиска област, које су од других одвојене Шар-

Планином; западна Македонија, битолска област са великим језерима, ограничена са источне стране бедемима Бабуне и Јакупице, које се дижу изнад десне обале Вардара; јужна Македонија, права Македонија, јужно од вардарске клисуре која се зове Циганска Клисура (Чингане Дербент); шопска област, источно од Вардара, која обухвата и велики део Искрова слива; напоследку, између ових разних жупа има низ котлина дуж Вардара и Јужне Мораве, у моравско-вардарској области. Разлике које се запажају код становништва ових области тако су осетне, да су послужиле као поуздана основа нашем покушају, да поделимо централни тип у варијетете.

Мање хомогена од динарске, ова се област одликује мешањем и укрштањем разних народа. Поменули смо већ две велике турске оазе, кајларску, јужно од Островског Језера, и дугачак појас турског становништва који се простире, без прекида, од Дојрана до Скопља и који је у току векова раздвајао источне групе (састављене поглавито од Шопа) и западне групе централнога типа. Уз Османлије треба ставити и Арбанасе који су, продирући на исток, за време Турака, претопили у себе многе Јужне Словене. Њихов притисак на Јужне Словене био је овде много тежи од турског притиска. Али су на Словене често имали пресудног утицаја Грци и Цинцари или Аромунци, утолико пре што су припадали истој православној вери и били под утицајем византиске цивилизације. Растурени по свима варошима, чак овде-онде и по селима, Аромунци и Грци су у току векова чинили сталеж трговаца; црква и свештенство су били грчки; грчки је језик био језик цркве и трговаца: то је био једини књижевни језик који је изазивао велике успомене, успомене на Византију и Јелладу. Због свега овога велики број Јужних Словена централног типа се је претопио у Грке; други, још многобројнији, само су им подражавали. Али је средином 19. века настао преокрет у супротном правцу и погрчени Јужни Словени су се вратили словенству претпајајући у себе многобројне Аромунци. Ови страни утицаји и ова разна етничка стапања извршили су се нарочито по варошима. Они су оставили дубоке трагове у психологији централног типа

ДЕВЕТА ГЛАВА ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ

Архаичне и старобалканске особине. — Рајинске особине. — Утицаји моралне мимикрије — Умедање на мсиодаре. — Непосредан утицај стеге и насиља. — Главне психичке особине. — Реалистичне црте. — Завезаност, такт, владање собом. — Духовна даровитост. — Прилагодљивост ч усавршљивост.

Патријархални ступањ, карактеристичан за динарски тип, није у овој области распрострањен, изузевши неколико планинских области у којима се његова организација донекле очувала. Централни је тип непотпуно учествовао у развоју, који је захватио цео динарски тип. Нема свога књижевног језика и своје властите књижевности. Уопште до наших дана није онолико снажно свој као динарски тип.

Када се становништво централнога типа упореди са другим Јужним Словенима, највише пада у очи архаичност обичаја, нешто старо словенско или јужнословенско, затим старо балканско или турско-византиско. Са овом се архаичношћу везују и стапају и друге особине, особине потиштене класе. Кроз све те особине провлачи се једна нарочита реалистична црта душе, основна психичка црта централног типа.

Архаичне и старобалканске особине

У области овога типа постојало је племенско уређење и племенска имена — Језерци, Брсјаци, Драговићи итд. — често се помињу почетком Средњег века. Ова је организација ишчезла вероватно под утицајем византиске управе, јер су ови крајеви и слив Марице били под византиском управом дуже но остале јужнословенске области. Овде треба додати и утицаје српске и бугарске државе, које су наизменично са Византијом владале овим областима. До данас се једино очувало име племена Брсјака, али без икаквих трагова патријархалног уређења.

Иако су племена ишчезла, задруге су постојале ипак скоро свуда и изгледа да су ојачале за време турске владавине. Њих има на Косову и у Метохији, у тетовској околини, у Поречу, у Преспи итд., као и у шопским крајевима. Негде има и обичаја славе. Задруга и слава ређе су на источним границама централног типа и потпуно ишчезавају источно од Ихтимана и Искра. Ипак задруга и она топлина у односима између чланова задруге нису онако живи, а са тим долазе и друге разлике.

Становништво централног типа није се онако развијало како су се од Средњег века до данас развијали други јужнословенски типови, нарочито динарски и панонски. Средњовековна историја није оставила у њиховој свести дубоких националних трагова. Ова се историја није кристализовала у предањима, осећањима и у народној мисли, или, ако се је одржала, то је било у незнатној мери, као да су покољења наслеђивала једно од другог поглавсто физичке особине. Готово је остала она иста архаична словенска свест. И док је језик у динарској области напустио многе од старих облика, да би створио нове, језик централног типа остао је архаичнији: очувао је старе речи и старе језичне облике. Али ипак није ни он остао потпуно непромењен; и он се модификовао услед додира са страним језицима.

Колико овај тип има у себи архаичнога види се по њихову начину осећања и мишљења, нарочито у њиховим народним песмама. Ово се запажа више код жена но код људи: оне су очувале стару ношњу, која уосталом пада у очи старим везовима и богатим украсима. Међу множином Јужних Словена проматрач би лако могао познати човека централног типа, теже по његовој спољашности али врло брзо по архаичним цртама његова језика и по његову менталитету. Запазиће се, да има у овом типу словенског осећања, мало неодређеног, али неоспорног. Ово је снажан тип, знатне животне снаге, чију су словенску основу мање начели страни утицаји и етничка стапања него код источног или код панонског типа.^[15]

Код овога типа се запажају још и многобројни остаци старе византиске цивилизације, каткад као скамењени, измешани са турско-источњачким утицајима и моралним схватањима који су се јавили за време турске владавине. Ми ћемо их често помињати на следећим странама.

Утицаји византиске цивилизације на становништво највише се осећају у областима централног типа и у маричком сливу. Томе има разних узрока. Најпре, као што смо видели, ове су области у Средњем веку, биле дуже под непосредном византиском управом него друге. Кроз њих су, поред осталог, пролазили главни уздужни путеви; оне су најближе Цариграду и Солуну, главним старим центрима византиске цивилизације. Македонске су вароши биле потпуно погрчене и ту се наилази, чак и у турско доба, на неколико центара у којима се одржао стари балкански живот: Серез, Његуш, Воден, Мускопоље, унеколико Охрид итд. Ово су балканске области у којима има, нарочито у варошима, највише византиских или појелињених Грчко-Аромуна, потомака „Ромеја". Напоследку, ове су области за време турске владавине најдуже остале без саобраћаја и без слободних и разноликих веза са западном цивилизацијом.

Рајинске особине

Због робовања под Турцима у овоме типу се развила потиштена и нижа класа: раја.^[16] Карактеристичне особине ове класе истина нису ни етничке ни сталне: њих постепено нестаје уколико поједине области централног типа улазе у састав хришћанских балканских држава; али оне су тако дубоко укорене, да ће се одржати у току више нараштаја, док их потпуно нестане.

Истина, рајинске особине нису карактеристика само централног типа. Њихових трагова има и у динарском, па чак и у панонском типу. Али су најјаче изражене у централном и у источном типу. Ове су области биле дуже под врло јаким турским притиском. Противно ономе како је било код динарског и панонског типа, Турци су овде чинили већину становништва у варошима; ово су такође једине области на Полуострву у којима је настањена велика маса турског сеоског становништва. Треба додати, да је овде више него и где био у снази читлучки економски систем, под којим су сељаци живели на земљама ага и бегова у потпуној потчињености и под сталним надзором својих господара. Напоследку, два варијетета овога типа, косовско-метохиски и западномакедонски били су под утицајем поисламљених Арбанаса, народа суровијег и више наклоњеног притиску и насиљима него Османлије.

Утицаји моралне мимикрије. — Од многобројних рајинских особина централног типа највише падају у очи оне особине које потичу од моралне мимикрије.^[17] Под тим разумемо утицај суровости и насиља господара на менталитет овога становништва или и последице подражавања овим господарима. Послушност и напор робова да се угоди жељама и укусу господара били су главни чиниоци овога преображаја.

Предосећајући шта се од њих очекује и шта је за њих било корисно да чине у свакој појединој прилици, чифчије или кметови су у себи стварали рајинску душу, тј. постали су потиштена и потчињена бића. Морална мимикрија се развила по свима областима централног типа, нарочито у неким котлинама где становници живе у додиру с Арбанасима.

Први је знак мимикрије у овим областима био примање арбанашког одела. Затим је дошло усвајање њихових покрета, понашања и самог језика, тако да се на путу и на тргу нису могли разликовати Срби од Арбанаса. Ако непознат човек дође у кућу метохиског Србина, овај ће почети са њим говор арбанашки, да не би одао своје порекло. Али ће онај који зна за ову навику лако познати, да ли је ушао код Србина, макар то било и по очуваној старој женској народној ношњи. Неки метохиски Срби су се у свему арбанашкоме били дотле дотерали и извештили, да су могли бити примљени и преноћити у арбанашкој кући и да Арбанаси нису ни слутили, да су примили Србина.

Овом спољном мимикријом становништво се чувало од мучења и насиља. Алије она водила непосредно примању ислама и поарбанашавању. Има породица које су само упола поисламљене (у околини Пећи, у Гори код Призрена), где је мушкиње примило ислам а женскиње остало православно. Познати су ми случајеви где су само старе жене остале православне, док су сви други чланови у породици примили ислам.

Само се по себи разуме, да чим Србин постане муслиман престаје потреба за мимикријом; штавише, из већ показаних психолошких разлога он постаје најљући насилник према својој браћи. Може се рећи, да су ови отпадници највише допринели, да се раја доведе до најнижег ступња понижености.

Од моралних особина се услед мимикрије најпре развије понизност према беговима, према насилницима, према свима мухамеданцима, једном речи према свима који нису раја.

Раја се све више навикава на то да је нижа, ропска класа која има да се улагује и да се клања, да би се умилела господару. Ови људи постају притуљени, скривени, неповерљиви и подмукли; навикну се на претварање и на подлост, јер им то помаже да могу живети и да се сачувају од насиља. Чивчије се навикну да варају свога агу и да поткрадају трећину или четвртину од земљорадничког приноса која њему припада. У неким крајевима конкубинат између хришћанских жена и Турака није био много зазоран. У Маријову (Морихову), недалеко од Битоља, он је био постао обичајем. У свима областима централног и источнобалканског типа ови више мање осамљени случајеви конкубината били су од утицаја на расне особине словенског становништва. Друкчији су случајеви, да мухамеданац отме хришћанку, или штавише да хришћанска жена оставивши кућу побегне мухамеданцу и прими његову веру; али ови обичаји нису били од етничког утицаја на словенско становништво.

Морална мимикрија се нарочито развила у неким варошима, које су биле под силним утицајем арбанашког насиља и безвлашћа, као нпр. у Ђаковици и у Дебру. Пошто је примило све што је турско и арбанашко осим вере, српско је становништво било сведено на праве парије. Срби нису смели без Арбанаса излазити из вароши, нису могли имати своје њиве и винограде, ни боље куће и дућане; нису смели носити боље одело и могли су се бавити само нижим занатима којима се Турци и Арбанаси нису хтели бавити, као што су ковачки, грнчарски, зидарски, ужарски, опанчарски и свећарски (мумџиски).^[18] У последње турско време, пре 1912 год., ови су варошани изгледали као оне мале старе верске секте које живе у најзабаченијим крајевима источњачких (предњеазиских) вароши: претстављали су последњи стадијум народа који је сведен на најнижу друштвену и економску класу.

Угледање на господаре. — Било га је поглавито у варошима, ређе у селима. Састојало се у усвајању турскога начина живота, наравно само унеколико, јер није ишло примати све турске особине, пошто се раја не може понашати као господари.

Турски утицаји у варошима су безбројни. И хришћанске су куће исто онако као и мухамеданске уопште унутра увучене и према улици зидовима од ћерпича или од камена ограђене. Куће су унутра уређене слично турским, са „доксатима" (балконима); собе су са „миндерлуцима", са „долапима" (орманима) у зиду итд. Све женске носе шалваре. Ретко излазе из куће и баште, нарочито девојке. Оне везу турско-источњачке шаре на кошуљама и на рупцима, сматрајући народне, геометриске, облике за простачке. Друже се са булама и многе од њих говоре турски. Људи се наравно још више служе турским језиком. Хришћани су примили и много турских обичаја.

Православни се као и Турци каткад подају особитом начину весеља, тзв. „ћефу". Неки од имућнијих се у господству угледају на Турке. Други имају турску господарску ћуд и тиранске навике господара и насилника. Ово се показивало и после ослобођења 1912 године, јер су се многи хришћани сећали турскога господства и турских начина и почели су се у томе смислу понашати.

Непосредни утицај стеге и насиља. — Показује се у томе што су скоро код свију хришћана развијени страх и плашљивост. Кад се у неком крају појаве мухамедански насилници и разбојници, читаве области су често месецима у паници. Има крајева у којима је хришћанско становништво живело у страху од рођења до смрти. У неким крајевима Македоније неће причати како су се тукли са Турцима или Арбанасима, већ како су успели да испред њих побегну или да се неким лукавством спасу. У Македонији су ми говорили:

„Ми и у сну бежимо испред Турака и Арнаута." Истина су се од пре двадесетак година појединци ослободили овога страха; али то није захватило шире народне слојеве. Па и после ослобођења 1912 године на многим се хришћанима запажа, да ново стање не схватају

потпуно; на лицу им се још види страх.

Из истих узрока развиле су се изразите моралне особине раје: особито недостатак искрености и отворености, отсуство јуначкога или витешкога духа. У тешкој борби за живот развила су се међу самом рајом осећања зависти, мржње, каткад и пакости. Али не треба сувише оштро осуђивати ове стварне мане; оне нису производ битних особина самога становништва, већ сурове владавине коју су подносили. Подјармљеност и робовање су свуда проузроковали исте последице.

Али су и крај овако створеног менталитета кашто избијала осећања праве племенитости. Овде-онде се јављала узајамност међу рајом, махом у облику познате узајамности потиштених, са скривеном и пригушеном осетљивошћу и са поносом раје, који је сличан поносу жртве. Било је села и области морално бољих и јачих, нарочито кад се у њима јаве виши морални типови, тзв. *селокреици* (чувари сеоских врлина).

Већ у току последњих година примећују се знатне промене у овоме погледу. Ове промене, које нису само спољне, могле су се запазити нарочито на младим људима на Косову, у Метохији и у западној Македонији. Некада повијени, људи су сада усправљенијег хода, лица су има постала ведрија, поглед јаснији. Више се крећу и изгледа да их је много више него пре рата. Отворенији су и слободнији, осетили су се своји; носе оружје и јашу коње. Нестало је затварања у кућу, нарочито у варошима, и почео се мало по мало мењати онај зачмали и закржљавели варошки живот. Чује се критика српске управе и често с разлогом. Особито је на оне у војсци повољно утицао додир са људима из старих граница, и од њих су брзо почели примати витешке начине и виша осећања. Велики број ових младих људи умео је честито и јуначки погинути у ратовима од 1914 до 1915 године.

Основне психичке особине

Уз архаичност, старобалканске и рајинске особине, јављају се и неколике нарочите особине, које су врло распрострањене код овога становништва, а на првом месту реализам.

Реалистичне црте. — Ово је најизразитија особина централног типа. Кроз цео живот је за човека овога типа главно „работа“. „Работа“^[19] није само појам за физички рад, јер значи и трговање, продају или куповину, погодбу, уговор, пословну подвалу, једном речи све оно чиме се долази до зараде и добити; „работа“ значи и начине којима се измигоље или чувају од тешких и мучних послова. Ови људи од „работе“ стално мисле о својим интересима и брзо уоче како се посао може за њих најповољније свршити. Вешти су да се из незгоде извуку; практични су и окретни: рекло би се да су створени само за тековину. На послове се брзо решавају, без оклевања; многи од њих су прави активни и пословни темпераменти. „Работом“ су испуњени онако као што су Црногорци испуњени „вером Обилића“. Причање и зановећање без практичног циља по правилу је противно њиховој природи. Мало времена троше на „мечтанија“ (маштања) и на стварање и неговање замишљених претстава. Ретко воле да певају уз гусле, и то само у косовско-метохиском и у неким пределима моравско-вардарског варијетета. Код осталих је певање занат, којим се баве нарочити људи, „певци“. Прави претставници овога темперамента у централном типу, они што врло мало говоре и у говору кратко секу, чисто се дусну кад их питате о причама и песмама, и тим кажу како су то беспослице и залуднице, јер то није „работа“, право занимање човеково.

Чак се и у лирским песмама овога типа често реалистички осећа. *Убавица* (лепотица) се хвали својом лепотом, али жели да се *мужи*^[xiii] за царева сина, који „*даљу ноћу хазна бројиш.*“ И кад је младић „*болан од мерак*“ (од љубави) каже, да би му било „*мило и дрсно на Струш дућан да имам, на Струш дућан да шлам, на ћепенците да седам*“ и да се убавица прошета испред његова дућана.

Кашто су ове песме индискретне и сенсуалне (одвише слободне и хулне). Запажа се, да се ове сенсуалне песме певају поглавито у околини већих вароши и уколико се више иде на исток све их је више, па чак и по селима. Тако нпр. кад „убава мома“ каже драгоме: „*Не ли сме пушта роднина ?*“, он одговара:

„*Високо дрво сем нема, убава мама род нема, јазе ћу тебе да земам*“.^[xiv] У једној другој песми, из битољске околине, момак каже девојци: „*Татко ти татко два брата, мајка ти мајка јетрва, мије два прве брачеди, деј ћиди моме убаво, убаво моме род нема, јагње сутре греф нема*“. Има песама у којима се млада невеста тужи старијима на младожењу: „*Твој внуче, моје момче, не зна да љубиш*“. Често се у овим песмама осећају утицаји источњачке чулности: „*Ти ћеш поминиш крај мене, со ће ми лешиш до мене, Стамено, лелеј, поље шарено, изгореф јтње за тебе, дури да се спавам до тебе, де мори Јано деј, казали јшље бре*“.

Иако се реалистичке црте осећају у целом централном типу оне нису свуда подједнако развијене. Досада су највише дара за пословну активност показали људи од Призрена и из моравско-вардарског варијетета, нарочито они од Лесковца до Велеса, затим један део западномакедонског варијетета, на првом месту Прилепчани, Ресанци и Мавровци. Ипак се о томе не може дати дефинитиван суд, јер су пословни инстинкти многих крајева овога типа морали остати неразвијени због неповољних прилика у којима је земља била до 1912 године.

Али се са већом сигурношћу може утврдити, да се њихов пословни дар махом не одликује великом ширином погледа: често је код њих мање смелости и оног снажног полета, што се обоје јавља код њихове браће динарског типа из Херцеговине, из источне Босне и из Србије, код оних људи који имају дара за пословну активност. Њихов се дух уситни, јер је непрекидно управљен на непосредну акцију. У вези с тиме је њихова пословна активност махом кратка, исецкана, кашто готово измрвљена, не ретко ситничарска и управљена на мале послове и на мале зараде. Многи од тих „работљиваца“ никада не дођу до богатства; други, иако богати, праве се да немају ништа и од животних вредности мало шта осете и проживе. Истина, не може се рећи да имућни људи централнога типа не живе боље него они који немају; али је такође несумњиво, да се код њих махом не покаже склоност за већим животним чарима, као што је готово редовно случај код имућних Динараца. Ређе него људи динарског типа теже, да је њихова кућа најлепша и најбоље снабдевена, да су њихови задругари боље одевени, осим што, изузетно, понека жена успе да наметне свој укус; напротив су богати често рђаво обучени, каткад су код куће чак и у дроњцима. Мало или готово нимало не цене лепога и добро опремљенога коња и не осећају као динарски људи потребу за спољашним сјајем. Нема сумње, да је на стварање оваквих особина у карактеру умногоме утицало и ропство под Турцима.

И поред ових реалистичких црта код људи овога типа нема оне сирове и сурове грамжљивости која се често јавља код источно-балканског типа. У њихову животу има мање просташтва. Изгледа, да они у овом погледу држе средину између динарског и источно-балканског типа.

Завезаност, такт, владање собом. — Противно географском положају, према коме би централни тип требао бити јужњачки и експанзиван, он у целом психичком животу показује нечега завезаног и скупенога. Никад не уме своје психичке вредности онако потпуно да развије и онако снажно и пластички да изрази као динарски тип. Само људи косовско-метохиског и западно-моравског варијетета чине донекле изузетак у овом погледу.

Због тога је тешко увидети праву духовну и моралну вредност људи централног типа. Још је теже разазнати њихова права унутрашња осећања. Међутим се јасно види, да имају много пасивне храбрости, храбрости да подносе и да истрају: повуку се у себе, те изгледају

немарни, равнодушни и неосетљиви према злу које их сналази. Имају такође врло развијено психолошко осећање: умеју да процене људе, њихове особине и страсти; али док људи динарског типа често исказују своја опажања, ови то чине само изузетно.

Тешко је задобити њихово поверење. Али им душа одмекне и чисто процвета под утицајем слободног живота за који су вековима чезнули. Показују више осећајности, која је раније била махом ограничена на домаћи живот. Такође се код њих запажа нека нарочита срдачност, топла и дирљива, која изгледа увек као збуњена и неука. Иако је њихова воља првенствено управљена на лични интерес, они могу понекад ипак више него што се то обично мисли да изађу из себе и да виде интересе других и интересе заједнице. Али се по свему чини, да међу њима највише има оних који су у неку руку морално неутрални.

Људи централног типа имају много такта и обазривости. Ретко се где у јужнословенским земљама људи мање вређају речима него у овој области и ретко се где увреде речима мирније носе но овде. Штеде мане и слабости других и често крупним моралним погрешкама лако прогледају кроз прсте, кад се оне тичу „работе“. Умеју да владају собом: могу да зауставе осећања и жеље, да се предомисле и размисле; ретко има пренагљености; готово су увек смотрени и обазриви.

Отуда је у централном типу релативно мање оних виолентних, одлучних и снажних темперамената, који не могу да трпе неправду. Њих има у много већем броју у западномакедонском и у косовско-метохиском варијетету.

Духовна даровитост. — За оно што управо треба оценити, наиме духовну даровитост код људи овога типа у поређењу с осталим јужнословенским типовима, нема довољно средстава, јер су људи овога типа мање но икоји други имали прилике да то покажу, нарочито на пољима, где је потребна већа мера дара. Остало нам је, да бар у главним линијама обележимо њихову врсту дара по народним песмама, затим према ономе што сам могао извести проматрајући људе овога типа у њиховој земљи и у слободним балканским државама.

Изгледа, да се на основи народних песама може извести ово:

Имају више дара за лирске но за епске песме. Епске су песме ређе но у динарској области, и, изузимајући оне на Косову, немају онај полет, снагу и вредност динарских песама; још мање је у њима онога пречишћенога и као кристал јасног националног морала. А ипак су многе српске епске песме несумњиво македонског порекла! Више казују њихове лирске песме, нарочито оне из западне Македоније и са Косова. Имам утисак, да су ове две области биле средишта у којима је и достала већина ових лирских песама и одатле се разносиле по свим осталим областима централног типа. Ове су лирске песме често дубоких осећања, кашто духовите, и у вези са мелодијама показују замаха и силине приближујући се познатим Мокрањчевим „руковетима“ (исте песме, уметнички подешене од српског композитора Мокрањца). Али и најбоље од ових песама често су неразвијене и изгледају као пригушене. Осим тога због особина дијалекта, са његовим муклим гласовима и архаичним облицима, немају довољно јасноће, благогласности и изразне снаге. Већина ових лирских песама опевају иста осећања и махом на начин сличан динарским лирским песмама; оно у чему отступају од динарских, поменуто је раније приликом претстављања реалистичких црта.

Арије њихових лирских песама разликују се мање више од лирских песама других јужнословенских типова. Најчешћа је карактеристика динарске арије сентименталност, из које се издваја и избија све већа и већа одлучност, пењући се нагло и страшно; али има доста сентименталних арија које пређу у меланхолију и полако малаксавају. Арије централног

типа, нарочито западномакедонске, одликују се ритмом, сентименталношћу која је слична динарској и која све прелије и обоји и особито источњачким богатством колирита. Чести су мелодични турски рефрени: *оф, аман, аман-аман*, или аромунски:

ој, бо, бо, бо.

На основи непосредног проматрања могу о њиховој даровитости утврдити ово. Несумњиво је, да су људи централног типа бистри и брзе схватљивости. Увек имају при себи сва своја чула и дух; готово су увек прибрани. Нема код њих духовно тромих, изузевши појединце у шопском варијетету. Али је њихова интелигенција најчешће управљена на материјалне обзире и на лични интерес. Као што им очи махом извирују, вребају и гледају с неповерењем и испитујући оно што се око њих дешава, тако су и целом својом духовном природом начуљени и спремни да изврдају, да се сачувају од преваре. У томе су правцу нарочито докучљива и еластична ума. Изгледа да се менталитет све оштрије изражава што се иде више на југ, према грчкој граници где превлађује.

У косовском, моравско-вардарском и западномакедонском варијетету сам наилазио врло често на тихе, пажљиве, солидне људе који дубоко осећају и запажају. Може се рећи, да они претстављају природне интелектуалце, највећу вредност овога типа. Ређе су из вароши, махом су од сељачких породица у забаченим областима. Неки од њих су врло образовани и радили су с успехом на српској науци и књижевности.

Има их доста који су се школовали у Србији, у Бугарској или у иностранству. Готово су се увек спремали за практичне интелектуалне професије, нарочито за медицину, апотекарство или инжењерство. Многи су се одали политици, други су високи административни и војни чиновници а неки су постали министри. Али док се људи овога типа у Србији прилагоде општем духу земље, изједначе са осталима и не јављају се као класа, они напротив у Бугарској сматрају себе за духовно надмоћније од домородаца и издвајају се као класа, која се између осталог одликује политичком смелашћу и тежњом за пустиловинама.

Прилагодљивост и усавршљивост. — Људи централног типа лако се прилагоде најразличнијим друштвеним срединама. И то је јамачно у вези са реалистичким цртама њихове душе и са брзином схватања практичних ствари; можда, такође, код њих нема оне отпорне снаге која долази од старих народних традиција.

Врло брзо примају тековине материјалне културе и спољне знаке цивилизације. Тиме се спољно више или мање изједначе и са врло цивилизованом средином у којој се нађу. Окретни и видрасти, прилагођавају се приликама и ухвате лако начин мишљења и тежње нове средине. Истина и у томе има разлике. Изгледа, да су најприлагодљивији људи моравско-вардарског варијетета, који лако и потпуније но остали приме шумадиско и европско одело, а тако и спољашње навике. Они најпотпуније схвате друкчије моралне и духовне тековине и појмове: позната је прилагодљивост и усавршљивост Лесковчана и Врањанаца. Напротив запазио сам, да Мијаци централног типа теже примају новине кад су у печалби. Као драгоценост чувају оно своје старо и чезну да се врате своме сеоском животу. Жене које су са људима ишле у печалбу сматрају за грех да слушају нове песме које их буне и узрујавају. Људи шопског варијетета теже примају новине од свих осталих. Али ипак сви, па чак и Шопи, одобравају и усвајају материјалне, моралне и духовне новине, које олакшавају живот и доносе користи. Ово ће лако примаће сигурно учинити, да се брзо промени карактер централног типа.

Пошто већина људи централног типа говори дијалекте који чине прелаз од српског ка бугарском језику, они врло брзо науче српски или бугарски књижевни језик. Био сам

изненађен, кад сам запазио, колико су људи западномакедонског варијетета, чак и они који нису учили српске школе, обрнули свој дијалекат на српски књижевни језик за две-три године српске владавине.

ДЕСЕТА ГЛАВА НАРОЧИТЕ СТРУЈЕ ОСЕЋАЊА И МИШЉЕЊА

Утицај етничких стапања. — Осећајне и моралне црте. — Утицаји занимања и промене занимања. — Предања и национална свест. — Безизразна (аморфна) словенска маса и балканска душа. — Трагови националне свести. — Новији утицаји.

Док су претходне особине везане за цео централни тип, има и других особина које су исто тако специфичне, али су нарочите врсте. Оне се или јављају овде-онде или су ограничене на поједина занимања, на извесне групе и друштвене слојеве. Говорићемо о особинама које потичу од младих етничких стапања и о онима које су се развиле у варошима и одатле се потом распрострле по селима. Исто тако треба поменути промене проузроковане утицајем пастирског живота, кирицијањем и печалбом. Напоследку се овде-онде наилази на историске успомене и откривају се сасвим нова национална осећања, која су се почела стварати под утицајем пропаганде и новијих историских догађаја.

Утицај етничких стапања.

Није реч о старим етничким стапањима, чији се утицај на психичке особине становништва може само хипотетички утврдити. Ми смо их уосталом нагостили у прошлим главама. Треба само испитати утицаје скорашњих и свежих стапања која се дешавају пред нашим очима или се могу поуздано пратити. Нарочито је знатно претварање Аромуна у Словене, које се вршило у већим размерама. Противно овоме, неке су словенске групе примиле много аромунских особина. Даље има доста Словена овога типа који су се више или мање изједначили с Арбанасима, Грцима или Турцима, не рачунајући оне који су сасвим преобраћени у Турке, Грке или Арбанасе и који према томе не припадају више Јужним Словенима. Оваквих претапања скоро нема у динарском типу, који је већ од дужег времена једноставан и стабилан; она су ретка и друкчија у панонском и у источнобалканском типу. Карактеристична су само за централни тип. Тиме се у неким његовим областима објашњава извештај недостатак равнотеже.

Био сам изненађен нарочито у западној Македонији, кад сам наишао на словенска села и куће потпуно једнаке с аромунским, иако у близини нема Аромуна на које су се могли угледати. Та су словенска насеља у затвореним и тешко приступачним планинским крајевима. Избегавају долине и села су редовно на висинама од преко 800 м., на странама планина или на високим заравнима. Куће су им двоспратне, зидане од камена, иако је шумски крај. Збијене су једна уз другу као у варошима.

Око кућа нема ни њива ни ливада ни воћњака. Људи не живе од производа околног земљишта већ на њему само станују. Живе и издржавају се од печалбе: сви иду, почевши са децом од 12 година па до људи од 50—60 година, у зараду, и то не само на једно лето или на краће време, као што то чине остали Словени, већ на више година.

У печалби се не баве као околни Словени ситним занатима нижега реда, као пекарским, салепциским или халвациским, већ су или механџије и бакали (и то су најчешће) или су трговци, грађевински предузимачи и банкарари. Сами праве дланове од зграда које су узели у посао. Неки имају нарочити дар за дрворез и за црквено сликарство (зоографи). Махом су

живље интелигенције него околно словенско становништво.

На основи ових проматрања сам мислио да су ови македонски Словени произишли из мешавине Словена с Аромунима. Доцније ми се указала прилика, да испитам порекло неколиких од ових група и уверио сам се, да су постале стапањем сточарских, можда и печалбарских, Аромуна са словенском масом.

Такав је нпр. случај са *мавровским становништвом* у изворишту реке Радике, између планина Бистре и Влахинице, изнад извора Вардара. На планини Бистра било је још и пре 60 година аромунских пастира. Једна се породица у Маврову зове *Влаховци* и зна да је аромунског порекла; старешина те породице зна још мало аромунски и зове се Пандил. Ови су пастири јако црномањаста, ситног раста и цинцарске психологије. Готово сви Мавровци кад остаре добију типске цинцарске црте. Осим по језику, ни по чему се другом не могу разликовати од старих цинцарских механција, које налазимо по варошима и селима поред главних балканских друмова. На Бистри и Горњој Реци су се сачувала многа аромунска имена, као Маврово, Ничпур, Петилеп, Малишор итд.

Друга су таква група *Мијаџи* у Малој Реци, левој притоци Радике, близу Дебра, нарочито становници села Галичника, Лазаропоља и Росоке, која спадају међу највећа словенска села централног типа (до 800 кућа у групи). Ова су села по положају и типу и затим по грађи кућа потпуно слична аромунским. Сваки који не зна да становници тих села говоре словенски морао би их сматрати за Аромуне. Зна се за неке најстарије породице у Галичнику да су аромунског порекла. Њихови су преци преко лета напасали стоку по околним планинама, а затим слазили на реку Галик код Солуна. Вероватно да су прве аромунске породице дале име овом селу по реци Галику. У овом селу има једна аромунска породица много доцније настањена и зове се *Цинцаревихи*. Напоследку међу галичничким Мијаџима има највише црномањастих, са сјајним очима, који потпуно потсећају на аромунски тип. У Росоки су најстарије породице од Аромуна који су досељени из Арбаније. У Лазаропољу се један од највећих родова зове *Дракули*: аромунског је порекла и сви су његови чланови јако црномањаста. Једино се они баве сточарством и сваке године слазе са стоком у солунску равницу. Неки од њих иду и у печалбу.

Мијачке су жене сачувале неке делове аромунске ношње, од којих неки и данас имају аромунска имена, као *сокај* и *дарина*.

Исто се тако многобројни трагови мешања Словена с Аромунима запажају и у пределу Голобрду, на левој страни Црнога Дрима, у Дримколу близу Струге, и то поглавито око планине Јабланице, даље у Преспи, у Маријову источно од Битоља, у околини Прилепа, нарочито у селу Крапи, најзад у Меглену и у планинском крају горње Брегалнице. У неким селима ових области процес стапања још није завршен. У селу Белици, недалеко од Струге, Аромунци су на путу да се пословене, а неке њихове отсељене породице су се потпуно посрбиле (Цинцар-Марковићи у Србији). Има пословењених аромунских породица које још знају цинцарски („влашки“), као у Ресну и Јанковцу код Преспе. Кашто скоро пословењене аромунске породице, које не знају више влашки, још нису усвојиле славу и отсуство славе код неких породица централног типа махом се може свести на њихово аромунско порекло.

Овде се управо могу пратити јасни и млади трагови истих етничких промена, које су се збивале после досељења Словена на Балканско Полуострво. Ова млада претапања Аромуна су само последњи одједи. Старо се балканско становништво повлачило у планине и напуштајући стари начин живота одавало се сточарству. Словенске масе, које су се све више множиле, постепено су продрле и у најскривеније кутове и пословењавале Аромуне; неке су групе пословењене тек у најближој прошлости, друге још нису потпуно.

Већ смо поменули, како је на Балканском Полуострву, изузевши чисто динарску област, било многобројно варошко аромунско становништво. Ови су Аромунци (или Цинцари), заједно са Грцима, играли највећу улогу на балканским тржиштима и били главни носиоци византиске цивилизације. Најмногобројније и од највећег утицаја је било повизантињено аромунско становништво по градовима у централнобалканском типу. Штавише, у овој је области било у 17. и 18. веку великих чисто аромунских или грчко-аромунских вароши, као Мускопоље и Серез, које су биле главна трговачка и културна средишта централних делова Балканског Полуострва. Већина од ових Аромунци били су у том смислу погрчени што су знали грчки, били у византиском смислу јако одани православној цркви и поносили се грчком мудрошћу и јелинском и византиском историјом. Сви Словени, који су постали занатлије и трговци и ушли у еснафе и у састав чаршије, примили су, нарочито преко Цинцара, старобалканску културу. Али су се у исто време услед женидби и удадби варошки Аромунци све више пословењавали.

Од почетка 19. века су Словени почели све више јачати најпре по северним, а затим по јужним варошима. То је управо доба кад је Србија задобила слободу, кад су се српска и бугарска националистичка осећања развијала све јаче и сигурност по варошима бивала све већа.

Под овим се утицајима од првих десетина 19. века почиње мењати етнички састав балканских „чаршија“. Настаје и духовно пословењавање Аромунци, који су крвно већ били пословењени. Грци су мање подлегли овоме пословењавању, јер их је одржавала њихова велика прошлост, национални понос и грчка црква. Овај је процес почео у Србији и одатле се доцније развио скоро по целој области централног типа. Док су још и у самом Београду у почетку 19. века Аромунци и Грци били главни трговци —трговачке књиге су чак и код српских трговаца кашто вођене на грчком језику — сада су ове аромунске и грчке породице потпуно посрбљене. Осим ретких изузетака, махом нових досељеника, Цинцари су се претворили у Србе и у варошима моравске долине, где су раније били доста многобројни. А са њима је заједно нестајало и старе балканске културе.

Али су Цинцари после ослобођења Србије, као махом имућни и као они који су први умели умотрити шта ће бити у будућности пробитачно, своју децу више школовали него Срби. Услед тога је међу првом балканском интелигенцијом било доста таквих, који су били цинцарског или мешовитог српско-цинцарског (у Бугарској бугарско-цинцарског) порекла. Сви су ови пословењени Цинцари у крајњој линији пореклом из области централног типа. У Србији је, на пример, велики број политичара био тога порекла, а има их и међу новим поколењима. Више председника министарстава у Србији били су мешовитог српско-цинцарског порекла. Доцније је пристигла интелигенција народног порекла и махом потисла ове из српско-цинцарских и бугарско-цинцарских родова.

У варошима централног типа пословењавање Аромунци ишло је врло брзо. Али оно није ни до данас завршено, нарочито у западној Македонији, где у вароши стално долазе Аромунци из околних села.

Међу овим пословењеним Аромунцима једни говоре поред словенског још и аромунски, други говоре само словенски, али су и код једних и других начин живота и психологија скоро чисто аромунски. Трећи су словенско-аромунски амалгам (мавровска група и Мијаци), који је по језику чисто словенски, али се у њему осећају аромунски трагови и утицаји, почевши од типа села, куће и ношње па до физиономије и психичких особина. Увек се овакви словенско-аромунски амалгами одликују више него остали Јужни Словени номадским сточарством. Истина да су се и сами Словени могли на таква сточарства навићи због климских прилика; али је вероватније, да су га примили од Аромунци, који су најстарији номадски сточари централног типа. Исто вреди за печалбарство дугог трајања и нарочитих

занимања. То су дакле заиста Словени, али Словени са јако промењеном душом и јако промењеним животом.

Врло су интересантни психички утицаји Аромуна, јер су они једна врло изразита и јасно одређена група. Они немају своје историје и немајући никаквих историских успомена имају потпуно празну душу у националном погледу. То су људи чија је плашљивост постала пословицом. Живели су заиста вековима у непрекидном страху почевши од римских завојевања Балканског Полуострва и од најезде Словена на Полуострво, кроз цео Средњи век, па поново све до свршетка турске владавине. У њиховој су души остали трагови ове заплашености: неповерљиви су и прожети ситним моралом потиштених. Једино чиме је њихова душа испуњена то је жудња за тековином и услед ње непрекидна работа. Нема средства, које би они сматрали за недопуштено, када добити води; могло би се штавише рећи, да готово претпостављају неправилне и скривене начине и путеве. Али им често смета оскудица храбрости да оду далеко. Махом су немилосрдни зеленаши. Код свих је развијено крајње цицијаштво и тврдичење. Десетинама година они закидају од себе и од својих најпречих потреба, да би нагомилали новце и имање. Чим се настане у којој од слободних земаља, ове се особине унеколико ублаже, али има једна психичка црта, по којој се у јавном животу одмах познају прави и пословењени Аромунци. То је празна цинцарска сујета, која тражи да се истичу, да су увек на површини и да се о њима говори. Ова је психичка црта у вези са особитом несталношћу карактера. Иначе су они живахног духа и у томе погледу чине нарочиту групу међу балканским становништвом.

Напред поменуте пословењене аромунске групе показују све ове особине, али су оне код њих у слабијој мери изражене него код правих Аромуна. Код њих је више но код осталих Словена развијен нарочити укус, грчко-аромунски укус, за лепим, савршеним и нарочито за оним што је „модерно“. Међутим, њихово национално осећање остаје неодређено или без дубине; њега не води, као што то иначе бива, нека врста националног инстинкта. Кашто се ово запажа и код оних који су од пре два-три поколења посрбљени или побугарени: они су неодлучни у великим историским моментима; ако што ураде, то је често несмотрено или неспретно.

Иако су ове скоро пословењене групе сачувале или примиле много аромунскога, језик им је архаични јужнословенски. Али у њему мора бити неких утицаја аромунског језика. Западномакедонски дијалекти нису још у том правцу систематски испитани. Мене су као нестручног проматрача изненадиле романске језичне конструкције, као: „имам видено, чујено, разбрано“ (видео сам, чуо сам, разабрао сам). Запазио сам даље, по изгледу недоследну, употребу члана, који има и значење показне заменице. Најзад, пада у очи врло брз говор са особитим кратким наглашавањем.

Можда су претапање Аромуна и угледање Словена на Аромуне били од утицаја на развијање психичких особина, које су заједничке народу целог централног типа.

Аромунци централних делова Полуострва, најпре упола поромањени, затим измењени византиским утицајима, разликовали су се од старог романског становништва динарске области које није било под овим утицајима.

Али у овој централној области, која се одликује мешавином неколико народа, било је и других претапања. Преко жена се у Словене уносило турске и арбанашке крви и зато се међу њима наилази на арбанашке и турске физичке типове.

Словени су се и погрчавали и поарбанашавали. Иста вера је, нарочито у варошима, олакшавала њихово погрчавање, које се извршивало на миран начин. Међутим је поарбанашавање увек било само последица насиља. Али има погрчених и поарбанашених

Словена, на којима се још опажају словенске црте. Има их даље који су на прелазним ступњима у процесу погрчавања и поарбанашавања. Ипак су ове промене ограничене само на поједине, перифериске, групе и природно је, што је у тим мешовитим групама национално осећање врло слабо.

Погрчавање Словена се вршило једино у јужним областима, где се Словени додирују са густим грчким становништвом. Узрок није у томе што би Грци били народ физички јачи и плоднији, јер су Словени снажнији и више се плоде, него је претегао утицај грчке цивилизације: грчке цркве, грчког трговачког духа и, може се рећи, грчке мудрости. Исто су тако много допринели овоме погрчавању и клима и начин живота.

Ако се не узму у обзир потпуно погрчени Словени, који услед тога не спадају у круг наших проматрања, на осталима се виде ове промене:

Људи знају поред словенско-македонског дијалекта и грчки језик и имају готово грчки менталитет; жене говоре само словенски и једва су додирнуте утицајем грцизма. Проматрао сам такве Словене у селима Граматику и Катраници на западу од Караташа, између Солуна и Острва и овде-онде по селима сереске околине. Други је случај, да Словени не знају грчки или знају само понеку реч; али су патријаршисти, то ће рећи грчке партије, и имају такође више или мање грчки менталитет. Оваквих има у великом броју у солунској и сереској околини, па чак и око Битоља. Под утицајем овог погрчавања јужномакедонски варијетет је добио неке нарочите психичке особине, којима се разликује од осталих варијетета овога типа.

Осећајне и моралне особине

Многобројне, релативно велике, вароши у области централнога типа биле су најпре центри старе византиске културе; доцније су подлегле турско-источњачким утицајима. Задржале су трговачке традиције које су наследиле од Аромуна, Грка и Турака.

Али има неколико вароши које се одликују нарочитим особинама, што су се развиле услед географског положаја и састава њихова становништва. Позната је нпр. питомина, отвореност, веселост и често духовитост Охриђана; позната је била ранија предузимљивост и трговачка живост Сера, у коме су се држали највећи вашари Балканског Полуострва. Још се и до данас одржала хитрина, окретност и трговачки дух Прилепчана. И у Прилепу су држани такође велики септембарски вашари и знатан део његове „чаршије“ је још за њих уређен. Становништво мале вароши Ресна, на Преспанском Језеру, одликује се такође бистрином и предузимљивошћу. Све су ове вароши тим особинама повољно утицале на своју околину.

Осим ових, има често у варошима централнога типа нарочитих моралних и осећајних особина, којих нема у варошима других јужнословенских типова.

Опажа се у варошком становништву централнога типа смена пригушене осећајности, кроткости и смерности са сензуалношћу и са бесом од расположења и раздраганости. Изгледа да су ове душевне особине различног порекла.

Ови варошки Словени могу у тајности очувати своја дубока осећања кашто до смрти. У стању су подносити патње, муке, унутрашње немире и болове без роптања и без икаквих спољашњих израза, осим са тихом тугом и сетом. Сломију се, остану без енергије, кашто упропасте даљи живот. Да ли ова њихова осећајност није толико дубока, да би могла прећи критичну тачку, иза које настају изливи и акција? Напротив, вероватније је, да је излив осећајности сузбијен утицајем старе културе и скрушене побожности.

Код њих се наилази на осећање стида које је слично ономе код жена динарског типа,

али се овде не таче само љубавних осећаја, већ се уноси и у цео њихов живот и показује се у снебивању, бојажљивости и плашњи од одговорности, чија је последица неактивност.

Ове су особине супротне онима код људи динарскога типа, који и у патњама и у радости често пуштају на вољу својим осећањима: говоре, казују све патње, певају и покликују, хучу и јече, свете се и жртвују.

Али под утицајем извесних прилика поменуће уздржљивости намах нестаје: љубавни занос се показује јавно и са необузданом чулношћу. Љубавна чежња је силна, а љубавна занесеност иде до изнемоглости и болести.

На забавама и гозбама, које је пластично и снажно описао Борисав Станковић, они се најпре уздржљиво, али постепено све топлије и најзад страшно и бесно одају телесном уживању и љубавним осећањима. Можда се ове бујне теревенке могу објаснити донекле утицајем масних, јаких и зачињених јела старобалканске кујне, јер о већим празницима све куће миришу на масно. После ручка сви лешкаре и спавају по „миндерлуцима" и по поду, око „мангала" и пећи. Увече, после вечере, почињу да попуштају појасе и да свлаче горње хаљине које им сметају. Пију много, загреју се и духовно отроме, а иза тога настану праве сензуалне ерупције. Узму се трести, бацкати и пружати руке преко совре за даире, лупају ногама о земљу, играју и превијају се од љубавног заноса.

Исте осећајне ерупције сам посматрао на најкроткијем и најсмиренијем становништву, на Цинцарима: у Трнову, о Ускрсу 1910 године, после гозбе су се Цинцари у антеријама или европском оделу ухватили у коло, и ти људи, који све своје крију и једнако рачунају, подигравали су, скакали, цикали, натерали жене да с њима играју, пали у „ћеф" и севдах, и, изишавши из куће, водили су коло по улицама помамно и бесно до потпуне изнемоглости.

То је онај бујни и пун чулности, отворен и откривен балкански живот, коме се сасвим одају поједини занесени људи и због љубавног дерта, веселости и ћефа пропију и упропасте имање, здравље и живот. Живе у заносу, у замагљености, целога живота уздишући и певајући о љубави, о души (у памуку), о „ђулу": многи су од њих балкански песници или песници старобалканског живота. Карактеристично је, да се и у њиховој најраскаланијој раздраганости као врло танак вео осећа прелив од сете и туге. Без икакве отпорне снаге према уживањима, слаби до краја, они своде своје пропадање и махом бедан живот у старим годинама на судбину, на „к'смет".

Друга је особина овога варошког становништва његово византиско или грчко-цинцарско православље. Вера је овде била од већег утицаја него у другим балканским областима. То се нарочито показује у спољашњим изразима побожности: у цркви живо и енергично метанишу слично Турцима; има их који падају на колена тако снажно, да под одјекује. Жене су нарочито прожете плашњом од греха: у смртном су страху од казне која их очекује на ономе свету, не само због грешних дела, већ и због нечистих мисли. Често мисле на првобитно проклетство људи, на истеривање Адама из раја, и верују, да га треба постом и молитвом откупљивати. За њих су Бог и вера управо страни свету; они су господари, готово непријатељи, који одређују казне и дају награде. И свеци су страшна бића, која уливају у људе страхопоштовање и трепет. Слепа оданост и пасивна послушност вери — то је прва и највиша морална обавеза. Људи су прожети скрушеношћу и потчињеношћу, која се свему од вере нада и све од вере ишчекује, и отуда слаба воља и иницијатива и оскудица смелог и јасног погледа на ствари и прилике.

Као да у свему овоме има доста остатака и трагова из Средњег века, остатака старе византиске побожности.

Ово православље централнога типа стоји у јасној супротности са динарским, догматски такође византиским православљем, које је измењено нарочито под утицајем народног живота. Динарцима вера није страна, већ је њихова. Они су са њоме дубоко везани, јер их заступа, осим других домаћих светаца, Свети Сава, који им је близак и који је њихов претставник код Бога и Христа. Скоро сви Немањићи су свеци, затим цар Лазар, царица Милица и многобројни српски архиепископи. Њихово православље то је „српска вера“, православље Св. Саве, кога сматрају као свога заштитника и помагача. И међу њима има примера верске скрушености, само су они ретки. У већини случајева вера их много не везује, осим само црквеним обредима; а ипак су уверени, да се на веру могу ослонити. Код „попова“ нема и није било, осим у ретким изузецима, оне претеране понизности старијима, која се другде запажа. Већ су раније многи од њих били по оделу, и по животу једнаки са световним људима. Они су били не само најпаветнији, него често и најјуначнији. То је право народно свештенство, које се са народом борило за заједнички идеал. Динарско православље, онако како га народ схвата и врши, претставља веру мање формалистичку, мање везану за цркву, више слободну. Динарском типу изгледа варошко православље централног типа као тиранија цркве и свештенства (а свештенство је доскора било махом ненародно). Динарци га сматрају као веру која подјармљује народ, слично туђинској држави.

Варошко православље централног типа по неким својим основним особинама слично је католичанству панонских Јужних Словена, али између њих такође постоје разлике. Већина врло побожних јужнословенских католика сматрају за грех бити непоштен у обичном животу и у пословима. Уопште су честити и човек се може ослонити на њихову реч. Супротно томе, људи централнога типа су махом сасвим издвојили пословну делатност, „работу“, од верских прописа: не осећају се грешним кад се у пословним односима служе преварама. Међутим је морал у ужем смислу, у погледу на однос између људи и жена, чвршћи код православних у централном типу него код поменутих католика. Код динарског православља и један и други морал једва да имају неке везе са вером: то су за њих више светски него верски појмови, и они су различни у разним областима према друштвеним и културним приликама.

Утицаји занимања и промене занимања

У централном типу има области у којима се становништво потпуно или делимице кроз нараштаје бави нарочитим занатима, који изазивају и утврђују извесне психичке особине. Таква су занимања номадско сточарство, кирицијање и печалбарство.^[20]

Стоچارство је у првим десетинама 19. века било врло развијено, особито у западној Македонији и на Шар-Планини: свака је словенска „задруга“, као и свака аромунска група, имала често по неколико хиљада оваца. Упоредо са овим напредним сточарством се развила права пљачкашка привреда. Пошто су ратови били ретки, Арбанаси нису имали прилике да иду у војску или да се удружују у пљачкашке чете тзв. „крџалија“. Њихов број је био све већи и они су се у великим размерама одали сточарско-пљачкашкој привреди, којој су се и дотле у мањој мери одавали. Главна зона арбанашке пљачкашке привреде била је западна област централног типа, блиска Арбанији. Пљачкашима је било врло лако да пређу Црни Дрим и да се са упљачканом стоком склоне у арбанашке планине. Цела област западно од Црног Дрима, од миридитских планина преко Лурје и Мате до Охридског Језера, живела је од ове пљачке. Ови су Арбанаси образовали пљачкашке дружине, којима су се придруживали Љумљани на десној страни Црног Дрима, који су област најбоље познавали, и сви су заједно полазили у пљачку. Ишли су скоро увек истим путевима, који су пролазили горњом ивицом шумске зоне, границом између ње и алписке суватске зоне. Словенски пастири су познавали ове путеве и од њих су се склањали. Пљачкашки походи су вршени поглавито с јесени, када је стока била добро угојена. Тако су се Арбанаси снабдевали зимницом. Често су убијали пастире и уцењивали богате сточаре. Њихове су дружине кашто

дрско слазиле чак и у села.

Због овога се број стоке стално смањивао. Становништво није могло више живети само од сточарства као раније и одавало се *кириуијаљу* а готово у исто време и *печалбарењу*. Још и раније су ови сточари враћајући се са зимовника куповали у јужним варошима, у Елбасану и Солуну, најпотребније ствари, поред других со и уље, па су их препродавали по северним селима и варошима. Тако су постали трговци и прави поносници, „кириције”. Због тога се код њих јавила потреба да држе велики број коња и мазги. Постепено су се одали једино поносништву, кирицијању. Али су Арбанаси проширили пљачкање и на кириције, којима су отимали робу, стоку и новац. Онда су словенски сточари, изгледа по угледу на Цинцаре, променили још једанпут занимање и одали се „печалби”. Али се је ова промена десила и услед других узрока, о којима ћемо даље говорити. Нарочито су од почетка 19. века биле честе промене занимања.

Услед оваквих прилика у којима су живели западномакедонски сточари имају нарочите особине. И они су снажни и сирови људи, с оштрим, изразитим цртама на лицу. Они су уопште снажнији и често етнички свежији од околног земљорадничког становништва. Само код оних који су се одали кирицијању, опажа се нека спорост, нека врста тромости, док су остали покретљивији и живљи, па чак и кад се упореде са динарским пастирима. Услед зимског кретања према приморју навикли су се и на други начин живота и није ретко да науче турски и грчки. Враћајући се доносе новине у своја села, која се услед тога почну мењати. Додир с Арбанасима није уопште код њих развио ратничке особине. Било је међу њима људи који су се смели носити са непријатељима и стајати на пут њиховим пљачкањима; остали су трпели да их пљачкају. Промена занимања повољно је утицала на развијање описане пословне живости. Нарочито их је печалба начинила окретним и духовно хитрим, али исто тако и више безобзирним.

Утицај печалбе је знатнији него утицај сточарства и кирицијања. Ова се два занимања постепено губе, док је печалба постала занимање распрострањено у целом становништву. Нема области, и у неким пределима нема села и готово нема куће у селу из које се не би ишло на страну ради зараде. Од пре неколико година жене све више прате људе на печалби, нарочито кад иду по балканским земљама. Нигде у јужнословенским земљама није печалба толико општа и тако давнашња као у областима централног типа.

Узроци су географски, економски и социјални. Изузевши неке котлине, ове области нису онолико плодне као северне балканске земље. Кад се становништво намножи до те мере да живот постане тежи, настаје скоро неизбежно привремено исељавање: одлази се у печалбу на рад, да се заради и стекне. Треба имати у виду и читлучки економски режим. Има много оних који немају своје земље. Код чивчија није развијено интересовање за савршенији земљораднички рад. Чак и у најплоднијим котлинама, као што су тетовска, серска, мегленска итд., становништво би без печалбе врло тешко живело: оно се привремено отсељава, да би на страни добило оно што у земљи нема. Али ово исељавање има за земљу и неповољних последица: радне снаге је све мање и у неким областима је настало запарложавање земљишта.

Знамо, да су сточари почели ићи у печалбу услед несигурности и осиромашења које је услед тога настало.

Било је доста таквих, који су, угледајући се нарочито на Аромуне, почели ићи у печалбу.

Најстарија је аромунска печалба. Она се може пратити кроз све време турске владавине, а можда је постојала већ и у Средњем веку. Нарочито изгледа, да су онда

стањани или ханџије били Цинцари или Грци. Од Цинцара су примили печалбу најпре Мијаци мавровске групе. Сви су остали словенски печалбари млађи од ових и њихова су села сачувала карактер земљорадничких насеља. Тетовци су се нарочито од Мавроваца научили печалби:

они су најпре са њима ишли као њихови помоћници и тек су доцније за свој рачун одлазили сами у печалбу. Тако се после печалба распростирала по области старог племена Брсјака, спуштајући се постепено од горњих села према доњима. Даље се може лепо пратити у току последњих десетина година правилно развијање печалбе. Печалбари се све више удаљавају од својих крајева и одлазе и у земље у које раније нису одлазили.

До српско-турског рата од 1876 године печалбари централног типа су ишли ради зараде поглавито у разне области Европске Турске. Највише их је одлазило у Србију, која је, иако вазална, од 1815 године била слободна. После 1878 године почну у већој мери ићи у Бугарску. Исељавање из централног типа у балканске земље карактеристично је за ово доба. Али већ од 1880 године почну, уз Грке и Цинцаре, ићи у малоазиско приморје, нарочито у Смирну и у Брусу; доцније су одлазили у Мисир, али нису престајали ићи по земљама Балканског Полуострва. У овом другом периоду печалба, која се и даље наставила по Балканском Полуострву, шири се по медитеранским азиским и афричким земљама. Али су неке њихове групе у ово време одлазиле у Румунију. Пред крај 19. века, угледајући се на велика европска исељавања, печалбари из централног типа иду у великим масама у Америку, и први који су прешли море били су људи из јужне и западне Македоније. Међутим се Арбанаси централног типа држе и даље балканске печалбе.

Печалбари су се најпре бавили ситнијим и мање приносним занимањима, па су постепено прилазили све крупнијим пословима. Многи су још и сад „салепџије“, „шећерџије“ и обични зидарски радници; други су већ одмакли и постали бакали и механџије. Арбанаси остају у главном на прва три ситна занимања и на сечењу дрва по варошима. Али су поједини печалбари, нарочито у слободним балканским земљама, постали предузимачи грађевина и мостова и има их који су се обогатили као велики трговци и банкарџије. Најпре су се тако истакли они из моравско-вардарског и из западномакедонског варијетета, од последњих поглавито Мијаци, Мавровци и Ресанџи. Они се ређе баве о ситнијим пословима, осим бакалског и механџијског.

Никакав утицај новијег времена није људе централног типа толико преиначавао као печалба, тим више што су мењали печалбарске правце и долазили у нове земље друкчијих прилика. Ово се преиначавање видело најпре на ношњи и на начину живота и рада, па се тиме посредно мењао и менталитет. Они који су се у печалби обогатили и вратили у постојбину подигли су имућност свога села и целога краја; увели су новине у послове и у занате. Многи су променили начин становања, одело и храну. Нарочито су се код печалбара почеле губити рајинске особине. Умногome је нестало оне притајености, скривености и лукавства, јер им нису били потребни или су им требали много мање у новој њиховој средини. Постају отворенији и приступачнији. Нестаје оне скучености и затворености, губи се оно урођено презање и страх, уколико више осећају, да им не прети ништа животу и имовини.

Ево неколико примера овог преиначавања.

За време мога бављења у Маврову и Нићифорову, изнад Вардарева извора, био сам у друштву три мештанина који су више година живели у Београду, један као механџија, други као месар и извозник меса а трећи као обичан зидар. Готово сваког лета они долазе на краће време у своја села. У Београду имају посла са људима средњих друштвених редова и са својим многобројним земљацима, који су истих или сличних занимања. Трећи од њих, онај

зидар, још је задржао мавровску ношњу. Сва тројица имају онај трезвени поглед на живот, који креће на рад и предузимљивост и који је карактеристичан за средње варошке слојеве у Србији. Имају, даље, све интересовање и сам начин интересовања и схватања тих слојева о јавним пословима Србије. Познају све знатније људе у престоници. Усвојили су најенергичније српске националне мисли. Имали су толико националног одушевљења, да би се могли изложити свима опасностима и свима жртвама. Исти сам менталитет нашао код неких Мијака из Тресонче, који раде као зидари у Београду.

У овоме мијачком селу сам ближе познао једнога „американлију“, тј. човека који је више година провео као радник у Америци а у последње се време настанио као предузимач у Београду. Он има широке погледе на све новије напретке у погледу на рад, на измене метода у пословима и на економско унапређење свога родног краја. Крај свега тога он није изгубио смисао за сеоски живот и разумевање за народне обичаје и за старе навике својих земљака. Воли демократизам Србије, али му се не допада што сувише много људи живе „од зараде на држави“. Упознао сам у исто време једног другог „американлију“ из тетовског села Вратнице. И то је предузимљив човек: довео је добру пијаћу воду у село и почео уређивати запарложено *средсело*; пошто је радио у америчким рудницима тражи и скупља руде и верује, да је у рударству будућност његова краја. Оба се радују, што су њихови крајеви ослобођени и што је отворено поље за слободан рад и утакмицу.

У селу Ботуну у Дебрцима, близу Струге и Охрида, има их који су на краће време били у српском делу Баната. Један је провео више година и вратио се уочи рата 1914 године. Овај се сав променио, можда и зато што је врло млад отишао. Брижљиво обријан, у банатској ношњи, има пре изглед Банаћанина или Славонца но Македонца. Говори не само књижевним српским језиком, већ и онако отеже као Банаћанин.

У последње време много их је ишло у Бугарску или у печалбу или у школе, да би постали учитељи и свештеници и одали се бугарској пропаганди. Многи су у Бугарској били *халваџије* и *бозаџије*, продавци халве и бозе по великим радњама, које посећују чак и људи из виших слојева. Они су махом дошли у везу са комитским организацијама и усвојили њихов менталитет. По њима Македонија је школом и црквом довољно „пробудена“ и сада треба што пре извршити присаједињење, док се није више развила српска пропаганда: мора се „встанијем“, силом и насиљем, изазвати пажња Европи. Не треба презати ни од каквих средстава и треба радити брзо и безобзирно. *Печалбари* који су добили нешто образовања примили су ове идеје. Неки су се жртвовали за бугарску ствар. Други су искоришћавали *дејце* (вође), комитске организације и бугарску државу ради личних користи. Напослетку оне који су били отпорни уцењивале су комитске организације.

Познао сам више њих који су провели дуги низ година у Румунији као дућанџије и механџије, нарочито двојицу, од којих један има радњу у Тргу Жиу под Карпатима, а други у Ђурђеву на Дунаву. Први је Мавровац а други је Мијак из Галичника. Добили су спољашњи изглед Румуна, носе се „европски“ а говоре и румунски. Иако се такмиче у српском родољубљу, њихово је национално одушевљење површно: чини се, да је то за њих ствар моде. Жале, што због ратова не могу у печалбу и што морају тако дуго да живе у овим забаченим и некултурним селима. Последњи од њих, отишавши још мали с оцем тамо, свршио је румунску основну школу, што је иначе ређи случај, и љути се на свога оца што га је као зрела човека вратио овамо. У Румунији се, вели, да лакше и лепше живети. По њему као да нема неприлике, ма које врсте била, из које се тамо човек не може подмићивањем (средством које се свуда употребљава у Турској) извући. Као да су ови који се враћају из Румуније лабавијих моралних појмова него остали печалбари.

Печалбарство је унело међу људе централнога типа различна и често сасвим супротна схватања живота, рада, осећања и мишљења. Оно је понегде изазвало читаве поремећаје.

Предања и национална свест

Аморфна словенска маса и балканска душа. — Између Прилепа, Солуна и Месте (можда и још даље на исток) централни је тип сачувао физичке и психичке особине наслеђене од ранијих нараштаја. Ту се уопште одржао архаичан тип, аморфна маса, која је местимично сачувала трагове српских предања.

Међутим, у варошима и у неким јужним селима примитивни Јужни Словени су били тако прожети старобалканском цивилизацијом, да су се код њих, као и код осталих хришћана у почетку 19. века, могли констатовати први знаци формирања балканске душе. У централном типу, као и у византиском царству, више је вера него народност послужила као веза. Са истим моралним схватањем и истим ступњем материјалне културе, сви су варошки хришћани били везани православном вером и под општим именом *рисјани* чинили су врло једноставну целину противу Турака. Имали су исте црквене општине, исте еснафе, често и исте интересе.

У варошима су још била честа укрштања браковима између Грка, Аромуна, православних Арбанаса и Словена. Чак и Грци, чија су родољубива осећања била доста јака, нису их у ово време видно испољавали. Овакво је стање трајало још око 1860 године, и стари људи говоре данас о времену када су сви били везани једном вером („наша една вера, рисјани људи“). Изузевши у косовско-метохиској области и даље до Прилепа ови људи нису имали у народним песмама никаквог националног имена: они су били само „рисјани“. Њихове лирске песме претстављају ово душевно стање овако: „*Рисјанка сам се родила, Рисјанка пак ћу зашнам, Турчинка жива не бидвам*“.

Није дакле било у току последњих векова довољно јаких спољашњих утицаја који би могли да већину ових Јужних Словена стопе са једним од два суседна јужнословенска племена (са српским или бугарским). Ипак се могу показати неки трагови, неки преостаци од националне свести, која је из давнина наслеђена. Који су то трагови? Да ли у овом погледу има разлике између појединих етничких група овога типа?

Типови националне свести. — Познато је, да су Бугари, који су били турско-татарског порекла, пошто су освојили северни део данашње Бугарске, створили прву војнички организовану словенско-бугарску државу на Балкану и затим се претопили у Словене које су били покорили. Ближа Цариграду но српска држава, средњевековна бугарска држава почела је много раније водити борбу са Византијом. Она је под Симеуном (893—927) завладала скоро целом облашћу централнога типа, и тада су Словени овога типа дошли под утицај словенско-туранског амалгама. После пропасти бугарске државе један моћан властелин из Трнова основао је у области западног варијетета централног типа (око Преспе и Охрида) нову државу, која је под Самуилом обухватила све крајеве до дунавских области. Пошто је на почетку 11. века ова држава пропала и потпала под византиску власт, готово престаје и утицај Бугара на Словене централног типа. У области овога типа нема никаквих знатнијих остатака материјалне културе из бугарскога времена. Испитивањем на месту уверио сам се, да нема успомена на ову бугарску историску прошлост. Претпостављати, да је ова историска прошлост морала оставити трагова и створити тешње везе између централних земаља и Бугарске, значило би износити сасвим произвољна нагађања.

Доцније је српска држава завладала овим истим областима, нарочито за владе краља Милутина и цара Душана, крајем 13. и почетком 14. века. Тада је између српске државе и Византије настала борба за превлашћу на Балканском Полуострву. Из овога су доба најзнатнији споменици централне области, нарочито цркве и манастири; најпознатији су Грачаница, Дечани и Бањска, на Косову и у Метохији, затим многе цркве и манастири у скопској области, које су подигли владоци из династије Немањића: Лесновски Манастир

јужно од Кратова, који је подигао Оливер, велики властелин цара Душана; нагоричанске цркве код Куманова, манастир Трескавац код Прилепа, итд. У овој су области и престонице српске државе немањићског доба, као:

Скопље, Призрен, Приштина. У њима су се, као и у Серу, држали „сабори“ српске земље или „сабори српски“. Они су се за Душанове владе окупљали десетак пута. На тим су саборима доношени²... који су у почетку били углавном преведени и мало преиначени византиски црквени закони или „Номоканони“. Доцније су у њих уношене одредбе правних обичаја народних и разне друге, које су одговарале народном карактеру и друштвеним приликама ових земаља (В. Богишић). Најпотпунији и најоригиналнији је „Законик Стефана Душана, цара српског, донесен најпре на великом сабору српске властеле и свештенства у Скопљу 1349 године, а потом допуњен на сабору у Серу 1359 године. Најстарији препис Душанова законика је нађен у Струзи на Охридском Језеру. И сада се још у народу централног типа држе неки правни обичаји, који су из Душанова законика пренесени у народ, или су, обрнуто, из тога народа ушли у законик (Ст. Новаковић). У народном језику овога типа живе многе речи Душанова законика, као: *мужити*, *пристав*, *подложник* итд. Напоследку ћемо поменути, да су се око манастира и у турско време држали народни сабори и да се око њих налази у народу на вишу оданост цркви и српској народности, на боље опхођење и на неку нарочиту питомину.

Без сумње због тих остатака средњовековне српске културе и због свежих успомена из доба ове српске владавине и оних борби које су вођене против турског завојевања у народу ове области очувана су српска историска предања. То су уједно и једина историска предања централне области. Али нису у свима крајевима подједнако жива или једнако сачувана, понегде су штавише скоро ишчезла.

Најјаче су и најбоље очувана у косовско-метохиском варијетету; затим на горњој Морави (око Гњилана), па у околини Ниша и Врања и у скопској области; на истоку од Скопља, према Кратову, на западу према Дебру и на југу према Прилепу. Нарочито има прича — песме су ређе — о Косовском боју, о времену Немањића и особито о „цару“ Лазару, о „силен Душан“ и о „Крал Марко“.

Српска народна предања су особито ширили прилепски *певци*, који су уз гусле опевали главне историске догађаје српске: Зидање Дечана, Косовски бој, дела српског јунака Краљевића Марка. Јужно од Прилепа су српске историске успомене све блеђе. Ипак у битолској котлини још знају српске *кралске песме* и очували су успомену о Косовском боју где је *пала крвнина до колена*. Ова се је успомена одржала чак и у Преспи. Те се песме певају о слави, крсном имену, старом, чисто српском обичају ових крајева. Ваља поменути да је и једна песма о Кара-Ђорђу и о српском устанку 1804 године врло распрострањена по целој западној Македонији и по моравско-вардарским крајевима.^[xv]

Новији утицаји. — Углавном такво је стање националне свести трајало међу овим становништвом све до првих десетина 19. века, па чак и до 1870 године. У ово су доба вардарске вароши, чак и Сер, биле у врло тесним трговачким везама са Србијом. Македонци су имали у Београду стоваришта памука и шајака и преко Београда су трговали са Пештом и Бечом. Велики број старих македонских породица (из Велеса, из Прилепа, из Охрида итд.) које су живеле у Србији осећале су се увек као Срби. Од њих су постали не само чувени трговци, већ и министри, претседници министарстава и ђенерали.

У многим варошима централнога типа, у Прилепу, у Велесу, па и у селима подизане су српске школе за васпитање деце. Македонски Словени су их од српске државе тражили толико, да им она није могла увек изићи у сусрет. Када сам 1898 године први пут био у Солуну, причали су ми стари трговци чија су деца постала Бугари, да су они долазили око

1870 год. намеснику у Београду и молили га, да им пошаље српске учитеље и школске књиге. Он их је одбио. Баш у ово доба су дошли бугарски учитељи који су, оснивајући бугарске школе, радили на стварању антагонизма између Словена и Грка. Тада није било готово никаквих супротности између њихова рада и рада српских учитеља. Штавише, била је општа тежња, да се створи заједничка српско-бугарска држава.

Али се све изменило од онога доба када се Русија почела интересовати за бугарско питање. Она је склопила 1782 год. споразум са Аустријом, по коме је сфера руских интереса обухватала готово целу источну половину Балканског Полуострва, док је друга половина остављена Аустрији. Али ове две зоне нису биле тачно ограничене, и свака од ових држава тежила је да прошири своје подручје. Од овога доба и почиње њихова опречност на Балкану.

Из својих сопствених интереса, а да би задовољила жеље балканских Словена под турском управом, Русија је отпочела дипломатску борбу, да би издејствовала стварање словенске цркве, која не би зависила од грчке патријаршије. Порта пристане на то 1870 године и та самостална црква добије назив бугарски егзархат. Са црквом Бугари добију уједно право и да оснивају школе. Са ова два моћна средства они су почели да обрађују словенску масу, највећим делом аморфну,^[21] и то у бугарском смислу.

Настаје рат од 1877 год. и победоносна Русија Санстефанским миром уговора # -а готово цела централна област. Ово је „Санстефанска Бугарска“, чије стварање на Берлинском конгресу није примљено. За време ратова овога доба и за време трајања Конгреса званични су претставници Русије стално тврдили, да су руски интереси истоветни са бугарским.

Они су стално радили на томе, да окрње од земаља одређених Србији, да би их дали Бугарској.^[xvi] Пошто се сматрало, да је Србија у сфери аустријских интереса, она није била уопште ни питана. Уосталом сва је делатност, коју је Русија развијала до последњих година у ослобођеној Бугарској, показивала њену тежњу да од Бугарске начини руску покрајину. Да би се избавила ове опасности, Бугарска се морала предати деспотима, као што је био Стамбулов.

Али ма да се клонила Русије, ипак је имала исти програм: остварење Санстефанске Бугарске.

Санстефански мир је целу Македонију оставио бугарском утицају. У овоме је правцу настављен рад из Софије, и пропаганда је била још јача после сједињења Бугарске са Источном Румелијом (1885 г.). Егзархат је онда постао само средство бугарске пропаганде. И школе, основане по Македонији, имале су једино задатак, да земљу побугаре. Комитске чете су служиле истом циљу:

насиљем и убиствима оне су уклањале с пута претставнике српске струје. Енглеска је подржавала Бугарску, да би тако имала у рукама оружје противу Руса.

Српске школе, основане по Македонији пре егзархата, биле су укинуте. Немајући своје цркве, Срби су почели да их отварају тек после 1886 год., и то под окриљем грчке патријаршије. Они су успели, да до рата 1912 године обнове око 300 српских школа у овим областима. Сви су тамошњи школовани Срби сматрали бугарски покрет у Македонији као нешто вештачко и политичко. Без сумње су прилике под којима су Срби у Македонији радили биле врло тешке због тога што су се њиховим тежњама противиле поред Бугара и две велике силе. Али један народ, као што је српски народ, који се веома поноси својом историјом и својим националним осећањима, не могу да спрече неправде, политички интереси и комитска насиља.

Долине моравска и вардарска чине потпуну географску и економску целину. То је главни саобраћајни правац који тесно везује Србију и Македонију. Одвојена од вардарске долине планинама Родопом и Пириним, Бугарска није са њом везана, и њен је економски живот упућен на другу страну, на трачка и црноморска пристаништа. Због тога је Македонија за време средњовековне српске владавине била једна од главних области у царевини, док је за време бугарске владавине била само покрајина, врло удаљена од националног средишта.

Становништво праве Македоније јужно од Велеса и Прилепа није никаква препрека српском ширењу на југ. Док оно има врло нејасне трагове српске националне свести, нема, напротив, никаквих историских успомена које га везују за Бугарску. У овом погледу то је углавном архаична словенска маса, флотантна маса, без одређене националне свести.

Ниједан научник који је ово питање проучавао на лицу места не може данас примити, да су македонски Словени по језику и по етничким особинама Бугари. Фолклор, *слава*, задруга код тих Словена неоспорно су српског порекла. Све више се пристаје уз мишљење В. Јагића, по коме су дијалекти јужно од Прилепа прелаз између српско-хрватског и бугарског. Шопови западне Бугарске су неоспорно по језику ближи Србима него Бугарима. Узалуд се данас бугарске пропагандисте ослањају на старе етнолошке карте, израђене у оно време када се готово ништа није знало о језику и етничким особинама македонских Словена. Ове карте немају вредности, као и фалсификовани статистички подаци које су раније дале исте пропагандисте.

Међутим је настао преокрет, који се све више и више оцртавао у европској политици а у корист српских тежњи. Русија није више са толико заузимања подржавала бугарску ствар и њена се опрека с Енглеском полако губила. Последица је тога била, да се Енглеска није више интересовала толико за бугарску ствар. Било је све јасније, да је географски положај учинио Србију природним бедемом против завојевачких намера средишне Европе на Истоку. Ово је било очигледно нарочито за Француску, која је имала највише да стрепи од сила средишне Европе. И док су раније Енглеска и Русија чиниле готово несавладљиве препреке напредовању Србије према југу, политичке прилике су учиниле, да су се ове две велике силе сасвим престале опирати томе ширењу.

Настају покушаји споразумевања између Срба и Бугара, који су довели до познатог уговора од 1912 године. Тај уговор је прављен под врло тешким приликама за Србију. Бугарска је не само имала у области између Шар-Планине и Струме црквену организацију него су јој била од помоћи и друга средства за пропаганду која је она сама организовала. Јавно мњење, нарочито штампа, су били на њеној страни. Европа је 1912 год. веровала, да је бугарска војска боље опремљена и организована од српске. Без потпоре и остављена себи, Србија је примила границу од 1912 године, погодбу, која је у земљи проузроковала буру од незадовољства. Ипак је Србија успела, да Бугарска прими одредбу по којој је цела област између Шар-Планине и Струме означена као прелазна етничка област.

После српско-бугарског рата 1913 год. Србија је Букурешким миром добила вардарску долину и област западне Македоније. Утврђено је, да је бугарска пропаганда од 1870—1912 године, дакле за време од 42 године, била површна. Бугарска је имала успеха само у неким варошима, у којима су многи Срби пришли бугарској странци. После 1913 године становништво се почело брзо отресати свега онога што му је наметнула бугарска пропаганда. Може се рећи, да би Македонија била потпуно српска, да није било Светског рата. Треба признати, да српска управа није увек била на висини свога задатка, и да је било незадовољства, нарочито у источним крајевима, до бугарске границе. Ово су незадовољство подржавале и распаљивале бугарске разбојничке дружине, које су кришом прелазиле границу.

ЈЕДНАЕСТА ГЛАВА ВАРИЈЕТЕТИ ЦЕНТРАЛНОГА ТИПА

Психичка разлика између истока и запада у области централног типа, — Косовско-метохиски варијетет. — Западномакедонски варијетет. — Моравско-вардарски варијетет. — Шопски варијетет. — Јумсномакедонски варијетет,

Психичке разлике између истока и запада у области централног типа. — Најпре се запажа разлика између централног балканског становништва које је на истоку и онога које је на западу. Њихова се гранична линија не може сасвим тачно одредити. Њу чини широк појас земљишта у правцу од севера на југ, који се углавном поклапа са зоном турског становништва, која се од Дојрана пружа на север, источно од Вардара, и допире скоро до Скопља. Најјасније изражена у Македонији, та се психичка граница може пратити и даље на север све до Дунава.

Неколико пута смо истицали, како су у западном варијетету централног типа јављају неке особине, које потсећају на сличне црте динарског типа. Штавише неких од ових психичких особина има код свих западних балканских народа. Оне стављају Србе, Арбанасе, Аромуне и Грке насупрот источном балканском становништву. На западу је уопште више осећајности, више душевне покретљивости, више веселости. Ово је становништво предусретљивије и срдачније, живље и хитрије. Оно и пева врло радо. У западној Македонији воле шумадиску веселост и све што је великодушно и витешко у српском бићу. Запад има више укуса: женска је ношња богатија, са лепшим украсима и везовима него она на истоку.

Психички граници на левој страни Вардара је тако јасна, да сам у почетку мислио, да у централном типу издвојим само два варијетета, западни и источни. Али разлике, често врло знатне, навеле су ме да у њему издвојим пет варијетета: косовско-метохиски, западномакедонски, моравско-вардарски, шопски и напоследку јужномакедонски.

Косовско-метохиски варијетет

Овome варијетету припада становништво Косова, Метохије, Подрима и шарских жупа Средске и Сиринићке (које су између Призрена и Косова).

Земљиште овога варијетета претставља једну од најпространијих котлина Балканског Полуострва, која је ниским и лако прелазним пречагама подељена на више мањих котлина. Шар-Планина и Скопска Црна Гора (Карадаг) одвајају овај варијетет од осталих варијетета централног типа. Али гњиласко становништво у горњем сливу Биначке Мораве (Горња Морава) чини прелаз између косовског становништва и становништва моравско-вардарске области. На северозападу становништво Косовске Митровице служи као посредник према становништву динарског типа. Али граница између динарског типа и косовско-метохиског варијетета није висока планина Рогозна (између Митровице и Новог Пазара), северозападно од Митровице, већ река Лаб у самоме Косову. Истина појединих породица косовског типа има и у селима између Лаба и Рогозне, али су овде динарски досељеници многобројнији. Ова се разлика још боље види у варошима. Док је српско становништво Приштине чисто косовског типа, оно у Вучитрну и у Митровици је највећим делом састављено од динарских досељеника.

Област између Лаба и Рогозне претставља прелазну област од косовског варијетета динарском типу. Становништво ове зоне говори, под утицајем косовских породица,

источним, екавским дијалектом, али се исто тако често чују и речи изговорене јекавским, јужним дијалектом. Међутим превлађује динарска женска ношња, ма да овде-онде у неким селима има косовске женске ношње. Ове динарске досељенике, који су донели своју ношњу у област између Лаба и Рогозне, Косовци зову *Ерцима* и *Ерићима*; а то су управо исто имена којима их зове отсељено косовско становништво у Жупи и у Левчу.

Динарском сточарском становништву је лакше било да пређе планину Рогозну него реку Лаб, чије је корито дубоко, глибовитог дна а баровитих обала, које су обрасле шеваром и врбљаком; на таквој су реци ретки газови и још ређи мостови.

На левој страни Лаба наилази се на право косовско становништво, које најпре падне у очи укусном и богатом женском ношњом и својим нарочитим дијалектом.

Косовска је котлина врло значајна физичка целина. По њеним пространим таласастим пољима блиставо вијугају реке мирног тока. Косовски је предео уоквирен високим планинама: Шар-Планином и Проклетијама, чији су гребени оштрих врхова и назупчени као Алли. Готово се са сваког места на Косову види широк хоризонт. Земљиште је састављено од дебелих слојева хумуса; на падинама и врховима суседних планина су пространи пашњаци. Већим делом године небо је јасно и ведро. Ова је природа оставила дубок траг на људима који у њој живе. Потштене чифчије знају имена најудаљенијих врхова. Они се помињу у народним песмама, као и све црте ове предеоне слике. Ни у којем циклусу епских песама није претстављена топографија великих области са толико тачности и јасности као у косовским народним песмама. Даље, ово је највише историска област и најбогатија историским остацима и успоменама у јужнословенском делу Балканског Полуострва. Већина лепих цркава и манастира старе српске државе су у овој области: Грачаница, Дечани, Бањска, Пећска Патријаршија итд. У њој су Призрен, престоница цара Душана, Приштина и Паун-Поље, престонице краља Милутина, Ново Брдо, најзнатније рударско средиште средњевековне српске државе. Између Лаба и Ситнице, у непосредној близини Приштине, је Мазгит-Поље на коме се била Косовска битка (1389 год.); са њега се види купасти врх Звечана код Митровице, старога града из доба Немањића. Близу Мазгита је Самодрежа црква, у којој се причестила српска војска пре почетка Косовске битке. На ивици ове области се диже Шар-Планина, која се тако често велича у српским народним песмама. На њој је Милош Војиновић, сестрић цара Душана, напасао своја стада. По народној скасци у њој спава Краљевић Марко, који ће се пробудити када васкрсне српско царство. Сваки сељак ове области зна за те остатке старе српске државе и ова народна предања која су од тако великог моралног значаја.

Народни говор је варијетет екавског дијалекта, то је екавски говор косовске врсте, који се особито одликује архаизмима. Иако косовски старинци не чине, како изгледа, више од петине данашњег становништва — остало су досељеници са разних страна, нарочито из динарских области — ипак је свеколико становништво усвојило косовски дијалекат. Он се је најбоље очувао у планинским жупама Средској и Сиринићу. Миграцијама се овај дијалекат, унеколико измењен, распростро по Жупи (Крушевачкој), Темнићу, Левчу и Ресави у Србији и даље преко Саве и Дунава по Банату, Бачкој и Срему.

Женској ношњи, коју су исто тако примили досељеници, по богатству и лепоти нема равне. Она потсећа на ношњу „владика“, средњевековних српских властелинских жена. У орнаментици се запажају, поред већином геометријских шара, и мотиви који опомињу на старе свештеничке одежде и који се и сад виде по зидовима старих косовско-метохиских цркава.

Најстарији делови овог одела одликују се смерном складношћу својих боја. Било би сувишно све их описивати и зато ћемо се задржати само на најкарактеристичнијим. Такве су

најпре невестинске кошуље, *ђурђевајке*, које су везене на прсима, при дну и нарочито на рукавима који се одликују особитом елеганцијом. Махом није довољна једна цела зима да девојка изведе једну такву кошуљу. Везови једино и вреде највише на овој кошуљи, јер платно и сав употребљени материјал не стаје више од тридесет динара. Међу најлепше делове ове ношње спада *превез са капом*, који још носе жене у Сирињићу и у Средској, а раније се носио и у Дрснику, у Кијеву и у Лоћанима у Метохији. Најлепши су они превези чији везови имају старе шаре без шљокица и срме. Превез се спушта са главе низ леђа до близу паса. Најчешћа шара, која се у разним облицима понавља, зове се *бистри крст* и опомиње на шаре старих свештеничких одежа.

Трагови ове старе српске културе осећају се и на осталим посебним особинама и на обичајима овога варијетета.

Задруге косовско-метохиских Срба се одликују особитим унутрашњим редом и организацијом. Оне су онако исто организоване као што су биле задруге стариначког становништва у моравској Србији. То су задруге топлих, срдачних односа међу њиховим многобројним члановима. Нигде у српском народу нема више пристojности и питомине у понашању и у разговору него овде.

Све ово јако опомиње на старо становништво Шумадије и подринских крајева, на оно које је старије од новијих динарских досељеника. Косовска топлина и осећајност се одликују мноштвом својих разноврсних израза, нарочито код жена, које су мање биле изложене додиру са Турцима и Арбанасима. Свака од њих разговара слободно, одмерено, са ставом и начинима у којима има неке старинске отмености. Ово утолико више изненађује, што оне најчешће живе у бедним чифчиским кућицама.

Српско национално осећање је може бити убојитије код људи динарског типа, али несумњиво није дубље него код Косоваца, Они су по целом свом бићу исто што и Српство и вера православна. Али је међу њима увек било и борбених људи, нарочито у Средској и у Сирињићу, а још више у Подгору и Прекорупљу у Метохији. Из последње две области су они „љути Пећанци" којих има расељених и настањених по Горњој Топлици и по Косаници, у сливу Јужне Мораве. По прегнућу, по жртвама и јунаштву они не уступају ни најбољима од Динараца. У њихову карактеру има нечега збијенога и трезвенога. У областима у којима живе заједно са досељеним Црногорцима они се увек одликују прибранијом памећу и већом досетљивошћу од њих.

Има још и других црта заједничких код косовског становништва и код старог становништва Шумадије и Подриња. Тако и једни и други имају иста народна назвања за поједине, и најситније, делове на плугу, на колима и на другим земљорадничким справама. Имају исте шаре у орнаментици и цртају их на исти начин. А на те исте шаре се наилази и у областима Сјенице и Новог Пазара и у долини Ибра. Према томе као да је становништво ових области било истоветно са шумадиским и са оним које данас живи на Косову. Изгледа, да је стара српска култура била једнолика; али је доцније ово старо становништво било претрпано и преплављено мноштвом културно сировијих динарских досељеника.

Становништво косовско-метохиског варијетета се, дакле, одликује душевним особинама, које се унеколико разликују и од особина динарског и од особина централнога типа. А то је у вези с особитим физичким приликама у области и с великом историском прошлошћу и старом српском цивилизацијом. Осим тога он се одликује већом архаичношћу. Онај развитак који је у току последњих векова захватио динарски тип њега је само додирнуо. Он је био под непосреднијим утицајем турско-арбанашке владавине притиска насиља, због чега се више везује за централни него за динарски тип. Управо поред моравско-вардарског и више од њега косовски варијетет чини прелаз од динарског типа ка осталим варијететима

централног типа.

Западномакедонски варијетет

Најбољи претставник централног типа је становништво западне Македоније, од планина Јакупице и Бабуне на истоку, до западне обале Охридског Језера и леве обале Црног Дрима, обухватајући тако и предео Голобрдо. На југ иде до јужнога обода битолске котлине и до Малка Ниче, одакле настаје јужномакедонски варијетет.

Сва је област овога варијетета састављена од пространих котлина, око којих су високе планине, махом од преко 2000 м. Дна ових котлина су виша него нигде на Балканском Полуострву. Ово је перифериска област према непроходној и готово дивљачкој Арбанији.

Неке од особина овог становништва неоспорно су у вези са географским положајем и рељефом области. Више него и у коме другом варијетету превлађује старо становништво, и поред њега српски досељеници из Арбаније, који су се у ову област доселили нарочито у току последња два или три века.

Западномакедонско становништво је особито верно очувало старе словенске обичаје. Језик и ношња су му врло архаични. Иако у њему има овде-онде неколико оаза патријархалног живота, он се ипак није очувао тако чист као у динарском тиду. Западни варијетет је углавном прожет и преиначен утицајима старе балканске цивилизације, тим више што су Аромуни, главни носиоци ове цивилизације, у његовој области били врло многобројни. Осим тога су се знатне масе ових Аромуна претопиле у Словене. Услед тога је велики део становништва овога варијетета претрпео знатне психичке промене. Ми смо их поменули приликом излагања психичких особина централног типа.

Особито је интересантна источна граница овога варијетета, код Прилепа. Ту се, између овога варијетета и моравско-вардарског, умеће једна 15—20 км. широка, стеновита и ненасељена зона. Идући од Прилепа преко преседлине Присата за велешке области Бабуну и Хас најпре се наилази на голо земљиште које се благо пење, начичкано гранитним блоковима чудних облика, затим на хридине од кристаластих шкриљаца и кречњака. Противна, велешка, страна је стрмија, али је сва зелена од жбуња и лиснате шуме. Супротности у општем изгледу земљишта и ненасељена зона *хридова* чине врло јасну граничну линију. Прилепчани називају становнике из области Велеса општим именом *Прекориђани*.

Чим се наиђе на ове групе становника моравско-вардарског варијетета, нестаје шарене и везовима богате западномакедонске ношње. Жене носе обично само кошуље и хаљетке без орнаментике. Људи носе одело од онаког истог црног сукна домаће израде као што је шумадиско, само што је друкчијег кроја и потсећа на мушку ношњу код Врањанаца. И у дијалекту је мање архаичнога. И на целом се животу овог становништва осећа, да је оно под утицајем велике моравско-вардарске саобраћајне везе (жељезница).

Моравско-вардарски варијетет.

Овај би се варијетет могао тачније назвати јужноморавским и горњевардарским, јер обухвата долину Јужне Мораве, од Ниша до Гњилана, и затим долину Вардара од његова извора (Вруток) до Демир-Капије. Њему припада и становништво око многих притока Моравиних и Вардарових, као:

долине Треске близу Скопља, чији се слив зове Пореч, затим становништво долина Маркове Реке, Пчиње са Кривом Реком, сливова Бабуне и Тополке западно од Велеса, итд. Од шопског варијетета је одвојен поменути појасом турског становништва источно од Вардара. На северу допире до шумадиске групе.

Више него сви остали моравско-вардарски варијетет је разноврсног етничког састава. Поред основе коју чине старинци у састав овог варијетета је ушло досељено становништво свих варијетета централног типа, штавише и од динарског типа. У долинама Топлице, Косанице и Пусте Реке превлађују досељеници из Црне Горе и Херцеговине, затим из Метохије и са Косова. Последњих има доста и око Грделичке Клисуре и у Запаљу близу Ниша, док су се Црногорци у новије време населили и у лесковачкој котлини. У источном делу области има доста досељеника из шопског и западномакедонског варијетета. Обрнуто, људи моравско-вардарског варијетета су се у масама отселили на север и учествују знатним процентом у саставу становништва моравске долине, од Ниша до Смедерева, као и у саставу становништва источне Шумадије око Крагујевца (доњи ток Лепенице) и око Јагодине. Уосталом није једино овај варијетет учествовао у овом досељавању. Због централизућег дејства велике моравско-вардарске долине и због плодности њених котлина и развијених саобраћајних веза овде се скупљало становништво из свих околних области, па затим поглавито на север отицало, нарочито после ослобођења Србије 1815 године. Напред смо показали, како је моравско-вардарска струја утицала на душевне особине шумадиске групе.

Иако измешани са досељеницима из суседних области, моравско-вардарски старинци су сачували неколико оригиналних црта старе српске цивилизације, нарочито у долини Мораве-Бинче (око Гњилана), у Поречу, у тетовској котлини и у Скопској Црној Гори. Они су сачували предања о старој српској држави, махом у причама о бици на Косову, о цару Лазару, о „силен-Душану“ итд. Ту је очувана стара женска ношња и многи стари обичаји и веровања.

После 1878 године готово цела јужноморавска група је ушла у састав Србије. У ратовима 1912—1917 год. ова је група дала српској војсци неколико најбољих јединица.

Али је стари начин живота на путу да се измени под утицајем дубоких промена које су се, као што смо видели, десиле у Шумадији. Нове идеје, развијенији привредни живот и националне тежње су учинили своје. Стари обичаји ишчезавају и са њима и последњи остаци старе балканске и турско-источњачке цивилизације. Шумадиска ношња од црног сукна продрла је чак до долине Тополке и Бабуне код Велеса. Развила се предузимљивост, нарочито у лесковачкој котлини, и још јужније, до Велеса. Само је у Тиквешу, јужно од Велешке Клисуре, продрло мање ових утицаја са севера.

Шопски варијетет

Од моравско-вардарског варијетета је јасно одвојен вардарским појасом са турским становништвом. Али на северу ова два варијетета неосетно прелазе један у други, нарочито у сливу Јужне Мораве.

На истоку је граница такође јасно изражена. Њу чини широк појас између Искра и Осме, који се продужава јужно од Балкана развођем Искра и Марице, и завршава се између места Вакарела и Ихтимана. Преко ове границе је област источнобалканског типа. Превлађује старо становништво; досељеници су из горњих сливова Нишаве, Тимока, Искра, Брегалнице и Струме, и има их све до Дунава у Бугарској. Срби и Бугари зову ово становништво *Шоповима*, што означава да су у развоју заостали, сирови људи.^[xvii] Међутим они не примају ово име. Српски су писци одавно сматрали Шопове за Србе; за њих је то била чистија словенска маса од оне која је источно од Искра. Они заиста говоре дијалектом који се знатно приближава српском језику. У новије време је детаљним испитивањима (Олаф Брок, Белић) шопског дијалекта доказано, да он има све битне особине српског језика, док бугарски писци тврде, да су од десет главних особина шопског језика само три српске а остале бугарске (Цонеф). Међутим је Риста Николић код ових Шопова нашао задругу, славу и друге одлике српског фолклора.^[xviii]

Код Шопова је утицај старе византиске цивилизације био најслабији и зато се њихова област може обележити као област најчистије патријархалне културе у централном типу. Ипак треба изузети крајеве око Брегалнице и Струме, где се утицаји старе балканске цивилизације јаче осећају.

Код Шопова се ретко налази на ону пословну делатност и предузимљивост других варијетета централнога типа. Често су непокретна духа, укочени и суморни. Њихова патријархална култура је сиромашнија од динарске. Куће су им здепасте, покућство оскудније него и у једној јужнословенској кући. Увек иста јела справљају на врло прост начин; њихова кујна далеко изостаје иза укусне и тако разноврсне ерске кујне. Шопови немају у својим кућама нарочитих одељења за обеде („трпезаре“), каква се често налазе код Динараца. Код њих готово нема онако лепих везова и складних шара као код осталих варијетета централног типа. Утолико више изненађује појава, да се у шопској области развила израда пиротских ћилимова (као и ћипровских, који су лошијег квалитета) са источњачким и народним шарама. Али је индустрија ћилимова ограничена поглавито на варош Пирот и по свој прилици је донесена с Истока.

Мушка ношња од белог сукна, са врло топлим сукненим цокама, јако пада у очи и због гломазности чини да спољно изгледају сурови.

Темељни, телесно добро развијени, Шопови се одликују великом издржљивошћу у раду и упорном истрајношћу да до циља дођу. Врло се споро умно развијају и тај се развитак код њих продужава у и познијим годинама. Ипак се сви они који су прошли кроз школу често навикавају на интелектуалну дисциплину и на методски рад.

Као сви људи централног типа, и Шопови су, изузевши донекле оне у Србији, задржали доста рајинских особина, ниског рајинског морала, затворености и често простог лукавства. Изгледа да у овом варијетету има више духовно тромих но у другим варијететима. Често има карактеристичног тврдоглавства које не попушта и тешко се савлађује. Код њих се осећа нека врста стиђене и сузбијене осетљивости и поноса које тешко показују, а увређени носе увреду у себи годинама као отровну жаоку. Али поред ове примитивности и скривене осетљивости код њих нема крвне освете и у предању нема ничега што би на њу опомињало.

Ипак и шопско становништво није једноставно. У неким се групама осећају особине сличне шумадиским; има не само духовне живости, већ и веселости и шале, као на пример у пиротском Високу, у околини Трна, Брезника и Куле.

Доскора су држали свој стари обичај, *славу*. Али је утицајем бугарског свештенства и власти — који, с разлогом, сматрају овај обичај као специфично српски — у крајевима који припадају Бугарској овога обичаја већином нестало.

Уколико има успомена на прошлост, оне су само српске и више су сачуване у причама, ређе у песмама. Чак до Ихтимана, када се долази из Шумадије, језик и историске традиције потпуно потсећају на Србију; а тек се од Ихтимана наиђе на људе са којима се не само теже споразумева, него чије је цело биће друкчије, бугарско у правом смислу, почевши од спољног изгледа. Али у неким шопским крајевима — особито у софиској котлини — има више људи монголоидног изгледа но игде у централном типу.^[22] Овде се почињу јављати неке особине које, потпуно развијене, превладају тек у источнобалканском типу. Иначе се може уопште рећи, да су Шопови захваћени често врло живим антагонизмом према Бугарима.

Престоница Бугарске је усред шопског варијетета. Због тога је у њеној околини извршено у знатној мери побугаривање Шопова, али их прави Бугари, они

источнобалканског типа, ипак осећају као нешто друкчије од себе. Напротив, многе породице од Софије, Враца, Берковице и Видина које су се доселиле у Србију данас се убрајају у најбоље српске породице. Једини Шопови који су се уопште одликовали у јавном животу пореклом су из тих породица.

Јужномакедонски варијетет

Овај варијетет одговара јадранском варијетету динарског типа. Али је овде јужнословенска маса друкчија и осим тога је преиначена утицајем друкчије цивилизације.

Тешко је тачно утврдити, одакле овај варијетет на северу почиње, јер идући од Скопља на југ не наилази се на јасну границу. Са њим је исти случај као и са утицајима медитеранске климе, који иду уз Вардар на север и све више и више слабе.

Стара јужнословенска основа очувала је много архаичнога у језику и у душевним особинама; али су се преко тога наслапали утицаји старе византиске културе, турско-источњачког и грчко-левантинског живота. Проматрачу се једанпут учини, да је северна граница овога варијетета већ Циганска Клисуре, северно од Солунске Равнице, други пут Демир-Капија још даље на северу, а трећи пут чак Вардарова Клисуре, северно од Велеса. Али уколико се више иде на север, утолико више овај тип слаби, ма да се и преко најсевернијих граница, нарочито у варошима, наилази на пуно лица која му припадају. Ипак ће се проматрач који долази са севера, а са намером да одабере једну од ове три клисуре као северну границу, најпре задржати на Демир-Капији. Зими или првих дана пролећа путник овде наиђе на већу топлоту и јаче сунчане зраке. Не осећају се јаке циче северних области, осим изузетно, кад дува *вардарац*, јак ветар који се спушта са снежних врхова из унутрашњости. Почевши од ове клисуре јављају се медитеранске макије (зимзелено жбуње). Равница је под зеленим пашњацима на којима пасу многобројна стада северних сточара, који овде са стоком проводе зиму. Од Демир-Капије почиње област жарких лета која су готово без кише, услед близине мора осећа се влажна, загушљива приморска жега, која дражи кожу и која узнемирује. Честе су запаре и загушљив и тежак ваздух око баруштина и махом плитких, баровитих језера, услед чега често оболе северни сточари и у масама липсава њихова ситна стока. Тамо успевају дуд и винова лоза, који заузимају велике површине, затим духан, памук, пиринач, смокве и маслине, биљке средоземске и полутропске.

Долазећи са севера, нарочито од Демир-Капије, запажа се осетна разлика у изгледу села и кућа. Вароши су многобројније. Па и сама села су већа и ближа: то су готово мале вароши са бакалницама и ханом. У многима од њих има правих „чаршија“ (тржишта). У подножју планина куће су од камена, док су у средини котлина од ћерпича. Ове су куће пространије и имају све више и више источњачки и византиски изглед. Имају „доксате“ и „ћошке“. Кад се у њих уђе, најпре се наиђе на велико претсобље, које се зове *иолашна* и претставља највећу кућну просторију. У њој жене и људи проводе највећи део дана. У собама су увек „миндерлуци“; али се спава на душецима простртим по поду. Нема пећи; у место ње се служе „мангалом“. Чистоћа је беспрекорна. Материјална култура слободних села је иста онаква као у северним варошима, које су биле под утицајем старе балканске културе.

Скоро половина становништва живи у варошима и варошицама. Особито је знатан утицај нарочитог солунског варошког духа, трговачког менталитета коме је циљ зарада и јагма, који увек гледа да олако дође до ћара и код кога се ништа друго не цени осим „работе“. Познат је значај који у Солуну имају Јевреји, Грци и Левантинци разног порекла. Они из нижих слојева често беспослени седе и чуче у хладу, али стално вребају добит и корист: чим је опаза, силно се на њу окоме отимајући се о њу уз гестикалацију, ларму и свађу. Имућни имају врло велики утицај на сеоско становништво, јер имају више чифлука него Турци. Даље је од вајкада на јужномакедонске Словене утицало јако солунско-грчко

православље са својим црквама из првих хришћанских времена, које по величини, архитектури и стилу заиста спадају у ред најлепших хришћанских грађевина, као: црква Св. Димитрија (заштитника Солуна), црква Св. Ђорђа и Св. Софије. Да поменемо и утицај Свете Горе са њеним многобројним манастирима, сјајне грчке верске процесије (поворке) и многобројне калуђере и свештенике који иду по народу.

После Солуна прво место заузимају Сер и Кавала, опет грчколевантинске вароши; међутим су мале вароши, као Његуш, Бер, Воден, Драма, Пазар Кајлар итд. имале више грчко-аромунски и турско-источњачки утицај. Варошани и слободни сељаци имају да захвале утицају ове варошке културе, што осећају, да припадају вишем друштвеном реду.

Али поред слободних села, варошица и вароши, у јужној Македонији има много словенских чифлучких села која припадају великим власницима. Ова су села груписана у плодним котлинама, које је требало обрађивати, и зато су она овде многобројнија но у другим деловима Полуострва. Куће су у групама под истим кровом: то су мали станови један до другог и тако поређани да образују квадрат или правоугаоник са заједничким „двором“ или „авлијом“, усред које је висока агина кућа, *чардак*, са кога он надгледа сабирање летине. Овај се облик чифлука ретко јавља изван јужномакедонског варијетета. Становници ових села су сачували више него други архаичне словенске црте у језику, у обичајима или у целом своме бићу. Ипак и они нису могли сасвим избећи утицај старих цивилизација и новије солунске културе.

Јужномакедонски Словени су већином старинци. Јужно од Демир-Капије они су се мало расељавали, мање него други варијетети централног типа. Северно од ње, напротив, становништво се је у знатним масама исељавало и кретало се поглавито према Србији и Бугарској. Била је, међутим, једна знатна миграциона струја која се кретала на југ: то је била струја номадских пастира и печалбара централног типа, нарочито западномакедонског варијетета, од којих су многи остајали и насељавали се у земљи. Ови људи са севера, вишег раста и снажнији, долазећи често из високих области с оштријом климом, где је начин живота био друкчији, морали су се навикавати у овим ниским јужним областима са медитеранском климом на сасвим друкчију средину. Било би врло интересно изблиза проучити ово прилагођивање, утолико пре, што ту постоји једна врло стара миграциона струја. У средњем веку су се по овој области настањивали досељеници динарског типа, Рашани. Кантакузен је забележио, да су се око Бера населиле многе хиљаде Рашана за време владе српскога цара Душана.

Јужномакедонски варијетет претставља дакле углавном пасивну област, која је примила више становништва него што га је дала, становништва које је пореклом из других варијетета централног типа.

Разлике које се запажају у темпераменту, у душевним особинама и у општем погледу на живот код овог јужног варијетета несумњиво су у вези са климом, а нарочито са утицајима старе византиске цивилизације, која се овде одржала готово без прекида. Али се и други утицаји такође јако осећају. Тако: источњачки утицаји, из Мале Азије, нарочито из Сирије и Палестине, и мање јаки утицаји из северне Африке; алије најјачи утицај грчко-левантинског духа.

Становништво овога варијетета је уопште живљег темперамента и махом пргаво, чак раздражљиво. Готово сви су врло живе интелигенције, чак и чифчије, али је интелигенција овде често обрнута на подвалу и лукавство. Код њих, као и у Солуну, превлађује дух „работе“. Док Динарци, Косовци и становници западне Македоније уносе у све односе, у мисли, у пријатељство и у љубав, осећајност често врло живу, ови јужњаци остају увек људи практичног духа: једино се одушевљавају кад је у питању зарада; као у Солуну, ватрено се

препиру око „работе“, па долази и до туче. Исто тако и они знају да варају на мери и да не одрже реч, ако је то пробитачно. Ако је потребно, могу својом живом маштом себи претставити и схватити стање своје жртве.

Способни су чак да јој изјаве најдубље сажаљење; али мање то осете срцем, још мање савешћу. Чак су и врло побожни, брижљиво походе цркву, моле се Богу два три пута на дан, посте средом и петком и све православне посте. У њиховим собама, нарочито у варошима, висе иконе и извезени побожни натписи, који опомињу на Божију казну. Али за њих све то нема никакве везе са „работом“, која је нешто сасвим друго.

Ако дају децу на школе, то чине већином са практичним смером, да их оспособе за врло пробитачна занимања, као што су лекарско и апотекарско. На друге мање приносне студије пуштали су децу готово само онда, када су пропаганде балканских држава узимале на себе све трошкове око њихова школовања. Уопште су увек тежили за тим да се спреме за посао који ће доносити добре приходе. Каква разлика према идеализму младића динарског типа и према идеализму оних младића централног типа који су из крајева патријархалне културе. Ова материјалистичка склоност не може бити без везе са отсуством сваког националног идеализма, које је код њих запажено. Јер широке народне масе заиста немају никакве националне свести, већ само они који су се школовали или грађани који су у бугарском, грчком или српском национализму нашли свога интереса. Али су и они кашто мењали једну националну ознаку за другу кад би осетили да од тога могу имати користи.

У грађанским редовима нисам запазио правога честољубља, али често, и много више но у ма коме другом јужнословенском варијетету, има сујете која иде до крајности. Ови људи теже да су на површини, воле да се о њима говори, желе да их сматрају за угледну личност: нарочито много цене све спољашње знаке почаст и улажу велику енергију да до њих дођу. Зато није чудо, што у противном случају постају уопште незадовољни, често жучни, и живот тешко и горко проводе. Ова је сува сујета особито распрострањена међу грађанима и међу школованим људима.

Словенско становништво јужне Македоније не допире до мора или само местимично. Дуж приморја има узан појас грчког становништва, који је с једне стране у вези са грчким становништвом у Тесалији а са друге с оним у Тракији; у већини вароши Словени су у мањини и већину чине Грци, Турци, Јевреји и Левантинци. Противно јадранским, ови Словени не само нису поморци, већ се и иначе слабо користе морем. У варошима и у великом броју села они су само делимично погрчени. Алије међу онима који су 1913 године ушли у састав Србије процес погрчавања самим тим заустављен; настављен је међу онима који су потпали под Грчку. Може бити, да они неће бити потпуно погрчени због тога што врло тешко уче грчки језик. Ако наступи каква политичка промена, они ће се врло брзо вратити оним Јужним Словенима који их заузму.

ДВАНАЕСТА ГЛАВА НЕКОЛИКО ЕТНИЧКИХ ГРУПА

Битољско-прилепска група (западномакедонски варијетет). — Мавровско-реканска група (западномакедонски варијетет). — Мијачка група (западномакедонски варијетет). — Група Биначке Мораве (моравско-вардарски варијетет). — Преспанско-костурска група. — Струшко-охридска група. — Дебарска група. — Полошка група. — Сиринићко-средачка група. — Група Врањског Поморавља.

Централни тип је најсложенији међу јужнословенским типовима и на велики део овога

становништва полажу право Срби и Бугари. Због тога ми сматрамо, да се треба задржати на извесним групама, излажући неке од резултата стрпљивих испитивања које смо извршили на лицу места. Она ће показати, колико су оправдани закључци, изнети на претходним странама. Бићемо срећни, ако ова студија, вршена без нарочитих намера, већ једино из жеље за истином, допринесе расветљавању мишљења о етнолошким питањима, тако супротним и толико спорним.²³

Битољско-прилепска група. (западномакедонски варијетет)

Ова је група у централној котлини западне Македоније, у битољско-прилепској котлини, и јако је утицала на становништво свих осталих котлина и долина ове области.

Северни део ове котлине, од Бакарног Гумна код Тополчана до Прилепа и Крушева, заузимају Словени који су припадали старом племену Брсјацима. Ово је племе захватало и жупе Железник и Пореч, а чини се, да су му припадали и словенски становници битољског поља, Пољани. Брсјаци су прешли и Бабуну и населили Богумилу, Нежилово и друга велика села велешке котлине, изузевши села Ореше и Папрадиште у којима су настањени Мијаци.

Ови Брсјаци, који су некада чинили јако племе, данас нису везани никаквом међусобном везом. Између њих су се увукли многобројни досељеници из Преспе, од Струге и Охрида, од Костура, и средње Арбаније, од Скадра итд... И само њихово име се са временом изгубило. Познате су само области у којима су седели. Тако сељаци из околине Прилепа и Крушева не знају да су Брсјаци. Неке су се групе чак тако јако развитком удаљиле, да оне из области Пореча и Богумила имају особине којима се знатно разликују од прилепских Брсјака. Ово је крајња фаза у распадању једнога племена.

У Брсјаке убрајамо Словене из битољске котлине, иако није поуздано, да су тога порекла, и исто тако становнике у долини Драгора, у Шемници, у Маријову и у јужним областима, око Острова и Сарифола. Не може се рећи, да у овој целој области има етнопсихичког јединства. Становништво се овде дели у разне групе према физичкој природи, према занимању и културним утицајима којима је било изложено. Најзнатнија је група Пољана битољско-прилепске котлине. Друге групе чине: сељаци из Железника који су умногоме сродни Пољанима, затим села у долини Драгора и Шемнице, Маријовци и Сарифолци. Становници Пореча (слив Треске) више су везани за моравско-вардарски варијетет.

Готово сва села у равници су чифлуци са кућама од неотесаног камена, од чатме или од ћерпича, просте и готово празне. Становници често живе у великим задругама, које имају и до четрдесет чланова. Тек су у новије време постали „печалбари" и иду у Румунију, у Бугарску и у Србију, а у најновије време још и у Америку. Добро развијени, јако кошчати, поглавито су земљорадници. Међу њима нисам запазио монголоидне типове. Људи ових крајева су повучени у себе и бар по изгледу су духовно троме; међутим када ухвате неку мисао или покрет врло су упорни у њихову извођењу.

Женска ношња је покривена шарама и везовима који су по изгледу врло давнашњи. Рукави и задњи делови кошуље при дну имају особите геометриске шаре везене црвеном вуницом. Такође су врло лепа „превези" од ланеног платна са црвеним шарама и дугачким вуненим ресама. Особито су лепе „великодненске прегаче", врста празничне прегаче са шарама и смерним бојама. Најкарактеристичнији је комад женског одела вунени „појас" огромне дужине, тако да је њиме обмотана жена бар два пута већег обима него у ствари. Знатно изостају гајтански појаси струшко-охридске групе, упоређени с овима. Од свих балканских области овде жене носе на себи највише одела. Празнично одело једне жене

тешко је најмање 40—50 кгр. И тако обучене оне врло лако играју.

Само би се дугим бављењем међу њима или случајностима могла открити њихова душа. Ми смо већ видели, да у њиховим лирским песмама никада није у питању народност. Каткад ће вам рећи у разговору, да су „бушри“ или „раја“, али је несумњиво, да ови називи обележавају код њих само њихов друштвени положај и имају да покажу, да су они мученици осуђени на тешке телесне радове. Други (нпр. у Тополчанима, селу у Поречу) ће вам рећи, да су Срби. Уколико има историских успомена, није ниједна бугарска; све су српске, али су нејасне и бледе. Ипак се нађе истина врло ретко, понеки старац који зна „кралске песме“, у којима се опевају Немањићи и Косово. Налазио сам их нпр. у селу Тополчанима. У више села битолске котлине причали су ми, да они не знају певати те песме, али да су их слушали од прилепских певаца („певци“).

Ушницај Прилена. — Ова је варош имала већега утицаја на становништво ове котлине но Битољ. Иако је данас већи и са развијенијом трговином, Битољ нема народног и душевног јединства. У њему се јасно разликују живљи:

турски, арумунски, грчко-арумунски и словенски. Напротив, Прилеп је од једнога етничког салива, ма да има и неколико пословењених арумунских породица и неких које се још држе. Сматра се као македонска варош у којој у становништву има највише досетљивости, хитрине и трговачког духа. У овом погледу равно му је само становништво Ресна.

Прилеп је утицао на целу Македонију не само особинама свога варошког становништва, већ исто тако историским успоменама које се за њега везују, као за варош Краљевића Марка, и још више својом трговином.

Изгледа, да су прилепски сајмови старином још из Средњега века. Као и серски сајмови они су за време турске владавине били главна трговачка зборишта за цело Балканско Полуострво. Држали су се у почетку месеца септембра и трајали петнаест дана. Још се и данас у Прилепу види неколико магацина у којима су трговци из целе Европске Турске куповали европску и источњачку робу. Овде се није продавала само разна роба већ и земљораднички производи и стока.

Још постоји „куршумли-хан“, у коме су трговци за време сајма становали. „Сахат-кула“ из тога старог доба изобилља и богатства свакако је са својим дивним звоником једна од најлепших на Балканском Полуострву. Знају се још места на којима су били дубровачки трговци који су посећивали ове сајмове. Ја сам познавао трговце из Ниша и Лесковца, који су у турско време ишли на прилепске сајмове.

Значај ових сајмова је опадао уколико се Европска Турска смањивала. У потпуном су опадању откако су спроведене жељезнице кроз вардарску долину и између Солуна и Битоља.

Међутим се не може рећи, да је Прилеп изгубио сасвим од свога значаја. Он је још и данас трговачко средиште и његов пазарни дан — субота — веома је посећен, нарочито откад је подигнуто тржиште. У сред вароши, на једном великом празном простору, направљени су наслони („сачаци“), подељени на одељке, у којима сељаци излажу своје производе: жито, сир, вуну итд.

Откако се значај прилепских сајмова почео губити његови трговци су се разишли на све стране, нарочито моравском долином: има их по свима варошима до Ниша, у Алексинцу, па чак и у Београду. Релативно их је мало у Бугарској, и поглавито из новијег времена.

Можда су и прилепски просјаци, „иевци“, настали у вези са поменути сајмовима, а

несумњиво су они за време ових великих трговачких скупова највише певали и зарађивали. Они нису певали само у Прилепу и околини, већ су се разилазили и по многим другим крајевима. У Битољу су се нпр. знали ханови, у које су они пред пазарне дане долазили и свет се ту скупљао да их слуша.

Са новим временом губе се и ови певачи. Имао сам прилике да чујем једнога од њих можда последњег. То је био слепац, који је знао све познате песме о Краљевићу Марку и друге о догађајима из српске историје („кралске песме“); ниједна од ових песама није била везана за бугарску историју. Оне су уопште врло дугачке, препуне епизода и варијаната, али су им у основи мотиви исти као и у песмама које је скупио Вук Караџић. Интересантна је песма како „српски крал Стефане“ и његов син Душан деле царевину, деле „Руменлија“ (то ће рећи Македонију и друге области које су некада припадале Византији), „равна Шумадија“ и „наши Арнаутлук“. Друга песма прича, како „краве Степанине“ зида Дечане „една вечна кућа“ „међу Ипек и међ' Ђаковица“ и зида је „неимаре Петре“. Има једна песма, слична оној из Вукове збирке, у којој Марко Краљевић познаје очину сабљу, свог оца, „Вукашине од широко Скопље“, али су у њој зачудо измешани догађаји Косовске и Маричке битке. Има још и других врло дугачких и збрканих песама у погледу на историске личности, као песма о Краљевићу Марку и о „Левендинче чобандинче“ које „чува десет стада силни овци“. Ту се помињу Катраница под Олимпом и Крчинград код Прилепа. Изгледа, да је то комбинација неке аромунске и српске песме.

Док су битољско-прилепски Пољани и демирхисарски и поречки Брсјаци старо словенско становништво са врло мало туђих примеса и једва нешто дотакнути турско-источњачким утицајима, друкчијег су састава и расно мање чисти становници по странама котлине и у Драгору, Шемници и Маријову. Ове се групе осим тога разликују и између себе.

Међу Словенима битољске околине има досељених Мијака (у селу Смиљеву, у вароши Крушеву). Такође су многобројни и Аромунци; више од трећине Аромунци који живе на Полуострву у овој су области. Они су се измешали са словенским становништвом и на њега осетно утицали својим начином живота. Арбанаси и Турци су од спореднијег значаја.

Становништво Драгора и Шемнице живље је и предузимљивије од Пољана. Рано су се одали печалби и у великом броју иду у друге земље, где се баве пробитачнијим пословима него Пољани. Куће су им чистије, живот угоднији. Ове се црте нарочито запажају на западној ивици битољске котлине и северно од Прилепа, нарочито на селима Слечу и Крапи где има много Аромунцима недавно пословењених, тако да још нису примили ни славу.

Ово се становништво сразмерно мало бави земљорадњом и сточарством; они су главни воденичари на Драгору, пекари и мале дућанције по Битољу. Ове су занате научили од Аромунцима из Трнова и Магарева. Многи иду у печалбу, у последње време чак у Америку.

Ови су људи отворенији, кроткији и имају више питомине но Пољани. Немају националног осећања. Пре ослобођења (1912 год.) већина од њих је припадала грчкој странци, били су патријаршисти. Уопште се лако прилагођавају.

Маријово, које је у турско доба имало неку врсту самоуправе, планинска је област, погодна за сточарство и доста слична мијачкој. У њему има велики број влашких типова, што наводи да се мисли на словенско-аромунско порекло овога становништва. Свуда унаоколо по Маријовским Планинама и на планини Ничу станују полупословењени Власи сточари, а у суседном Меглену су стално настањени мегленски Власи.

Женско одело у Маријову има сличне шаре као и женска ношња код Мијака, само овде превлађује црна боја. Као и код Мијака карактеристичне су ресе на рукавима од кошуља и

око појаса.

Као што смо рекли, због конкубината је ово становништво примило нешто турске крви. Турски бегови битолско-прилепске котлине, а нарочито они из Прилепа, ишли су тамо на провођење и „кеф“. Нигде у централном типу нису жене тако често напуштале своје домове, одбегавале Турцима и примале ислам као у Маријову. Било је година када то није ишло само на десетине. Тако се беговска крв мешала са словенском крвљу, као што се турска и арбанашка крв измешала са крвљу становника маријовских.

Мавровско-реканска група. (западни варијетет)

Развође између Вардара и Радике, притоке Црнога Дрима, чини Влахиница (Влајиница), планина састављена из кристалстих шкриљаца, заравњена и са висином од 1500—1600 метара. Југоисточне стране Влахинице, према Пологу (тетовској котлини), покривене су до великих висина кестеновима; затим долазе ретке шуме, ситногорица, обично „храсталаци“ („храсталак“), и напослетку сувати. На западним странама, према Маврову и Радици, клима је оштра са кратким и свежим летом, тако да ту успевају само раж и оvas. Ово је област сувата, врло погодна за сточарство, супротно земљорадничкој и воћарској области Горњег и Доњег Полога. Доскора је кроз ову област водио само један кирициски пут, који је, иако тежак, био врло добро посећен. Влахиница је етнопсихичка граница између дебарских и полошких Срба, двеју група, међу којима је често било врло живих веза.

Мавровска и мијачка област западно од Влахинице не може да подмири потребе свога становништва. Гостивар је тржиште у коме се купују жито, пасуљ, купус и све остало за живот. У њему је средиште за све земљорадничке производе Горњег Полога и суседних области.

Кад се пређе Влахиница, најпре се наилази на мавровску котлину, која се пружа од североистока на југозапад, и чије је дно високо 1000—1100 метара. Кроз њу теку три речице од којих постаје Мавровска Река, притока Радикина, која извире у Корабу изнад села Штировице. Мавровска котлина изгледа потпуно затворена и само је на западу отворена дубоком клисуром кроз коју протиче Мавровска.

Дно је ове котлине под ливадама; по њеним странама се сеје само раж, који због „сињака“ (густе магле која је врло честа) не успева сваке године. Изнад дна су густе шуме чија је граница јасно обележена, а још више је пространа суватска зона планине Бистре. Ма да су ове високе испаше врло повољне за сточарство, становништво се њиме у врло малој мери бави.

У овој области нема готово никакве везе између становништва и земљишта. Становништво нема никакве користи од привредних извора које би им природа могла пружити. Сви живе делом од онога што им доноси рад изван области. Печалбарство, које се изводи у великим размерама, старо је занимање: од пре 150 година становништво ове области зарађује хлеб изван завичаја. Пре овога доба су у незнатном броју одлазили у печалбу.

Три велика села овога краја, Маврово, Нићифорово и Леуново, истог су положаја као и села аромунских печалбара. На висинама су од 1000—1200 метара и на ветровитим положајима.

Куће су високе и зидане од камена: собе, унутрашњи распоред, намештај, све потсећа на куће аромунских печалбара. Има више чистоте и угодности него по полошким кућама.

Око ових села се не виде њиве са пшеницом или кукурузом. Око Маврова нема чак ни башта са поврћем, којих има око Нићифорова и Леунова. Земљораднички живот не постоји: треба све купити. Зато свака кућа има коња или магарца за доношење животних намирница и других потреба са гостиварског трга.

До прве трећине 19. века сточарство је било врло развијено, ма да се становништво још и тада бавило печалбом. Њега је доцније нестало због арбанашких крађа и несигурности; сада једва понека породица у селу има понешто стоке. Печалбарство је постало главно занимање.

Становништво мавровске групе је највећим делом мешовитог порекла.

То је најпре словенско становништво, друкчије од Мијака, од којих је растављено само планином Бистром. Још се и данас људи ове групе не „муже“ (не жене) са Мијацима, већ само међусобно и са православним Арбанасима из Горње Реке. Ношња је као она у Горњем Пологу, без шара и сасвим различита од мијачке. Тврди се само за једну породицу Станишовце, да је пореклом из Јанче у Радици, где поред поисламљених Мијака има неколико породица православних Мијака. Има и старих досељеника из дебарског краја, штавише и са леве обале Дрима. Матишевци, врло разгранат род у Нићифорову, пореклом је из Мата, и зна се, да сеје пре 150 година доселио овамо. Вероватно су ово остаци српског становништва, које је у Средњем веку живело у Арбанији.

Али је у састав становништва ових села (нарочито Маврова) ушао и други један живаљ. То су Аромунци, који су на Бистру излазили са стоком. Стапање је из ранијег доба, јер има више од 60 година како су арумунски пастири престали долазити у Бистру. У Маврову има један род, Влаховци, који знају за своје арумунско порекло и чији су старији чланови говорили цинцарски. Сви су црномањаци, малога раста и потпуно цинцарске психологије. У овој су области многобројна арумунска имена: Кораб, Малишор (планина изнад Маврова), Петилеп (извор изнад Нићифорова); исто тако имена села: Маврово, Ничпур, можда и Толен, крај у селу Дуфу. Имена готово свих махала у Маврову су са арумунским завршетком, као Дабеска (15 кућа), Тримческа (20 кућа), Кичикоска (4 куће) итд.

Положај села наговештава, да су их основали Аромунци. Сточарство је исто онакво као и код ових пастира. Има стараца са арумунским телесним типом, тако карактеристичним, да би их по изгледу сваки сматрао за Аромуне. Али се међу њима јављају и словенски плави типови.

Према свему овоме излази, да је бар неки број ових породица арумунског порекла и да су оне пословењене: 1-о због положаја у средини словенског становништва; 2-о због досељавања Словена, нарочито из Дебра и Мата; 3-е због заједничке вере.

Душевни тип је делом резултат овог етничког састава а делом и сасвим особитог начина живота овог становништва (сточарски живот и печалба).

„Мавровац“ ужива добар глас. Људи ове групе су познати због вредноће, предузимљивости и све веће имућности њених печалбара по Србији. Имају несумњиво знатне способности за тековину и штедњу, док је цицијаштво код њих ређе. Отворенији су, приступачнији и са више гостопримства но што је обично случај код људи централног типа. Побожни су: свако село има бар по једну цркву, која се добро посећује. Воле да изналазе рушевине старих цркава: ограђују их или стављају велики камени крст на таква места. На брду изнад Мавровских Ханова често се скупља становништво око рушевина једног манастира, близу кога је света вода, „водица“, којом се умивају и лече. Сви су прожети неком старом и дубоком побожношћу. Често прилажу црквама знатне дарове или зидају цркве о

своме трошку. Способни су да се одушеве и за послове који нису у вези са њиховим личним интересом. Међу женама — *Србинкама*, како се саме зову — запажају се отворени и срдачни типови.

Највише их је било у печалби у Србији; има их који су одлазили у Румунију, врло мало у Бугарску. Сви су надахнути родољубивим осећањима средине у којој су живели. Први су усвојили све особине, начин мишљења и осећања београдских предграђа, нарочито Палилуле, или моравских вароши и села.

Сви воле свој завичај. Чак и код оних који су се отселили и годинама живе ван свога завичаја, остала је љубав за својим селом и планином. Они воле планински ваздух и осећају лепе стране пастирског живота.

Али се поред свега овога осећа увек печалбарски дух у коме је претежно материјалистичко схватање живота. Међу њима, па чак и међу онима који су у Србији дуже година живели угодно, чак и у богатству, запажа се врло мало духовног интересовања. И код њихове интелигенције превлађује интересовање пословне природе.

Мавровци се поглавито баве предузимачким и зидарским пословима у Београду и по моравским варошима и селима. Часни и вредни, они успевају да продру у све средине. Ма да се задовољавају малом зарадом, стално напредују и успевају да се обогате.

За време шумадских устанака 1804—1815 године мавровско-реканска је група дала неколико људи који су најактивније учествовали у ослобађавању Србије: Жикић, који је утврдио Делиград, био је из Маврова, Чардаклија из Леунова. Конда Бимбаша који је први ушао у београдски град био је родом из једног села Горње Реке.

Горњореканска група. — Ова је област између КорабаЈужне Шар-Планине и Бистре. Обухвата 12—14 села у горњем току реке Радике, која се овде зове Горња Река. Њени се становници, зову *Реканци*.

Са дубоким потоцима, високим испашама и снегом који се преко лета задржава у цирковима. Радика има карактер дубоких алписких долина. Од извора па до манастира Св. Јована Бигорског нигде нема равни око реке. Дубока 300—400 метара Радика се усеца у палеозојске шкриљце у које су уметнути кречњачки слојеви. Стране су врло стрме, готово вертикалне, до висине од 100 метара над реком, што је знак младог удубљивања и подмлађивања долине. Изузевши горњи ток у мавровској котлини, Радика је врло брза река са много скокова. И то је још један доказ, да је њена долина подмлађена.

Долине притока су такође уски процепи, који се често нису могли толико усећи као главна долина: у овоме се случају притоке уливају водопадима. Једино долина Жрнице има блаже стране.

Пре него што се дође до манастира Св. Јован Бигорски нема села у долини Радике; она је сасвим пуста. Села су на површима, у шумској зони; нека су на граници шумске и суватске зоне. Сва су збијена; нека су подељена на „махале“.

По положају и типу сва ова села чине исти утисак као аромунска насеља. За главни саобраћајни правац који иде дуж Радике везана су само путањама, често вратоломним.

У привредном погледу ова села личе на села мавровске котлине, имају више ливада и стоке. Али су сви становници печалбари и иду на рад поглавито у Цариград, мање у Србију.

Становништво је православне вере, али говори само арбанашки, осим ретких изузетака.

Три су села са правим Арбанасима: Трница и Дубово, ви соко изнад пута који води Радиком, и Штировица под Корабом. Арбанашко становништво ова три села појачано је скорим досељавањем Арбанаса и неких мухамеданаца. Православни сматрају праве Арбанасе за своје највеће непријатеље. Није било давно када су бегови, међу осталима неки Сабрија из Трнице, дизали куле високо изнад пута и пљачкали путнике који су онуда пролазили. Они из Штировице су били у вези с Арбанасима из Дебра и Лурје и помагали их у пљачкашким походима приликом одвођења стоке из овог краја. Па и 1912 године, уочи Балканског рата, они су отели од једног богатог сељака из Броца (Бродец) 6000 оваца и изнудили му 2.500 турских лира. Услед оваквих отмица сточарство је бивало све теже и Реканци су га све више и више напуштали и одавали се печалби.

У Горњој Реци особито пада у очи с једне стране непријатељство православног арбанашког становништва према закорапским Арбанасима, а с друге стране врло тесне пријатељске везе са мавровском групом. Врло су чести бракови између Реканаца и Мавроваца.

Реканци доказују велико поштовање према православном манастиру Јована Бигорског, који су поред Мијака и они бранили. По уверавању многих а нарочито једног православног свештеника, који је родом из Дуфа, Реканци су били Срби и некада говорили само српски. Велики број добровољаца, „*круалија*“, из овога краја пришли су за време шумадишког устанка Кара-Ђорђеу. Осим Ничпура сва села имају српска имена. Старац од 110 година из Беличице причао ми је, да памти када су старији људи у Реци још говорили српски. За време турске владавине Реканци су сачували литургију на словенском језику. Нису само имена села него су и топографски називи чисто српски (нпр. Големе Ливаде, Трнослива, Бразде, Говедарник итд.).

Каквог су порекла Реканци?

Несумњиво је, да су они слични мавровској групи. Немају веза са Мијацима. По свему се чини, да је ово становништво бар великим делом мешовито српско-аромунско. Али се намеће питање: шта их је нагнало да задржавши православну веру приме арбанашки језик, тим пре што су Торбеши, који су непосредно испод њих у Радици, сасвим супротно томе изгубивши православну веру ипак сачували српски језик. Можда би се ово могло објаснити њиховим географским и етничким положајем, јер су, осим Маврова и предела низ Радику, а свију страна опкољени Арбанасима. У њиховој области има чак и три врло стара арбанашка села.

Иако су по типу и начину живота сасвим једнаки са Мавровском групом, рекански се печалбари на страни баве само ситним пословима: недостаје и оног предузимљивог духа кога има код људи мавровске групе.

Мијачка група (западномакедонски варијетет)

Група правих Мијака, који себе тако зову и које околно становништво назива Мијацима, ограничена је поглавито на област Мале Реке, леве Радикине притоке. Њихова су села Галичник, Лазаропоље, Тресонче, Селце, Росока, Сушица, Гаре и Осој, а има их још на Радици, око манастира Јована Биогорског, где су ретка села чисто хришћанска, као Битуша, Горње Косоврасти и Горње Мелничане, док остала имају мешовито хришћанско-муслиманско становништво, као Требиште, Радостуш, Јанче и др. Становништво ових села, и муслиманско и хришћанско, говори српским дебарским дијалектом, и сви су, нема сумње, Мијаци. Тамошњи хришћани зову муслиманско становништво ове групе погрдним именом *Торбеши*.

У долини Радике, пред Дебром, Мијаци допиру у села Косоврасти и Мелничане. Северно од Дебра, све десном страном Црног Дрима, наилази се још увек на мешовита српско-арбанашка села, која се пружају на север готово до Пишкопеје где се додирују са компактном арбанашком масом у Љуми. Ово становништво називају именом *Пољаш*. Они се од правих Мијака разликују по занимању, по ношњи и по душевним особинама.

Мијачка област и њихов начин живота исти су као и у Радици. Земљиште је састављено од плеозојских шкриљаца са овде-онде уметнутим кречњаком. Брда Русин и Говедарник изнад Галичника састављена су из кречњака. Земљиште је јако рашчлањено. Изнад речних изворишта и дубоких долина, а изнад шумске зоне, су простране површи, сувати Стогова, Бистре, Јаме и Дешата. Овде се местимично наилази на карсне појаве и на понорнице (Тонивода на Бистри). Ово је један од најзабаченијих и најскривенијих крајева на Полуострву.

Села су или на странама долина или на површима, као Галичник, Лазаропоље, Росока и Гаре, или су на проширеним деловима долина, као Тресонче, Селце, Косоврасти и Мелничане. Ова су села не само на великим висинама и у тешко приступачној планинској области већ и на веома скривеним положајима. Из долине Радике не могу се видети, као уосталом и цела област Мале Реке. Треба се попети неколико стотина метара изнад Радикина корита, да би се дошло до главног села, Галичника, па се и оно угледа тек када се дође до првих његових кућа. Са овом особином ова област јако потсећа на аромунска насеља у Пинду. Нема ниједног пута за мијачку област, и у њу се може приспети само путањама и кирициским стазама. Најбоља је она која води из Лазаропоља у Малу Реку а пролази испод села Осоја. Са висине се види, како многобројне путање полазе из села пењући се уза стране и правећи небројене кривине, да би се напослетку изгубиле у планини. Тек су 1914 године Срби подигли друм кроз Радику, на који излазе путање што се спуштају из мијачке области. Кола па чак и двоколице били су тамо потпуно непознати. Преносило се само на коњима и магарцима. Нико не може живети у овоме удаљеном крају Полуострва осим правих печалбара или сточара са стадима. Добија се утисак да су они изабрали ове положаје због тога, да би само они могли ту живети.

Осим што су ова села веома неприступачна (најнеприступачнији је Галичник, Лазаропоље у мањој мери) она су још и најакро ветровитим положајима и са великим хладноћама. У августу већ падне слана а зима освоји у септембру.

Већина села су истога типа као и аромунска. Такав је нарочито Галичник.

Осим млечних производа (сирева и кисела млека које се целе године држи, јер га метну у бакарне судове, прелију слојем масла и херметички затворе) све друго купују, почевши од жита па до најобичнијег поврћа, као паприке. Непрекидно иду каравани преко Бистре на Маврове Ханове и одатле преко Влајинице за Гостивар на трг. Све морају до јесени набавити и сложити у своје куће, јер зима рано наступа и онда снегови завеју све путеве. У селу нема ни хана ни пекарнице. Свака кућа спрема за себе све што је потребно за живот. Иначе су гостољубиви и путник увек нађе у приватним кућама склоништа и хране.

Тресонче, Селце и Осој заузимају положаје који потсећају на положаје планинских села моравске Србије. Нижа су од Галичника. Око њих су баште са поврћем а местимично њиве и ливаде, којих има све више уколико се више спуштамо низ долину Радике и приближујемо Косоврастима и Мелничанима. Куће су сличне словенским кућама околних области. Око њих се овде-онде види и по нека зграда, житница или кошара. И поред ових разлика њихово становништво, као и становништво Галичника и Лазаропоља, не живи од земљорадње: понеки се баве сточарством, док су сви остали печалбари.

Види се чудан појав: велика села која су готово без везе са земљиштем, чије становништво зарађује и купује све што му треба изван своје околине. Овај готово неприродан начин живота главна је одлика скоро целог мијачког племена. Ма да становништво Македоније уопште иде у печалбу, ово је најпотпунији тип словенских печалбарских насеља. Све мушкиње, почевши од десете до дванаесте године, иде у печалбу. Они не презају да иду и у даљне земље, ако им се тамо укаже прилика да више зараде. У печалби се баве по више година, и тек се онда враћају на краће време, на два до три месеца, па затим наново одлазе. Мало је оних који сваке године дођу кућама на један до два месеца. Само кад сасвим остаре враћају се и стално остану до смрти код своје куће. Има их који остану у иностранству и више се не враћају.

Печалбари ове групе иду по свима балканским земљама: у Румунију, у Србију, у Бугарску и у Цариград; иду чак у Малу Азију, у Мисир, а у новије време и у Америку. Лети их има у већем броју по селима; запажа се, да је њихов менталитет преиначен према земљама у којима су живели; многи од њих су усвојили и њихова национална осећања. Често су слали децу на школовање у Србију или у Бугарску. Неки су, запазивши пропагандске тежње разних балканских држава, умели одмах да их искористе. Тако је нпр. један сељак из Галичника примио знатне суме из аустриског конзулата у Солуну да преобраћа Галичане у католичку веру. Он је врло савесно обавестио своје саплеменике о мисији која му је поверена, и на томе се свршило његово посредовање. Из потсмеха су га прозвали „католиком“.

Мијаци се баве свима пословима: они су дућанције, механције, предузимачи и халвације; раде као надничари, као фабрички радници и у америчким рудницима. У селу су обично само старци који живе од новца што га шаљу печалбари, затим деца испод десет година и жене. Пошто сврше свакодневне домаће послове, који нису велики, жене проводе остало време у израђивању и оправци одела за себе и за људе. С времена на време пролазе путујуће терзије и они довршавају оно што жене нису могле урадити.

Ипак у сваком селу има по неколико породица са доста стоке. Ове се породице, иако имају по једног или више чланова у печалби, баве и сточарством, и од њега живе. После Турђевдана се дижу на бачила где подижу привремене станове, праве сиреве и масло и продају вуну и овце. Пред зиму слазе у Јејејско приморје где напасају стада на пашњацима које су закупили. Раније су слазили у Мусакију, у Арбанији, поред Јадранског Мора. Враћајући се са зимовања, они су, као и Аромунци, куповали и на којима доносили кућне потребе; те се из тога и код њих развила трговина. Нарочито су у Елбасану куповали со и уље и носили у Гостивар и у Тетово и продавали. Многи су се од њих били усавршили у овој трговини, али је све ово нестало због несигурности.

Наишао сам на два три стара сточара од преко 60 година који никада нису били печалбари. То су снажни људи, испечени и ишибани планинским непогодама, очврсли и издржљиви, свеже и бистре памети. Ово је прави ранији мијачки тип.

Живот се код Мијака овако развијао:

До средине 19. века сточарство је било јако развијено и свака је кућа имала доста стоке. Сточарство је постепено опадало и данас је готово ишчезло због арбанашких отмица, убистава пастира и све веће несигурности. Пљачке су вршили поглавито Арбанаси из области између Љуме, дебарске Малесије и Охридског Језера. То је становништво врло сиромашно, често гладно и дивље, и код њега су беда и безвлашће допринели развоју ове „пљачкашке привреде“. Уколико је сточарство опадало утолико је кирцијање било знатније. Али је и ово занимање било несигурно, јер су Арбанаси пресретали кирициске караване и отимали им робу, стоку и новац. Одувек су Мијаци имали својих печалбара и не памти се, да су мијачка села била без њих. Али нарочито од средине 19. века, поглавито због тога што

није било других прихода, печалбарство се све више развијало до данашњих размера. Тако су Мијаци променили занимање: готов новац се лакше сакрије но стадо и не мора се носити уза се.

Мијачка ношња, нарочито женска, врло је карактеристична. Најинтересантнији је део мушке ношње, који се из ове области распростра оведе-онде по Македонији, *ћеиаре* или *ћеие*, црна сукнена горња хаљина, која нарочито покрива рамена и леђа и која је слична хавелоку (пелерини). У неким селима га зову *зобонче*. Мијачка капа је слична црногорској; а зову је *ћулавче*. Остали су хаљеници онакви као и свуда по Македонији, само су овде од грубог, црног сукна. У дебарској жупи, која се граничи са мијачком облашћу, *ћеи* је са ресама и куповно: израђују га битолски кројачи.

Док је код људи обично црна боја, код жена и деце је боја одела и везова црвена, и то вишњева или крмезна, дакле затворено-црвена, боја. То је посебице мијачка боја. Ни у једној ношњи на Балканском Полуострву она не пада толико у очи као у мијачкој. На лепом летњем дану, кад сви изађу из кућа, особито изненађује ова црвена боја, која одудара кроз сиву боју земљишта, камених кућа и плочних кровова. Нарочито је у Галичнику дивно погледати малу, али здраву и румену децу, потпуно обучену у одело вишњеве боје: „чакшире“, „зобонче“ и „долама“.

Сви делови женске ношње су исте затворено-црвене боје. Нарочито су карактеристични везови на кошуљама: цео рукав од рамена је особито лепо извезен шупљикаво, са геометриским шарама, а тако исто и груди и јака. Сви ови везови захтевају пипав и дуготрајан рад. Нарочито је богато извезена *шнока*, невестинска кошуља, која се после свадбе само још неко време о празницима и о свечаним данима носи, затим се оставља и предаје ћеркама о удаји.

Исто је тако карактеристичан као тнока и старији облик *дарине*, велике вунене махрале, која се носила на глави. Осим малог квадрата у средини, сва је дарпна украшена везовима вишњеве боје. На новијој дарпни се постепено увећава квадрат (бело поље) у средини, док извезене ивице постају све уже.

Врло је интересантан и „превез“ који се овде зове *сокај*. Носи се на глави и спушта се преко леђа. Крут је, од грубе вуне вишњеве боје, са црвеним ресама при дну: често је поткићен белим и сјајним ђинђувама. Сокај носе само невесте, и то прве три године. Он није посебно мијачки хаљетак јер је раније ношен и по целој западној Македонији, у којој су га понеке старе жене очувале. Досад се нарочито одржао код Мијака и код Голобрђана на левој страни Црнога Дрима.

Вишњеве боје су и чарапе и појасеви. Појасеви су код мијачких жена краћи и спретнији него у осталој западној Македонији.

Горња хаљина, *клашеник* или *зубун*, је од беле вуне и покривен црвеним украсима и везовима.

У целини узевши овакве ношње нема ни један крај на Балканском Полуострву. То је карактеристична мијачка ношња, коју сачувају и кад се отселе, као што је то случај са онима који су се населили у Смиљеву код Битоља и у Крушеву.

Као печалбарски живот, тако и мијачка ношња указује на везе са сточарским Аромунима. Чак и називи за поједине делове одела, као *дарина*, *сокај* и др., аромунског су порекла.

Исто је тако врло карактеристичан мијачки дрворез. О пореклу његових мотива као и о

уметничкој вредности овога дрвореза не може се говорити без нарочитих проучавања. Али је знатно, да нико од Јужних Словена није дао толико дрворезачких творевина колико Мијаци. По многим кућама се виде столице, наслони од клупа и таванице у собама са дрворезом. Још и данас има дрворезаца у селу Осоју, као што има зоографа, иконописаца, који раде црквене слике, у селу Лазаропољу. Огромни иконостас манастира Св. Јована Бигорског, израђен пре 110—120 година, дело је два мајстора из Осоја. Неки од ових дрворезаца дали су врло лепе мотиве у орнаментици, иначе су узимане махом слике из црквене историје. Пао ми је у очи Санзовинијев венац, који је талијанског порекла. Мијачки су мајстори радили и дрворез у цркви Св. Спаса у Скопљу. И по другим црквама западне Македоније има њихових дрворезачких радова од веће или мање вредности. Мијаци су се бавили овим послом и изван своје области: њихових дрворезачких радова има и по многим црквама моравске Србије. Њихов дрворез ме је потсетио на многе резбарије које се виде по кућама и по црквама у Карпатима.

То су све били самоуци, који су своју уметност један од другог угледањем примали. Као што се види по Санзовинијеву венцу они су бавећи се у печалби умели да запажају и да се науче.

Код Мијака, као и у мавровској групи, нисам запазио ниједан монголоидни тип. Али има доста црномањастих, кашто гаравих, нарочито у Галичнику и у Лазаропољу. Ипак превлађују смеђи, а овде-онде има, као у Тресончу, и потпуно плавих типова.

Раста су средњег, па чак и малог; врло су ретки високи и крупни људи. Жене су им уопште крупније и пуније од људи, и није редак случај, да је жена крупнија и виша од човека.

Мијаци се жене и удају само међусобно. Не зна се ни за један брак са Брџацима који су у њихову суседству: у Копачу, Кичеву, итд. Сматрају их за људе просте, дивље, без укуса, и готово презриво рекну за њих и за њихове особине: *Брџачиште*. Мијаци сматрају себе за нешто више од свих својих суседа: од сељака дебарске Жупе, од дебарских Пољана и нарочито од Голобрђана с друге стране Дрима. Ове последње презриво зову *Улуфима* или *Кецкарима* (козарима), и за њих кажу да имају простачке и дивљачке обичаје.

Чини ми се, да ниједно друго становништво централног типа нема више поноса и тежњи за самосвојношћу и самосталношћу него Мијаци. Поносе се својим именом и имају нечега свога, својственога и самосталног. Кротки, тихи, по изгледу смерни, давали су доста разумних људи који су се одликовали окретношћу и вештином и умели да штите интересе свога племена и да га паметно воде. Али су имали и силних типова, од своје ђуди, који опомињу на неке Динарце. Још се и сада сећају Јована Опуте из села Битуше, који је умео да улије страх Турцима, тако да су се пред њим дизали на ноге и поздрављали га када је на коњу пролазио. То је био богат сточар који је имао више од 2000 оваца. Жртвовао је све своје имање у одбрани хришћанске вере. До његова времена у неким мијачким селима су почели примати ислам. Самим својим угледом успео је да поврати у хришћанску веру три поисламљене куће у Галичнику, једну у Мелничанима и, како се каже, још више других у Тресончи. Погинуо је 1840 године.

Поглавито је мијачка творевина манастир Св. Јован Бигорски, чије је име више пута поменуто. Они су га обновили и издржавали. По једној историји која се чува у манастиру као да је основан 1020 године, а напуштен и порушен за време Турака. Тек 1743 године под архимандритом Харитоном Мијаци су га обновили; 1795 године подигли су цркву која и данас постоји. Прва звона му је поклонио 1837 године кнез Милош Обреновић, а друга два 1850 године Кара-Ђорђевићи. Најпознатији калуђери овога манастира су били Мијаци. Божја служба се у њему увек служила на словенском језику, и пре него што је основана егзархија.

Захваљујући овоме манастиру одржала се словенска служба код хришћана у Малој Реци који говоре арбанашки. Мијаци су врло одани православљу. Свако село има по једну цркву коју сељаци брижљиво похађају; нека села имају и по две цркве. Њихова побожност личи на грчко - аромунску.

Кад се погледа етничка карта, види се како је ово област у којој су се православни Срби одржали најдаље на западу. Арбанаси су продрли дубоко на север, у долину Црног Дрима и преко Љуме у Метохију, па чак и на југ од Охридског Језера. Овде се, око манастира, одржао хришћански живаљ чак и преко Дрима. Све ово показује велику улогу коју су имали Мијаци и њихов манастир у спречавању арбанашког продирања на исток.

Мијаци су врло интелигентни. Нисам наишао ни на једног глупог и заваљеног. Они су ведри, бистри, присебни, брзо и добро схватају; умеју да господаре собом. Ове особине не произлазе из њихова печалбарског занимања. И сама чињеница што они најбоље успевају у печалби, знак је њихових знатних духовних способности. Умели су да се обогате и да дођу до великих положаја, нарочито они из Галичника, који су се разишли по свима балканским земљама. Али је још сигурнији знак њихових интелектуалних особина, што су им деца врло бистра. Учители који су били по разним областима централнога типа једногласно тврде, да нису видели интелигентније деце. Оно мало старих сточара, који нису путовали, изненадили су ме трезвеношћу мишљења и оштрином схватања. Познао сам неке породице плаве комплексције, нарочито у селу Тресончи, код којих је дубоко развијена осећајност и склоност размишљању. Код њих интелигенција није обрнута на „работу“ и зарађивање. Укус и уметничке склоности, које смо поменули, доказ су да Мијаци и поред свих тешкоћа с којима су се имали борити нису могли огрезнути у „работу“ централнога типа. Они су слободни и отворени више но ма која друга група овога типа. Осим тога су предусретљиви и гостопримни. У психичком погледу приближују се динарском типу.

Као што смо видели, мијачка је област између Влахинице и Дримскога Грла, најзатворенији крај на Балканском Полуострву. Доскора није било осим коњских путања никаквих путова ни за Гостивар, ни дуж Радике, ни према Струзи. Пут за Стругу почели су градити Младотурци, друга два су израдили Срби после ослобођења (1912 године). Како је ова област била без веза са великим моравско-вардарским путем, није у масама учествовала у оним великим миграцијама које су захватиле чак и Полог. Исто тако је неприступачна и непроходна Арбанија спречавала везу ове области са Јадранским Морем. Од свега становништва централног типа Мијаци су најмање били изложени оном познијем развоју језика, одела, живота и навика, који је јако захватио моравско-вардарски варијетет и проузроковао дубоке промене у динарском типу.

Овде се особито одржало старо балканско становништво, и све потсећа на далеку прошлост.

У Радици се очувао стари начин сточарења, номадско сточарење, које су ови Југословени вероватно наследили од Аромуна. Одело украшено веома старинским словенским и аромунским шарама, без сумње је најстарија јужнословенска ношња. Језик је такође врло архаичан. Има муклих гласова. Старословенско „Јус“ се изговара на разне начине, као *e*, *a*, *o* (*река, рака, рока* == рука). Употреба члана, као и неких конструкција (*имам чујено, имам видено*), показује страни, вероватно романски утицај, можда утицај аромунског језика.

Али поред ових архаичних особина запажају се и нови утицаји, проузроковани печалбом, који се нарочито осећају на људима, али све више захватају и жене и децу.

Мијачка кућа и живот су са више угодности но што је случај код других сељака

централнога типа. У њиховим кућама има кашто више предмета савременог напреднијег живота.

Печалба, која је развила индивидуализам, уништила је задруге. Међу свима областима централнога типа у овој је најмање задруга. Одржало се само неколико код оних који се баве о сточарству.

Начин мишљења се изменио код људи, према земљама у којима су били у печалби. Тако је и са језиком. Школе, а после ослобођења и војна служба и мешање учинили су, да има много деце и младића који говоре језиком Шумадије, задржавајући свој стари акценат.

У погледу историске свести код њих има само трагова старе српске прошлости. Старији људи знају за косовску погибију и за „цара“ Лазара и о „службама“ (славама) још се певају песме којима се слави ово доба. Али сада, после јаке бугарске пропаганде, ређе их певају но у раније време. Мијаци врло много знају о Краљевићу Марку, за кога веле, да је родом „од Леген-град“. Изнад торбешког села Присојнице има развалина од града. Мијаци причају, да је одатле војвода Дамјан отишао у бој на Косову. Имају и песме о зидању српског манастира Хилендара у Светој Гори.

Свака породица има славу („службу“).

Средиште мијачког духовног живота је манастир Св. Јована Бигорског. Све што у њему има везано је у националном погледу за српску историју. У њему је врло стари поменик, ванредно лепо писан на пергаменту, чувен са своје израде, у коме је историја овог манастира; у њему се помињу само српски владоци од лозе Немањића и српски архиепископи. Исто тако су на живопису на спољашњим манастирским зидовима насликани само српски владоци до Косовске битке. Те је слике радио сељак зоограф из Лазаропоља. Уз то историја овог манастира, као и самих Мијака, показује, да су увек тежили за самосталношћу. Стално су се противили грчком језику у служби божјој. Кад се и њима хтела да наметне бугарска егзархија, њихови су калуђери умели одржати потпуну слободу према новој цркви и сачувати све српске старине којих је било у манастиру.

У мијачкој историјској свести и предањима нема ничега бугарскога. Штавише особито изненађује, да бугарска пропаганда, старија и јача од српске, није могла код њих унети ничега из бугарске историје ни кроз школе ни преко свештеника. Добио сам утисак, да је егзархија у ову област слала махом нешколоване људе и да је за њих цела школска и црквена пропаганда била само средство да дођу до новаца, да се дакле изметнула у врсту печалбе.

Док су мухамеданци врло ретки у Малој Реци, многобројни су у Радици. Зову их погрдним именом *Торбеши*. У географском погледу они су наставак зоне коју заузима православно становништво арбанашког језика. Највећа су насеља ових мухамеданаца: Жрноница, Болетин, Видуша, Присојница, Хациовце, Скудриње и Доње Косоврасти. Има и мешовитих села у којима су мухамеданци измешани са православним Мијацима. То су: Требиште, Радостуш, Велобрдо, Јанча и Могорче.

Изгледа, да су Торбеши поисламљени у исто време кад и Горани у Шари. Сви знају, да су били хришћани, и то ми је и сам хоџа из Жрнонице причао. Последњи православни Мијаци који су живели у неким торбешким селима поисламљени су или су се отселили после 1863 године, јер се до тога доба помињу православни становници са српским именима у Присојници, Жрноници, Штировици и Дубову, у којима сад нема ниједног хришћанина. У Жрноници се један крај још и сад зове *Поповска Махала*. Менталитет ових поисламљених веома изненађује: њихове жене и њихова деца још увек долазе и траже лека у Бигорском Манастиру. Само хришћански светац може по њихову схватању да излечи мухамеданске

болеснике.

Превлађују српски типови, тако да је немогућно разликовати поисламљене од православних Мијака. Жене и деца знају само српски, а људи још и турски и арбанашки. Арбанашки су научили због додира с Арбанасима, а турски у Солуну, Серу, Драми и Цариграду као печалбари.

У печалби се Торбеши баве свима пословима, нарочито бакалским. Али пошто се они баве само ситним пословима, не стичу онаква богатства као православни из Галичника, Лазаропоља и других села. Као и православни Мијаци, и Торбеши су много патили од Арбанаса с оне стране Кораба и Дешата. Ови су крали и пљачкали целу област осим Жрнанице, у којој је за време Турака седео кајмакам (срески старешина) и било жандарма и нешто војске.

Торбеши су, као и сви отпадници, врло одани мухамеданској вери. Немају онога поноса мухамеданских Срба у Босни, јер међу њима нема муслиманског племства.

Торбешка су села збијенога типа, а таква је и варошица Жрнаница. Превлађују двоспратне куће турскога уређења и кроја.

О пореклу Мијака имам неки број података и запажања са мојих путовања^[xix]. По свима природним особинама ово је могла бити једино област аромунских сточара. Вероватно да су они ту живели у почетку Средњег века, а несумњиво је, да су се по њој и доцније насељавали. Они су проводили лето на суватима, а зими су се спуштали на југ Балканског Полуострва, у јегејско илиј адранско приморје. Галичани имају предање, да су њихово село основали аромунски пастири који су дошли са реке Галика код Солуна. У Росоку су најстарији становници „Власи", који су дошли из Арбаније. Као што смо видели, у Лазаропољу има велики род Дракули, пореклом из Росоке, који се у ово село доселио пре 120 година. Готово сви су црномањастии, скоро гарави. У Галичнику има породица Цинцаревић. Међу Мијацима, нарочито у Галичнику, има највише јако црномањастих, са сјајним очима, који веома потсећају на цинцарске типове. Најстарија породица у Галичнику, једна од оних које су се доселиле са Галика, зове се Пуљевци. Све што смо раније рекли о ношњи, о називима њених појединих делова, о начину живота и о типу насеља, потсећа на Аромуне.

Ови су се Аромунии стопили са неким старим словенским становништвом. Најстарија села, као нпр. Тресонче, по типу и изгледу су чисто словенска. Топографска су имена великом већином словенска (Бистра, Јама, Тонивода, Јастребац, Србиновица, Каменица, Зла Страна итд.). Ово су облици који немају ничега архаичног.

Стару словенску основу појачали су многобројни досељени Словени из Арбаније. То је вероватно српско средњевековно становништво које је због све тежих прилика за живот напуштало Арбанију и повлачило се на исток. Тако у Лазаропољу има велики род Кокалевићи, који се пре 150—170 година доселио из Мата, из села Мацукала. Они који су остали у томе селу Мацукалу поарбанашени су и поисламљени, зову се Кокаји и има их 45 пушака. Доскора су поисламљени Кокаји и Кокалевићи у Лазаропољу који су остали православни одржавали срдачне везе и једни другима долазили о великданима и свадбама. Узајамност међу једнима и другима била је толика, да су заједнички плаћали крв приликом умира крвне освете и светили заједнички увреду и убиство. Занимљиво је, да је прабаба данашњих Кокалевића доведена у Дебар за време Карађорђева устанка као девојка робинја из параћинског краја у Северној Србији. Прадед Кокалевића видео ју је код једног бега и узео за жену.

Из области Булчизе, с оне стране Црног Дрима (у изворишту реке Звезде или Ват-Зезе)

су Џунгуловци или Хаџијевици у Лазаропољу. Они који су остали у Булчизи поисламљени су и поарбанашени. По казивању једног српског учитеља, који је тамо био општински деловођа 1914—1915 године, становници ове области знају да су били Срби и сачували су доста хришћанских обичаја. Тамо има и рушевина од цркава. Пред Велику Госпојину посте исто онако као православни, а не као Турци уз рамазан; сахрањују мртве по хришћанским обичајима, са прекрштеним рукама и ногама окренутим истоку, а не као муслимани са ногама окренутим југу и са рукама опруженим низ тело.

У Галичнику има сриска породица Дурузовци, досељена пре 180 година из Драча (турски Дуруз) или из драчке околине. Има такође српских досељеника из области Черменике, која је у сливу реке Шкумбије, на 300 км. североисточно од Елбасана.

Међу Мијацима има дакле много српских досељеника из Арбаније, на које ћемо такође наилазити и по другим областима, Пред процесом арбанашења и помухамедањивања они су делимично напуштали Арбанију и повлачили се ка средишту Полуострва.

Уопште су Мијаци, који сада претстављају одређен тип, знатно друкчији од типова околног словенског становништва, постали мешавином старог словенског становништва са Србима који су се доселили с оне стране Црног Дрима и с Аромунима.

Стапање је могло ићи овако:

У великој давнини ово је била област насељена аромунским сточарима, који су живели у привременим летњим насељима. У Средњем веку су у њу продрли Словени и измешали се с овим старинцима, оснивајући по свој прилици своја села. Услед ове мешавине и додира настало је пословењавање Аромуна. Словени су се од њих научили на далека сточарска кретања, од њих су примили тип села, печалбу, исто тако и неке делове женске ношње. Доцније је било и нових прожимања: долазили су аромунски досељеници из Арбаније. Али је с друге стране и словенски елеменат био појачаван досељавањем Срба из Арбаније, нарочито у току последња два три века.

Изгледа, да мијачко исељавање није старије од једнога века и да је настало тек онда кад је сточарство почело да опада, те су они били принуђени да мењају занимање. Ово исељавање пада у исто време са нестајањем неких мијачких села, као села Орехова, код манастира Св. Јована Бигорског, Старог Села код Сушице, Главиног Села надалеко од Лазаропоља и Лопушника изнад Тресонче. Из Главиног Села и Лопушника неки су се населили у Лазаропоље. Има их отсељених у непосредној близини, у селу Ехловцу у Копачу. Највише их је отишло даље, у околину Битоља и Прилепа. Тако је чисто мијачко велико село Смиљево, недалеко од Гопеша код Битоља. Његово становништво је из поменутих напуштених села и још из села Росоке. Смиљево је истога типа као и села суседних Аромуна. Задржали су мијачку ношњу, нарочито жене. Других досељеника има доста у Крушеву, измешаних с Аромунима, са којима се лако сроде и укрштају женидбама и удадбама. Мијачких досељеника има и у селу Слечу, северно од Прилепа. Напоследку их има отсељених чак и у велешком крају, где су изнад села Богумила у изворишту реке Бабуне основали села Ореше и Папрадиште. Села мијачких отсељеника су увек на великим висинама или у подножју високих планина, да би се могли бавити о сточарству.

Група Биначке Мораве (моравско-вардарски варијетет)

Ово становништво заузима један од највећих сливова у средини Полуострва, слив Горње или Биначке Мораве.

На југоистоку и истоку је слив Биначке Мораве затворен великим кристаластим масивима Скопске Црне Горе (Карадага), са које Биначка Морава извире. Планинске стране су разривене многобројним долинама и покривене шумом, супротно оголићеним странама према Скопљу. Са северне стране је слив Биначке Мораве ограничен планинама Столовима, Лисицом и Гољаком, које га раздвајају од врањске области и старих граница Србије.

Овај слив обухвата три различна дела. То су:

Горња Морава која почиње од Каменоглаве код Феризовића и држи до реке Прилепнице источно од Гњилана. Овај се горњи део Мораве до села Витине зове Језава, а наниже се означава просто као *Морава*.

Доња Морава или *Изморник* је од Прилепнице до Кончуљске Клисуре, где се Морава пробија између огранака Црне Горе и Карпине и код Бујановца избија у моравско-вардарску долину, којом пролази железничка пруга.

Слив *Криве Реке*, северозападно од Изморника, врло је простран и простире се између новобрдске Велике Планине и поменуте границе према врањској области. Великим делом је покривен шумом и жбуњем.

Према томе је и становништво у сливу Биначке Мораве подељено у три групе које одговарају означеним предеоним целинама: *Моравци* (становници Горње Мораве), *Изморничани* и *Криворечани*.

Као и Косово, и ова се област одликује својом плодношћу. У њој је и богата рударска област Ново Брдо са рудницима који су обилато искоришћавани нарочито у Средњем веку. Други су рудници у горњим токовима Криве Реке и Прилепнице. Услед овако разноврсних извора за живот ово становништво, као и косовско, није било приморано да иде у печалбу.

Како је далеко од великих путева, овај слив има пуно скривених и усамљених кутова по дубоким долинама. По томе чини супротност Косову, које је широко отворено и окружено скоро голим странама.

Област Биначке Мораве има мало, и то рђавих саобраћајних веза. Пошто се све преносило на коњима, раније је било само кирициских путева, који су ову област везивали са Косовом и Приштином, или кроз Кончуљску Клисуру и Карпину са Врањем и Бујановцем. Једна је путања ишла и према Качаничкој Клисури. Доцније су саграђени делом бољи делом лошији колски путеви, један за Феризовић, железничку станицу на Косову, и други за Бујановац, који је ишао кроз Кончуљску Клисуру и избијао на моравско-вардарску пругу.

У овој затвореној и богатој котлини развило се врло знатно средиште, Гњилане, и у њему начин живота, унеколико различан од косовског и моравског, оног око Бујановца и Врања.

Овој се области може додати једна од најлепших малих долина, која се спушта Косову, долина реке Грачанице у којој је манастир са истим именом. Код села Бадовца и Новог Села она је усечена у серпентинима, мало више у шкриљцима, конгломерату, пешчару и кречњаку. Развође код Лабљана је од серпентина.

Иако са стрним странама и местимице врло уска, ова долина је свуда равнога дна. Њоме вијуга врло бистра Грачаница, на чијим плодним и добро обрађеним обалама има доста воденица. Од Мрамора почињу зелене ливаде. Стране су под жбуњем и шумом све до Лабљана, и тек одатле је серпентинско земљиште на десној страни реке оголићено. У долини Грачанице на више места, а нарочито код села Сливова, виде се гомиле троскве, остаци од

старих рудника из којих се у Средњем веку и доцније вадила руда.

Долина је врло насељена и има велики број села (Лапље Село, Грачаница, Бадовце, Ново Село, Мрамор, Сливова, Драговац, Лабљан).

Становништво по селима горњег дела ове долине спада у моравско становништво, и оно се већином бави сточарством, док је у доњем делу долине косовско становништво које се бави земљорадњом. Овде се десио исти појав као и код Ера динарског типа: као што је ерско становништво прешло планину и спустило се у долину Лаба на Косову, тако је овде моравско становништво прешло развође између Мораве и Косова и зашло у косовски слив.

Са косовским становништвом су и два села изнад Грачанице, Бадовци и Ново Село. То су мала земљорадничка села, збијенога типа, са малим кућама од ћерпича, покривеним сламом или ћерамидом. Изнад њих је на искрченом земљишту арбанашко село Мрамор, чије се становништво бави сточарством и шумарством; још више је, опет у крчевинама, село Андровце са католичким арбанашким становништвом које је поглавито сточарско. Оба су ова села разбијеног типа. У крчевинама су велике, махом двоспратне, куће, ћерамидом покривене, са доста споредних зграда. До 1912 године Мрамор је био главно разбојничко и пљачкашко средиште. Његово се становништво обогатило отимајући земљишта од својих суседа и тиме што је оно једино искоришћавало простране паше и шуме у околини. Одувек је у Мрамору било одметника од турских власти. Код њих су се у турско доба склањали и косовски одметници. И сам Јашар-паша, један од најмоћнијих људи са Косова, био се склонио овде, кад је дошао у сукоб са султаном. До пре 150 година ово је било српско село са моравским становништвом: али су га мало по мало истискивали и населили се на његово место Арбанаси, пореклом са Косова, из Дренице и из Метохије. Према томе је ранија граница између моравског и косовског становништва била некад између Новог Села и Мрамора. Сада због Арбанаса који су се увукли између две српске групе, моравско становништво почиње са селом Сливовом, па се наставља у Драговцу и Лабљану (ово последње је арбанашко село са неколико српских породица).

Чим се пређе гранична зона, одмах падне у очи друкчија женска ношња. Нестаје косовских везова и богате и скупоцене ношње и настаје врло проста ношња без украса. Ово је знатна граница везене ношње, јер такве ношње нема даље у источним областима; према југу се везена ношња јавља тек у кумановској околини.

Преко кошуље која је без веза жене носе ткану прегачу, зв. *бојча* или *ирешча*, која покрива само предњи и доњи део тела. Око струка је врло прост ткани појас. Горе је преко кошуље сукнена црна и кратка *долакшица*, која је налик на мијачко „гунче“, са рукавима само до лаката. На глави је куповна махрама, обично сивкасто-зелене или зеленкасте боје. Девојке и невесте се о празницима доста неукусно украсе: место „долактице“ носе тада куповни јелек, а око појаса су велике пафте од новог сребра (пакона, алпаке), поткићене сребрним новцима. Глава, врат и руке су украшени низовима од ћинђува. Богатије младе носе тзв. „*венчани шеиелук*“. То је као капа од новца, са жутим паконским теменом, са кога висе ниске од новаца и напред спуштене дуге плетенице. Напредје висока перјаница. Невеста носи овај тепелук обично док не роди, а највише две до три године. Само богате имају свој венчани тепелук, док остале носе заједнички венчани тепелук: породице се здруже и купе ову капу, коју после редом носе невесте како се која удаје.

Најкарактеристичнији је део женске ношње *накиш* или *реи*. То је хаљетак дугачак највише до пола метра, који се везује за задњи део појаса и одговара косовској „бојчи“ или тетовском „скутнику“. Састоји се из самих реса, које су у три до четири низа једна испод друге поређане. Начињене су од fine вуне, предене и уврћене тако да личе на врло фини гајтан. „Накит“ носи свака жена: и најстарија и најсиромашнија као и најбогатија. Нигде

више на Балканском Полуострву нема оваког парчета ношње.

Криа, коју чине два уска комада материје, слична је „превезу“ других крајева. Увек је црне боје, без реса и без украса.

Дакле је моравска женска ношња, кад се упореди са косовском, проста и доста неукусна. Моравске жене кажу, да су заузеле зими пословима око стоке, те не могу као беспослене Косовке (чије је занимање земљорадња) провести целу зиму радећи на везу.

Пошто моравске жене не доносе у мираз скупоцено и богато одело, Косовци се њима не жене. Напротив Моравци се радо жене Косовкама које и у новој средини носе своју лепу ношњу и ова прелази после и на њихове кћери.

Земљиште у равнинама око Биначке Мораве, као и оно са брежуљцима малих висина и са терасама, састављено је од језерских наслага, пескова и глина, који су погодни за земљорадњу. За њих су везана сва главна српска села, која су поглавито земљорадничка и већином читлуци. У бочним долинама, нарочито у онима према Црној Гори, су највећим делом арбанашка села.

Једна културна биљка, која је готово непозната на Косову, конопља, обрађује се у овој долини. Она почиње са првим моравским селом и идући низ Мораву све се више јавља. Највише је има у Изморнику. Изван ове области све је више конопље идући низ Мораву до Лесковца. Конопља је врло знатан сељачки производ, и купе од конопље су карактеристичне за многа села Биначке Мораве. Главна су тржишта за конопљу Гњилане и особито Бујановце.

У моравској области је више воћа но на Косову, нарочито због тога, што је ово мало нижи крај и заклоњенији од ветрова.

Ова богата котлина без железница и великих саобраћајних веза, са малим месним властима које су биле у турско време увек без икакве моћи, била је под потпуном владом бегова. Бегови су живели највише у Гњилану, али их је било и по селима. Често су били окружени арбанашким пљачкашима који нису презали ни од каквих насиља. Тако су нпр. бегови из рода Џинића били стварни господари у Гњилану. Насиља и безвлашће су били несразмерно тежи него на Косову где је захваљујући железници било овде-онде снажније турске власти, нарочито у Приштини и у Митровици.

Изузевши Изморник, у коме су се Срби као многобројније становништво могли одупирати и мање трпели, сва је остала Морава за време турске владавине била утучена насиљима. Поред бегова су немилосрдно мучили српски живаљ нарочито Арбанаси из Карадага. Уз многобројна друга насиља ударало се често и на женску част. Отмица и превођење у ислам српских жена су овде били чешћи него на Косову.

Становници ове области, старинци или досељеници, врло су много прелазили од једног бега другом, из једног села у друго, из Горње Мораве у Изморник и обратно, а у обе ове области још и из Криве Реке. У том погледу Косово изгледа према Морави као област устаљеног становништва. Због несигурности и пљачкања многе су се моравске породице сељакале и тражиле „појак господар“ који би их заштитио од арбанашког злостављања. Врло често су сељаци остајали код једнога бега и у једном селу само по једну зиму и лето, па се даље као чергари селили тражећи милостивијег и јачег господара који би их могао заштити. Живећи оваквим животом ови сељаци нису могли имати ничега свога, „*својитине*“. Један, сада имућнији, сељак из Пасјана причао ми је, да је његов деда променио осам пута своје место становања. Долазећи из села Рајчића (у кумановском крају), да би се стално настанио у Пасјанима, он је успут мењао неколико пута бегове и села. Други један, старином из

врањског села Вртогоша, кренуо се у Изморник, задржавао се у многим његовим селима, а најдуже у Ропотеву, и одатле дошао најзад у Пасјане. Има сељака који су се мање кретали и они су стекли и нешто своје земље, али нису престајали обрађивати и беговску, ако не ради приноса, а оно да их бег заштићава. Услед ових сељакања становништво је јако измешано и скоро изједначено, тако да нема знатнијих разлика међу људима чак и најудаљенијих села.

Старинци чине овде нешто више од половине становништва. Њима се прилагођавало досељено и колонизовано становништво и примало њихову ношњу и навике. Ово се прилагођавање запажа чак и код врло младих досељеника. Међу досељеницима има их највише из других делова моравско-вардарске области, и они су махом стари. Има их из Јагодине, врло много из врањског Поморавља, из кумановског краја, из Скопске Црне Горе, па и из тетовске котлине. Многбројни су и досељеници из неких делова западне Македоније, нарочито из прилепске околине и из Пореча, мање из битолске области. Мање него из моравско-вардарске области има досељеника са Косова заједно са Новим Брдом, Сиринићем, Средском, Подримом и Метохијом. Досељеници из шопских крајева су ређи и изгледа да су они поглавито из планинских крајева изнад Кочана.

Иако има много досељеника, језик је потпуно уједначен. Што се више приближујемо Изморнику, он је све ближи књижевном говору. У моравском говору има врло мало архаичнога. У целој се области употребљава упитни начин с обрнутим редом речи према књижевном: *туј ли је ?* (у књижевном језику: је ли ту?) и онај други, особити, облик; *ће му кажем; ће наћем* (уместо: казаћу му; наћи ћу).

Услед насиља и притиска, а нарочито услед несигурности, моравско се становништво, поглавито из Криве Реке, много расељавало. Његових исељеника има много по Косову, у Моравици и чак око Куманова, али их је највише отишло преко старе границе у Јабланицу и Ветерницу. Највећи је број досељеника у Јабланици из Криве Реке. Уопште се, а особито после ослобођења нових крајева (1878 год.) становништво кретало низ Јужну Мораву и допирало на север у моравску Србију.

У телесном погледу су „Моравци“ слични Косовцима и не може се ухватити никаква разлика између ових и становника врањског Поморавља и суседних области. Превлађују смеђи, али има у Горњој Морави и црномањастих, а тако и у селу Ропотеву у Изморнику. Плави су ређи од црномањастих. Нисам могао у телесном склопу запазити никакве црте које би проистицале од мешавине крви с Арбанасима, јер су и ови великим делом поисламљени и поарбанашени Срби. Утисак је тај, да су овде старинци били исто становништво са косовским и с оним у врањском Поморављу, па да су измењени под утицајем сасвим особитог живота који се развио у овој котлини. Према Косовцима Моравци изгледају као планинско становништво грубљега ткива. Они сами признају, да Косовци имају више укуса и да су углађенији. Готово код свих Мораваца, изузевши оне у Изморнику, има неке утучености, која је последица притиска и насиља којима су били изложени. Али су после ослобођења (1912 године) пренули и показују живости и интересовања за све што је око њих. Очували су све српске историске успомене, оне о Косову и о Краљевићу Марку. Стари се људи сећају, да су певали народне песме уз гусле, којих данас готово нема. Моравци имају и своја ужа предања, нарочито о Новом Брду, које зову и „Златно Брдо“; причају, да је „цар Лазар“ рођен у Прилепници. Код села Подграђа, испод Пасјана, има у Морави вир, који се зове Говен. У њега је, причају, скочила једна девојка после Косовске битке, јер није хтела да „гове Арапима“, који су земљу били притисли, већ овој води. И сада она о Ђурђевићу дне „искаче и чешља се“ код овог вира.

Судећи по Гњилану и код њих су развијене реалистичке особине и предузимљивост. И поред свих турских и арбанашких насиља и притиска српске занатлије и трговци су имали развијеније послове од муслиманских. Чак и за време турске владе Гњилане је било снажна

српска варош. Свет је жив и окретан. Као и по другим варошима и овде су жене донекле усвојиле турско одело.

У овој области нема Аромуна. Али их је несумњиво било у Средњем веку, јер се помињу у старим споменицима, а на њих опомиње и име села Станишора код Гњилана.

Вредно је овде истаћи и онај комад ношње, *накиш* или *реи*, и оне црне крпе које личе на превез а којих иначе нигде нема код Срба. Ми не знамо, да ли су ти делови ношње овде постали или су наслеђени од неког старог становништва којег данас нема.

Мора се бити у недоумици да ли да се ова група уврсти у косовски или у моравско-вардарски варијетет. Иако се по женској ношњи издваја и од једног и од другог, у тесној је вези ло душевним и језичним особинама и са једним и са другим. По јачини националног осећања Моравци су најближи Косовцима и у том погледу са њима чине једну групу. Али по реалистичким цртама, по типу кућа и по општем утиску као грубље становништво оно се одваја од косовског и приближује сировијим моравско-вардарским групама, за које га уосталом везује и сам његов географски положај.

Преспанско-костурска група.

Ова је котлина већа од струшко-охридске, али већи део њен покривају Преспанско и Мало Језеро. Осим на северу око Ресна нема нигде око језера већих равница. И сама језерска површина је велике висине, око 900 м., а брежуљци око Ресна и Јанковца дижу се још 50—60 м. изнад језера.

Ти су брежуљци главни облик у северном, сухом, делу котлине око Ресна и састављени су при дну од модре и беличасте глине, преко које су песак и кварцевити шљунак. Они претстављају старе језерске терасе. На овоме земљишту слабе плодности насељена је већина села.

Између ових брежуљака су уске равнице око кракова Големе Реке, која протиче кроз Ресен. То је, заједно с оном равни око језера испод села Царидвора и Дрмени, најгшоднији део котлине. Колика је потреба за земљом види се и по овоме појаву на равним обалама и низинама. Језерски ниво показује колебања, и кад нарасте онда дођу под воду њихове мале њиве и ливаде и села се напуштају. Многа су стара села потопљена у прибрежној плиткој језерској зони. Али знају кад језеро сплашњава и стари су људи ухватили правилност овога кретања, те знају, кад ће њиве бити на суву и памте које су њиве коме припадале.

И ови најбољи делови Преспе не могу живети од земљорадње. Још у већој мери то вреди за језерска села, на обалама оба језера и на острву Аилу у Малом Језеру, која се баве и о риболовству. У свој преспанској котлини је сточарство главније од земљорадње и доста развијено, јер је ова котлина била сразмерно сигурнија од арбанашких пљачкаша. Словенска села пасу стоку поглавито по странама високих планина Перистера, Галичице, Петрињске Планине и др., а даље навише пространи сувати тих планина су паше сточара Аромуна, којих око преспанске котлине има у већем броју него и око једне друге.

Нема великих природних погодаба за живот. Становништво је због тога врло рано упућено на зараду изван своје области: ово је један од крајева из кога се најпре почело ићи у печалбу, и иду сви и из тамошњих села и из вароши Ресна. С онима из костурске околине они су први почели ићи у Америку.

Као и струшко-охридска котлина, и ово је затворена област, а јужни део Преспанског Језера и Мало Језеро спадају у сасвим скривене области. Само се преко високих преседлина излази из преспанске котлине. Највиша је и најшира од њих буковска преседлина (1180 м.),

која ову котлину раставља од Охрида. То је широка површ, састављена од сјајних шкриљаца, преко којих овде-онде долазе кречњачке масе, и она је са охридске стране изнад села Косеља већином гола и жућкасте боје, а са преспанске стране под жбуњем и шумом. Нижа је и ужа Ђаватска преседлина (1150 м.), којом води пут за Битољ. А најужа и најнижа (1090 м.) је преседлина Превтис, којом води пут за Корчу. Овде се, у близини Ресна, састају западномакедонски са јужномакедонским и епирским, јако посећеним, караванским путевима, али је ресенска околина за њих само пролазна станица. Ова котлина и Ресен не могу због тога доћи ни до каквог већег значаја.

И у свима осталим западним котлинама су се сачувале неке архаичне словенске особине, али је њих, изгледа, понајвише у Преспи и у костурском крају. У Преспи их је највише у јужном скривеном делу: у Малој Преспи и око Малог Језера. Нигде нисам запазио више архаизма у језику, нарочито у нагласку. Живот је у оним скривеним кутовима дубоко примитиван. Ја сам 1900 године, мерећи језера, становао у селу Конском, на западној обали Преспе, и оно се тада састојало само из једне велике задруге од 100 чланова, који су живели у три куће и бавили се поглавито рибарством. Све су сами израђивали. Једино су жито и со куповали. Продавали су сточне производе и рибу. Јако је падала у очи простота и једноставност живота и обичаја. Ништа нису радили без припита и савета једнога најстаријега, који се, иако су подељени у три куће, сматрао за старешину свију. За време мога бављења на острву Аилу у Малом Језеру, 1900 године, тамо је становала само једна велика словенска задруга од 67 чланова, који су били распоређени у неколико кућа. Такве велике задруге патријархалног живота карактеристичне су за склоните крајеве око Мале Преспе и Малог Језера, и села се састоје обично из једне, ретко из две-три, такве задруге. Просто се одевају хаљинама од сукна, топлим, али неспретним. Женска ношња има само мало шара на рукавима од кошуља, али су то шаре са чистим геометриским мотивима.

Живот је више напредовао у северном пространом делу котлине, мање у планинским селима, више око Ресна и Јанковца. Тако нпр. село Крушје, лево од пута охридско-ресенског, високо у страни, лепога положаја, са великим кућама, чини утисак напредног села. Али је унутра неукусно и доста прљаво. Велике куће су истога типа као и по свој западној Македонији. По чардаку кућном извешани су низови „пиперки" (паприка) које суше, затим постелне ствари и др. Куће су управо празне, тако је мало чега у њима. Главно су: огњиште, „стомнарник" са „стомнама" (судовима за воду) и „ножва" (наћве). Људи су доста измучени од печалбе и зараде. Али су жене свеже и једре, веселе и разговорне. Одело им се одликује оним, напред поменути, богатим шарамма западне Македоније, нарочито кошуље, али превлађује црна боја. Село је разноврсног етничког састава, и задруге су ретке и мање. Исте је врсте и суседно село Кривени. Међутим улазећи у село Јанковац, које има и мало чаршије, осетио сам се као у цинцарским печалбарским селима. Исти утисак оставља и варош Ресен. Тиме наилазимо на другу карактеристику Преспе: поред архаичног словенскога (балканскога старословенског) јавља се аромунско увлачење у Словенство и још чешће аромунски менталитет и аромунске духовне и моралне особине.

И овде су сасвим ретки монголоидни типови. Али су већ чешћи људи ситни и средњега стаса, јако црномањаста, готово гарави. Падају у очи најпре у селу Крушју и Кривенима, али их је још више у Јанковцу и у Ресну. И у једном и у другом месту има доста још непословењених цинцарских породица. Има их и пословењених. Има и укрштања између Аромуна и Словена. По Галичици, Петрињској Планини и изнад села Крушја и Букова баве се и сада преко лета Аромунима са својим многобројним стадима. На западном ободу котлине, недалеко од Ресна, има њихово велико летње село које се зове Исток. Раде преко лета и занате и од векова су се насељавали по преспанској котлини, која им годи због летње свежине. Исто то вреди за планине источно од котлине, Перистер и Биглу. Сва преспанска котлина је управо опкољена аромунским сточарским становништвом. Они су и с југа преко Превтиса пролазили из Епира и јужне Македоније као кириције и доста их се у Преспи

населило. Изненадило ме је, кад сам у селу Нивици, дубоко у скровитој Малој Преспи, наишао на гараве Словене, који говоре онај архаични словенски дијалекат, али имају цинцарско-грчки менталитет. Мерећи дубине језерске непрекидно сам имао да се борим са њиховим особинама врдања, варакања и избегавања напорног рада и са њиховим тежњама за уцењивањем и адвокатисањем. Код њих има непоузданости, која је у противности с особинама осталог примитивног, честитог и чврстог становништва Мале Преспе.

Јако се осећа комбинација аромунских особина са словенским, нарочито у Ресну, Јанковцу и околини. Особито пада у очи живост духа и пословна даровитост, знатна даровитост, нарочито за „работу“. Предузимљивост је кашто већега замаха и често су велики трговци. Пуни су комбинација, хитрине и лукавости. Управо су ђаволски лукави и промућурни. Увек су „пробудени“ и добро обавештени. Све виде и на све обраћају пажњу. Ничега турскога у духу, ни у вароши Ресну. Из Ресна је, као и из Прилепа и Костура, потекао први покрет за македонску самосталну организацију, који је доцније добио бугарску боју. Покрету су у основи економски разлози, и зато је природно, што је почео у двома македонским варошима с највише трговачког духа: у Ресну и у Прилепу.

Иако, дакле, ови Словени у већини нису аромунског порекла, имају умногоме аромунски менталитет.

Струшко-охридска група.

У овој групи Словени чине већину, према којој се губи турско-арбанашка мањина, иако Арбанаси допиру до западне обале Охридског Језера. Узроке је томе положај ове области и мања експанзивна снага Арбанаса у сливу реке Шкумбије.

Затворена је са севера Дримским Грлом, кроз које до пре неколико година није било правога пута, и тим је заштићена од северних Арбанаса и од насиља дебарских бегова. На северозападу је заграђена од Арбаније планинама Јабланицом и Мокром, између којих је ниско седло Ђафа-Сане. Туда су највише продрли Арбанаси, али их је зауставило језеро. Осим тога су западно од Јабланице и Мокре до пре 100—120 година биле поглавито словенске области. Таква је била област *Мокра*, пространа жупа, с многобројним селима у горњем сливу Шкумбије. Ова села имају сва, без изузетка, српска имена, и већину у њима чине поарбанашени Словени. У многима су од њих очуване успомене на православље и нарочито на славу. У близини је област *Шиаш*, у којој има православних Арбанаса. Слично је с областима *Чермеником* и *Булчизом* на западу од Јабланице, које смо поменули раније. Не само северни Арбанаси, него је и знатан део становништва средње Арбаније произашао претапањем Словена у Арбанасе. Све је то задржало продирање Арбанаса у струшко-охридску област, и овамо је то продирање поглавито новијег датума.

Ово је мала област, а и као таква није једноставна, већ је подељена у неколике географске целине, у којима се народ разликује.

Најдаље је на северозападу област испод планине Јабланице за коју се у народу одомаћило турско административно назвање *Дримкол* је планинска и сточарска област, највише изложена арбанашкој отмици и пљачкањима. Особито су им много пљачкали стоку по Јабланици. Земљорадње је мало. На Дримкол долази највише печалбара у струшко-дебарској области. Најсевернија су чисто словенска села Нерези и Луково усред Дримскога Грла, а даље су на југу махом мешовита српско-исламска, ретко чисто српска, села:

Брезово, Пискупија, Јабланица, Боровац, Лабуниште, Подгорац и Вехчане. До њих су два цинцарска села, Горња и Доња Белица, одакле има много људи стално настањених по Србији (по моравској долини) и одакле су Цинцар-Јанко из Карађорђева устанка и Цинцар-

Марковић, претседник министарства 1902 и 1903 године.

Испод Дримкола је *Струшко Поље*, земљораднички крај око Црнога Дрима и око доњег тока реке Сатеске, пошто она изађе из Дебарске Клисура (Богаза). Ово је поље великим делом под мочарима са трском. Кад се пољем пође западне труловина од трске и црне тресетне земље. Чести су „окриди“ с мутном водом. Мочари су легла маларије. 1915 године су покушали да Дрим регулишу и да мочаре оцеде, и у томе се доста успело. По ивици овога поља становници се баве готово више сточарством. Већином су Словени, који се зову Пољани.

Трећи крај чине *Дебрца*, пространија жупа у горњем делу реке Сатеске, одвојена од Струшког Поља Богозом или клисуром Сатеске, која је од села Мешеишта у Струшком Пољу до Ботуна у Дебрци дугачка 3—4 км. Клисура је у кристалистим шкриљцима, није високих страна, али је тесна. Изнад ње се долина прошири. Дебрца су доста плодан и жупан крај, али пренасељен. Осим једног села, Песочана, у коме су Турци, у осталима је чисто словенско становништво. У турско време је главно место било Здеглаве (Издеглавље). На западу од Дебрца, у шуми Кара-Орману, је предео *Дебарска Малисија*, са четири чисто словенска села, која се зову: Локов, Ржан(о), Збожди и Присовјан.

Напоследку *охридски крај*, око вароши Охрида и уз источну обалу језера. У овом су крају мала села у тешњим положајима, а баве се разноврсним занимањима: мање правом земљорадњом, а више воћарством, виноградарством, сточарством (нарочито по Петрињској Планини) и риболовом на језеру. На Петрињској Планини се мешају с аромунским сточарима, који се овде преко лета баве и неки су се стално по селима настањивали и пословенили.

Дебрци и охридски крај, нарочито овај други, су области особитог воћа. Чувене су охридске трешње („далбазлије“), јабуке, крушке, дуње, шљиве и грожђе.

Ипак је пренасељена цела област за овај начин рада. Зато нема села из којих се не иде у печалбу, и у иностранству раде разне занате и послове. Особито су добри луковски зидари и каменоресци, затим дрводеље из осталих дримколских села. Чак и из оних струшких села у којима би поједине имућније породице могле живети, јер имају довољно земље и стоке, иду у печалбу из тежње да више имају, да печале, а повуче их и пример осталих.

Куће струшко-охридске области су све једнога типа, са чардаком (доксатом) на горњем спрату, из којег се улази у кућу и у собе. Доле је „ћерач“ за стоку. Биле куће од камена зидане и ћерамидом покривене или прављене од ћерпича (неке у равници струшкој), оне су здепасте, неукусне и запуштене. У „кући“ је само најпотребније посуђе: „ношта“ (наћве), „водарник“ (иначе у другим крајевима „водник“ и „стомнарник“), „ожичњак“, „соленик“ итд. На огњишту су „преклади“ а има „издупка“ у зиду над огњиштем и зове се „кот“ Изнад огњишта су испрекрштане мотке и на њима суше „ченку“ (кукуруз). Трконожац зову „пиростија“ а преслицу „фрука“ (аромунско-грчка назвања).

Женско одело није без шара, осим свакодневног „посачког“, преко којег се облачи „скутник“ (кратка сукња) са шареним вуненим „трацима“ (линијама). Шаре су поглавито на „великоденској“ ношњи, нарочито на кошуљи. Жене носе преко дуге, тешке кошуље црно зубунче, а потпасују се дугачким појасима од вуненог дебелог гајтана и кажу, да је то потребно због послова и сагибања. Носе на глави махраму, по ивицама извезену, као мијачка „дарпна“, али је зову „коорпа“ (крпа?). Женски клашненик или зубун зове се „ресачка“. „Мужене“ (жене) се називају само по мужу или „стопану“ и брзо изгубе своје девојачко име.

На трговима у Струзи и у Охриду се види, да им ношња нема онолико веза и онако

много шара као мијачка. Због печалбе овде жене и купују и продају на трговима, као и заостали људи.

Људи ове групе знају, да нису Мијаци, а већина није ни чула за име Брсјак; они који су чули знају, да су то људи у Железнику и даље. Становници су већим делом старинци, нарочито у Дебрци и у Струшком Пољу. Има доста досељених Словена из Арбаније (из Мокре, Черменике и Мата), чак и из скадарске области. Таква је нпр. породица Крстића из Лабуништа, који су из Скадра, па пресељени у Мат, где су дуго живели, па затим прешли овамо. Има их доста пореклом из предела Голобрда и од Дебра. Интересантно је, да у Дримколу има случајних досељеника и из Србије (доведени као робови за време устанка), затим из Босне и Херцеговине (Србакови, Србинови, Бошњаковићи). Аромунa има две врсте: арумунски сточари из Горње и Доње Белице и са Петрињске Планине и Аромунци из Арбаније који су се оданде као дућаније повлачили. Многе су се од арумунских породица пословениле. Имају скоро сви славу, осим неких породица, као у селу Лабуништу, у Крапи итд.

Због овако разноврсног етничког састава сусрећу се различити физички и психички типови и осим тога има и разлика обе врсте између појединих области.

У првом погледу превлађује тип ситнијега лица и живих црта и израза, сличан косовском, тип који се може узети као словенски или српски. Уз њега у основи исти физички тип, али јако црномањаст, и тај ми изгледа више арумунски. Али се овде сусретне и по који монголоидни тип, јаким јабучица и дебљега, меснатијег лица, слично типовима у полошкој котлини. Превлађују смеђи, а има доста и плавих. Нису ретки јако космати људи, нарочито густих и снажних обрва.

Овде се скривено сачувало старо балканско словенство, нарочито у женама. Ми их осећамо као неке старинске људе, из далеке прошлости, заостале у развоју. То архаично словенско и „христијанско“ главна је садржина њихове душе. Осим тога су у ове словенске ушле и неке нове особине, нарочито арумунске, затим арбанашко-турске. Остали су без везе са националним и европским развојем. Поред тога је њихова духовно-морална карактеристика, да су скривени, повучени, те кашто чине погрешан утисак глупих. Али у ствари нема духовне тромости и заваљености. Кад отворе душу, види се, да је то само неповерљивост, коју им је вековна турска владавина наметнула.

Најчешћи су реалистични и трезвени типови, отсечни, који мало говоре и кратко секу. Ретко их се шта друго тиче осим работе и онога што је у вези с работом. Не памте или слабо памте све друго што није работа. Имају слабо или никакво интересовање не само за догађаје и прошлост, већ и за све прилике суседних села, уколико оне не спадају у работу. Ни попови не памте своје прадедове. Сасвим су ретки „опулени“ и „пробудени“, који ипак нешто знају. У вези с тим нема у маси, у правом сељаку, ни трага од историске свести, која би се везивала бар за велике догађаје око Преспе и Охрида. Али има појединаца, поглавито у старијем нараштају, који знају за српска историска предања и за предања „христијанска“. На пример у Лукову дримколском певају „кралске“ песме о Косову и о „цар“-Лазару и знају, да је са њима хришћанство потпало под Турке. Интересантно је, да певају једну песму о Високом Стефану, како се надмеће с Бајазитом у хваљењу вера. Много више певају и причају о Краљевићу Марку. Имају по сеоским хатарима: Маркови Кули, Маркови Дворови, Марково Стопало и Марков Камен. Певају и Дојчина и Секулу „детенце“. Само даровитији људи знају више, као један старац у Мислешеву у Струшком Пољу, који је по македонском начину певао све песме косовског циклуса. Иначе се у маси зна само, да је на Косову пала „крвнина до колена“, без ичега више. У целини све је мање трагова српске историске свести што се више силази у Струшко Поље. У свима се овим крајевима зна за Кара-Ђорђа и певају се песме о њему. Нисам могао оценити, да ли су то печалбари донели или је одјек догађаја у Шумадији,

који је доведе допро.

У овој заосталој и архаичној маси јављају се, ређе, два виша духовна типа. Једно су тихи, кротки, пажљиви, сконцентрисани људи, који запажају и дубоко осећају, који имају поред работе и више духовно интересовање. Кашто су то врло племенити људи, који имају много љубави према ближњима и готови су жртвовати се за добро ближњих. Привидно је супротност овоме типу, али у ствари са њиме у вези, отворени и енергични, готово виолентни тип, који се да запалити и за ствари изван работе, предузимљив и врло сличан виолентном динарском типу. Кад на њих наиђемо, као да смо у Шумадији.

Оба последња типа сам запазио нарочито у неким породицама Дримкола. Карактеристично је, да су код њих честе „пријатељске одаје“ за госте. Они памте лозу по неколико колена уназад.

Од неког су утицаја биле на формирање најближе сељачке околине две вароши, Струга и Охрид, које су једна од друге само неколико километара удаљене и обе на језеру, али знатно различног типа и структуре. Најпре има у обема, у предграђима, већи део словенског становништва, које се бави о земљорадњи и риболову и углавном је психички онакво и онаких типова, као описано сеоско становништво. Али је чаршија Струге друкчија од чаршије Охрида. Прва је скроз печалбарска: сваки је био у печалби, у иностранству. Уз то су сви предузимљиви људи и тврдичко-ситничарског духа, тим пре што међу њима има Цинцара и још више Словена цинцарскога и мешовитог, словенско-цинцарског, порекла. Чаршија охридска, оно што чини душу Охрида, истина је доста зачамела варош, варош која опада, и са #-ма (високопарним величинама) на какве наилазимо и по даљим варошима на југу. Али она има извесних својих црта, по којима се унеколико разликује не само од Струге, него и од свих других македонских вароши:

У Охриду има мешавине женидбом и удадбом између Словена, Цинцара и Грка. Али што је још знатније од тога: нема чистих духовних типова, нарочито не словенских. Сваки је човек охридске чаршије по духовном и моралном типу мешавина од особина Словенина, Цинцарина, Грка, Турчина и Арбанаса (јужног).

Особито је јак цинцарско-грчки дух, дух старих балканских чаршија, са мудрошћу, са извесном грчко-цинцарском побожношћу и са тврдовањем, цицијаштвом, нарочите врсте. Од великог је значаја, што је овде било седиште патријаршије. Многобројне су цркве и јак је утицај црквене културе, која се пренела и на села охридске околине. Запажа се интересовање за историју и неки историски смисао. Наиђе се и на занатлију и на трговца, који је читао старе повеље, кашто и византиске писце.

Уколико ова старобалканска варошка култура има бољих осећања и отмености, тога је више у Охриду него и у којој другој македонској вароши. Позната је духовна живахност, кашто духовитост Охриђана, затим њихов ипак богатији унутрашњи живот. Обичне занатске израђевине, које се изводе у свима македонским варошима, овде су доскора биле усавршеније и са више укуса. Уопште је у Охриду више отворености и питомине, више веселости и песме него по осталим нашим градовима на југу. Оно шире гостопримство које не пази на меру готово се једино овде сусреће. Због тога се они чести весели и занесени људи динарскога типа овде врло добро нађу и осећају. Више је интимног и топлог живота, у коме су постале оне лепе песме и мелодије охридске.

На становништво Охрида и околине има утицаја и језеро и језерска клима. Охрид је боље заклоњен са севера но Струга, у којој дувају јаки ветрови са планина и нарочито кроз Дримско Грло.

Дебарска група

Висока била Кораба и Крчина северно од Дебра и широког Стогова јужно од Дебра (висине преко 2.000 метара) са пружањем од северо-северозапада к југу (пиндског правца) одвајају басен Радике од Црнога Дрима. Упоредо са њима протежу се раседи истога правца, на којима избијају сумпорне терме код села Косоврасти и Баништа северно од Дебра. Именоване планине су састављене од кристаластих стена, на којима се само овде-онде јављају кречњачки кршеви.

Изнад раседних отсека је пространа шљунковита тераса на десној страни Црнога Дрима. Горња јој је ивица око 140 м. над реком. Широка је северно од Дебра до 4 км. Простире се од села Грађана на северу па поред Дебра у дебарску Жупу, у којој се сужава и где се из ње дижу брегови и брда од старијих стена, нарочито око Коцацика, код којег су развалине од града, вероватно Светиграда Кастриотова времена. Због те велике терасе има погодности за земљорадњу и поред великих утрина има и доста обрађеног земљишта. Држе доста стоке, јер у залеђу имају поменуте планине за сточарство. Област је осута многобројним, махом малим, селима. Низ од села је на горњој ивици терасе, где се она сучељава са поменутима планинама. На таквој горњој ивици је и варош Дебар. Због терасе је дакле на десној страни Дрима једнострана равана, која је због шљунковитог састава средње плодности.

На југу, изнад жупског села Жупа Селце, срастају огранци Стогова и Јабланице и Дрим се пробија кроз дугачку клисуру, *Дримско Грло*, и на југу загађује дебарску Жупу. На северу се дижу ниже пречаге са дримским сутескама, као код села Грађана, али се широка тераса и после тих пречага јавља све до Пишкопеје. Од реке Буштерице на северу од Пишкопеје почиње Љума.

Цела је област заклоњена од ветрова, нарочито од северних и источних. Међутим се осећају утицаји јадранске приморске климе и ветрови с те стране, који доносе топле кише. Зима је кратка, снегови слаби, тако да је ово топла и жупна област. Кад се силази са висина мијачке области изненаде виногради, воће и кестенови, који почињу од села Косоврасти.

Ти јадрански приморски утицаји продиру уз долину Радике и даље све до села Јанча, у коме такође нема оштре зиме. Долинице изнад овога села, као и стране њихове, делови су терасасте клисуре Радикине. Климска и вегетацијска супротност овде је скоро онаква, као кад се са Иван-Планине у Босни сиђе у долину реке Неретве испод Јабланице, где се осете медитерански климски утицаји. Кестење и воће прати терасу дебарску и даље све до Пишкопије, до Буштерице, одакле почиње Љума са суровијом климом. Око села Баништа су целе стране брда обрасле жалфијом.

С леве стране Црнога Дрима се непосредно изнад њега дижу високе, шумовите и мрачне планине средње Арбаније, нарочито Мали Прот, Црно Камење и Јабланица. Оне су испресецане дубоким и махом не тесним долинама притока Црнога Дрима, од којих је највећа Вита Зез или Звезда, у чијем је горњем крају област Булчизи и која најдаље иде у Арбанију. Тим долинама је Арбанија отворена према Дебру и знатни њени делови су упућени на Дебар.

Од мостова на Дриму најбољи је и највећи Спилски Мост, одмах испод ушћа Радике у Дрим, преко кога се улази у области Голобрдо и Черменику,

Област има дакле довољно погодаба за живот због поменуте терасе и зато што је жупан крај. Она је све до младотурскога времена и до ослобођења била скривен крај, без саобраћајних веза, осим кириџиских. Затворена је са свих страна, али је на њу упућена

широка околина. Због свију тих прилика дебарска је област била одређена, да се у њој развије нарочити живот, друкчији од живота осталих области, са бесним беговима турско-арбанашким, са насиљима и извесном самосталношћу, по чему је некада „љута Дибра" била добро позната.

Област је затворенија према истоку, према пределима у којима превлађује српско становништво, него према Арбанији, и овакав њен етнички положај имао је врло знатних последица. На првом месту сама варош Дебар, иако је с ове стране Дрима, има више карактер арбанашке вароши него вароши Старе Србије. Затим испитивања о траговима старијег становништва у овој области изненађују резултатом: колико је било српског становништва у ранијим вековима и колико га је нестало. Јасно је, да се је овде морало десити прелажење у ислам и арбанашење у великим размерама. Одавде су ти утицаји поисламљивања и поарбанашавања продирали и уз долину реке Радике (Горбеши, поарбанашени Горњореканци, муслимански Срби у сада чисто мијачким селима). Природно, да је ово била област најљуће етничке борбе. Најпре је нестало Срба с оне стране Дрима у Черменики и у Булчизи, и једино су се, заштићени земљиштем и ипак чудним начином, одржали у Голобрду.

У затвореном и с Арбанијом везаном жупном положају развио се Дебар као варош богатих и бесних бегова. Ту су се скупљали насилнички и промућурни типови из Арбаније, у месту згодном за живот и теферич, и заузимањем земље и пљачкањем постали богати бегови. Под њиховим се окриљем развијала чершија („еснафљуди"). Пошто је на Дебар упућена велика област, а варош је тешко приступачна, у њој се скупљала најразноврснија роба и развили се сви занати, потребни Балканцима. Осим у Призрену и у Ђаковици, нисам више нигде у области централног типа видео веће чаршије и разноврснијих заната. Све се у Дебру могло набавити. То је био особити угао и нарочито гнездо. Ниједан турски или арбанашки „ерлија" није могао радити без покривитеља или ортака, силнога бега, који му је узимао већи део зараде. Оно мало Срба занатлија и малих дућанција није могло живети без „деруденције", Арбанаса, који му је седео у дућану и заштићавао га од пљачке. Ипак Срби нису били, онако као у Ђаковици, сведени на илоте и верску секту, јер код ових Арбанаса има више речи и поноса и заиста су појединце као покровитељи одржавали. Ти су осилени бегови ударали намете на села, нарочито новчане. Ко је полазио у печалбу добивао је поруку, да донесе бегу те и те, махом скупе, ствари. И он се без њих није смео вратити. Нису се ограничили само на исисавање своје околине, у којој су земљорадници слабог стања, већ су имали чифлуке и по Битољском, Прилепском и Струшком Пољу. Услед свега тога је овде било најбогатијих и најсилнијих бегова у целом централном типу. Држали су многе слуге, најопасније типове, који су извршавали њихове наредбе. То је била „љута Дибра", која је давала крцалије и разбојничке дружине, што су ишле уз турску војску за време ратова, пљачкали и палили.

Огроман је био утицај ове, под нарочитим приликама развијене, ордије на свеколико становништво, нарочито на осиромашавање становништва, и то на првом месту на Србе, не из националних разлога, јер таквих схватања није било, него само због вере. На Србе су више настали него на Арбанасе.

Срба има знатан број на југу од Дебра, у пределу *Жупи*, до Дримског Грла, и на северу од Дебра, готово до Пишкодеје (Пискупије), и они се зову *Пољани*. Даље их има на левој страни Црнога Дрима у пределу који се зове *Голобрдо*.

Али су у дебарској области сасвим ретка чиста српска села и оазе, него Срба има готово само у мешовитим српско-арбанашким, селима, у којима су махом мањине, потчињене процесу поарбанашавања. У горем су положају него Срби на Косову, јер ови чине већином чисте оазе, без Арбанаса. У Жупи су чисто српска села: Рајчица, Переже, Вапа, Кочишта и

Жупа Селце; чисто српска пољанска села на северу од Дебра су само: Татар-Елевце и Баниште, а у Голобрду само: Модрич и Дреник. Још је и 1863 године било Срба у многим селима дебарске области, где их сада нема ниједнога.

Остало је становништво мешавина, јер међу Арбанасима има и правих Турака, као у Коцацику, Брештанима, Новаку итд. Али је највише поисламљених Срба или Помака.

Као што су земљиште, клима и социјалне прилике друкчије него у мијачкој области, тако су и ови Срби сасвим друкчији од Мијака, а осим тога се Голобрђани од осталих знатно разликују. Мијаке је сачувало не само високо земљиште и његова неприступачност, већ нарочито оштра планинска клима, много оштрија но игде у Арбанији и у западном делу Балканског Полуострва јужно од Проклетија. Није привлачила Арбанасе, да се тамо насељавају. Мијаци су отворенији, развијенији и слободнији од овога утученог, неразвијеног и често бедног сељака дебарских области. Дебарски су Срби духовно јако изостали иза Мијака.

Њихова села су гомиле незграпних кућа, начињених од ћерпича и плетери и неокречених; запуштена су и прљава. Уз рђаве степенице пењемо се на исти онакав чардак какав је код свих кућа подримскога варијетета, и из њега се улази у „кућу“, кашто и у собу. У кући много чега нема. Падну у очи „ношви“ (наћве) и „тин“ (бутин за бућкање масла). Запуштени су и људи и жене. Неки од ових сељака има и своје земље, али од ње не може живети, и сви иду у печалбу. Нема оне богато извезене женске ношње мијачке, али ипак има веза по кошуљама и жене носе на глави „дарпне“, сличне мијачким.

Од малена су одрасли у несигурности и под страхом од дебарских бегова и прекодримских Арбанаса. Иако сиромашни, ипак су крадени и пљачкани. Било је и пред само ослобођење случајева, да су им лепше жене и девојке отимали бегови. Било је и доста случајева конкубината и има деце у хришћанским кућама мешовитог порекла: српско-арбанашког.

И крај свих недаћа и врло тешких прилика овде се ипак одржало старог становништва. Осим тога има и српских досељеника из Арбаније, с оне стране Дрима, и из предела на северу од Пишкопеје и даље на северу од њих. Преовлађују смеђи и плави. И они имају своје радости у животу и жељу за животом. Јер и несигурност има степене: од веће сигурности до ове минималне, и људи се на њу навикну, онако исто као што се у једној слободној земљи навикну становници да живе и у мање плодним и у неплодним областима. Задовољство им чине органске радости људскога живота: да су сити, да им је топло око ватре, да се жене и удају и да добијају децу. Имају и своје „великданске“ радости, када се обуку, нарочито жене, и тада су ситији и одевенији међу њима они који се цене и којима се указује почаст.

Унеколико су друкчији *Голобрђани*, планинци у северном подгорју Јабланице, у скровитом положају, али на оној страни Дрима и само себи остављени. Поглавито се баве сточарством, и то гајењем ситне стоке. Због коза их зову у пошалици Кецкари (козари). Назову их и Улуфима, али нисам могао утврдити, откуда је то погрдно назвање.^[xx] Знатна је разлика између људи и жена. Људи су жив и оштар свет и осим тога се сматрају за лукаве. Сви иду у печалбу, често као код Мијака почевши од 10.—12. године, и баве се зидарством, поглавито у Солуну. Неколико лица сасвим загасите комплексције из села Клења (мешовитог српско-арбанашког) наводе на мисао, да и у њихову саставу има аромунскога—можда од Аромуна који су у ранијим временима долазили на Јабланицу. Жене са оделом (зову га „рутиште“) у коме има врло старинских делова чине утисак архаичног становништва. Особито је интересантан стари голобрђански „сокај“, дугачак, тежак, превез, са кићанкама при дну; затим велики женски појас, који се завршује огромним вуненим кићанкама (не ресама), и оне падају с обе стране по бедрима.

Заузима област од извора реке Вардара под Влајиницом па до планине Жедена и до Суходолице (теснаца између планине Сухе Горе и Жедена). То је у правом смислу горњи Вардар или Полог: уска котлина између Шар-Планине и Сухе Горе. Има јаких географских и економских веза са Радиком и дебарским Подримом: њихова је житница и главни житни трг. До средине 19. века полошка је котлина била у јаким трговачким везама са Скадром. Али је кроз Суходолицу имала увек још живље везе са Скопљем и одатле са моравско - вардарским саобраћајним правцем. Тако је она одржавала живе трговинске везе на две стране. Осим тога је имала слабијих веза и преко прелаза на Шар-Планини са косовском и метохиском облашћу.

Према овоме што је речено разумљиво је, што је овде и састав становништва разноврстан: уз старинце има доста мијачких и дебарских досељеника, а нарочито много Арбанаса са запада. Има досељеника и с оне стране Шар-Планине, јер сточарском становништву ова планина није била преграда. Положани су се поглавито иселјавали путем низ Суходолицу и има их много у Србији у већим групама, као нпр. испод Јастрепца, или растуриених по варошима. Појединци су се отсељавали и у Бугарску.

Многи досељени Арбанаси потисли су словенски живаљ из Шаре и сузбили га поглавито на шарски Подгор и на Вардарију. Насилно насељавање Арбанаса у овој области било је слично ономе у Метохији и у Косову, али зато што није у близини српске границе процес није био онолико интензиван и није било косовско-метохишке несигурности. И иначе је полошка област слична овим двама котлинама, нарочито пећској Метохији. Клима јој је слична њиховој: спада у зелени појас Балканског Полуострва, који престаје с њеним јужним ободом, па одатле настаје према југу голеш и летња спрљеност македонска, изузевши неке високе крајеве. Особито је Шаром заклоњена од северних ветрова и услед тога има воћарски појас у шарској заветрини. Такав је на првом месту *Подгор*, и иначе најплоднији део полошке котлине. Његово је дно састављено од многобројних планина. Брзе и јаке реке са Шаре служе за наводњавање. На њима су млинови и ваљалице. Многобројни су извори са Шаре и из плавина. Осим понеких плавина све је земљиште обрађено. А уза стране Шар-Планине, нарочито од села Вратнице преко Тетова до Врутока у Вардареву изворишту, простире се воћарска област у поменутој заветрини Шаре: шуме од кестена, ораси, јабуке, крушке, шљиве, бостан, виногради и др. Област је пренасељена бар за данашњи начин рада. Особито од Вратнице преко Теараца до Тетова има читав низ села, која се скоро додирују. Пролази се као кроз улицу од 20 км. дужине. Већ између Тетова и Гостивара су села ређа.

Изнад ових села су у долинама шарских река такође многобројна села у повољним економским положајима: мање живе од усева, више од воћарства, дрва, дрводељског рада и шарског сточарства.

Знатне је плодности *Вардарија*, раван око Вардара, на којој жита успевају као по бољим долинама моравске Србије, а кукуруз је, због довољне влаге, исте плодности као тамо. У њој рађа најслађи пасуљ Балканског Полуострва. Веће је плодности и због тога што земља није оноликим вадама и наводњавањем изапрана, као у Подгору. Али је земља у том земљорадничком делу Полога била беговска и села махом читлуци, као што је случај и на Косову.

Особито су лепо положаји љуботинских села: Глобочице, Рогачева, Јажинца и Горњег Села, која су на суподини Љуботина, у љуботинском Подгору, али нису на плавинама и у знатно су већој висини но села шарског Подгора, који почиње селом Вратницом. То су поглавито сточарска села, која имају по Љуботину пашу, а испод села су ливаде и усеви. Многобројни су извори испод Љуботина, који није онако разуђен дубоким долинама као прави Шар. Вода тих извора је разведена по равнима, чије је дно од серпентина, и услед тога је овде и у позно лето све зелено као у најплоднијим пећким крајевима Метохије. Свуда су

ливаде које су огрезле у води, вадама пуштеној, и зеленило које јако пада у очи и опомиње на шкотско зеленило.

Нигде се веза насеља и живота са морфолошким особинама и климом на Балканском Полуострву не види јасније него у полошкој котлини.

Шар-Планина се дуж раседа спушта у полошку котлину. Тај расед има правац сси.-јјз., од Љуботина до Врутока. Њиме је одређено пружање свих морфолошких елемената, а за њих су везана насеља и живот. Расед пролази изнад зоне подгорских села.

Сва су насеља испод Шаре и Љуботина поређана у низу, правца сси.-јјз.; тако исто и подгорска села и она у Вардарији, а сва су везана за три главна морфолошка елемента: за шарске долине, старе и млађе, изнад раседа, за зону плавина и најбоље наводњену област Подгора и за поље око Вардара.

Високи отсек раседа и раседна површина стоје као фацете (испресецане равни), које су остале између паралелних многобројних долина, што рашчлањавају Шару и избијају у котлину. Тим је отсеком заклоњен Подгор од северних ветрова и створена заветрина испод раседног отсека.

Као расед и опште пружање котлине, тако исто и сви главни путеви имају правац сси.-јјз. То је правац у коме пулсира живот ове области. То је, даље, главни правац народних кретања и миграција.

Дуж раседа избија низ киселих и гвожђевитих вода од Лешка до Врутока, које се све више употребљавају.

Од свих котлина на ј. од Шар-Планине до јужних граница Србије ова има најбоље природне и економске погодбе. Али је ипак последњих четири-пет десетина година почела печалба увелико, и сада нема села, готово ни куће, из којих мушкиње не иде у печалбу: у Србију, у Румунију, у Бугарску, а последњих двадесетак година и у Америку. Откуда печалба у једној овако плодној области? Један је од узрока без сумње у томе што је Полог за данашњи начин рада пренасељен услед прираштаја здравога и плоднога становништва. Последњих 50—60 година настало је знатно досељавање Арбанаса и често насилно заузимање земље. Уз то је у Вардарији народ био притиснут читлучким системом, који не развија људску активност. Даљи је узрок општа лична и имовна несигурност у Турској. А један је од узрока и угледање на Мијаке и уопште на становнике Радике, који овуда пролазе и враћају се са печалбе.

По угледу на мавровску грудуну најпре су почела ићи у печалбу села око Гостивара, па се то постепено распрострло низ Полог: што су села нижа, све је позније њихово одлажење у печалбу.

Психичке особине и начин живота код народа ове котлине имају свој засебни тип, као што је друкчија и сва природа котлине од природе у осталим крајевима централне балканске групе. У целини су у овом погледу најближи људима Средске и Сиринића. А становници љуботинских села и Вратнице су слични Косовцима и са историском свешћу Косоваца.

Од Вратнице настају села збијенога типа: куће су им без реда утрпане, без улица у правом смислу, само што у средини има мали простор, *средсело* или *зборило*, где се скупљају на разговоре и где оро игра.

Дворови или „авлије" су прљави и запуштени. Кућа је на два спрата, од којих је доњи за стоку. То је карактеристика скоро целог централног типа, изузевши Битољскога и

Прилепскога Поља, у којима је кућа на једном спрату и у њој живе заједно људи и стока. — Карактеристичан је „чардак“ уз горњи спрат, као велики балкон дуж целе предње стране кућне. И он је махом прљав и у неред. Лети се спава на њему; зими служи само за успрему.

У кући је највеће оно одељење у коме гори ватра и у коме је најпотребније посуђе. Изнад ватре су гредице, на којима суше обућу и одело, „сушалник“. Нарочито место за „стомне“ зову „водник“ или „водниче“. Даље су ту „наћве“ или „нашве“. У неким кућама има „хладник“ за мрс, оплетен као кош. Кућа је дакле доста празна, уз то чађава и махом прљава и у неред.

Имају собе, једну или две-три, ако је већа задруга. Тако је нпр. кућа једне велике задруге од 30 душа у Вратници имала више соба. Овде је у сандуцима или обешено све што имају најбољега, нарочито ћилими и женско одело. Кревета нигде нема.

Око куће је мало зграда, и то поглавито „плевна“ за сено и „кош“ за жито.

Накратко: иако су ово већином сељаци који имају своје земље, кућна чистота и општи ниво живота је нижи него на Косову, ма да су тамо сељаци већином чифчије.

Али је природни оквир полошких села скоро лепши но косовски. Она су у зеленилу од кестенова, кашто дебелих, вековних, са великим крунама, и у другом воћу које је око села и између села. Зелене ливаде се простиру између села. По дворовима („авлијама“) никад нема дрвета. Ретке су и баште са поврћем. Многбројне су ваде и све је у жубору од воде (особито подгорска села). Ограде су од облутака.

Скоро су сви одрасли по селима били у печалби, или су сада у печалби. У сваком селу није код куће велики број људи. Печалба је новија, али је ипак променила људе. Многе је одвојила од правог сељачког живота, те нису zgodни објекти за студију етничких особина. Али пошто отскоро иду у печалбу, ипак се може ухватити главни етнопсихички карактер ове групе. Бирао сам за проматрање оне што нису ишли у печалбу, иако су врло ретки. Жене су етнички свежије и телесно готово снажније од људи, који су, нарочито у Горњем Пологу, измучени печалбарским животом и бригама. Несумњиво брже старе од жена. У физичком типу и изразу лица тешко је наћи разлике између Положана и Косоваца. Као поуздано сам могао само ово запазити:

Има доста ситних живих лица, која су иста са косовским; али се поред њих јављају и код жена и код људи и грубља лица, мање изразита и с мање осећајности и саучешћа. За њих је везан онај затворени, стегнути и стиснути психички тип, који се одавде чешће сусреће према југу. Ређа је она отвореност, експанзивност и осећајност и мање је онога широког гостољубља које не пази на трошкове, него код динарских људи. Хоће да угосте и понешто да понуде, али пазе на трошак и имају скученију меру. Ретко кога цене и припознају, осим ако имају користи од њега.

Више је него у динарском типу оних работљивих, којима је главно или готово све „работа“ и стална ситна забринутост. Непрекидно раде и чепркају и у празничне дане. Има нечега ситнога и ситничарскога у тој работљивости. Јер „работа“ није само рад, већ и послови уопште: колико раде, можда исто толико намештају, удешавају, гледају да избегну тешке послове, да се извуку, да ситним средствима, кашто и обманом, дођу до користи. Услед тога је сума правога производнога рада несумњиво мања него у моравској Србији.

Због работљивости и сталне забринутости не тиче их се готово ништа што није у вези са њиховим материјалним интересима. Тога свега има, истина у мањој мери, и код косовских сељака.

Има добро имућних људи, али су они друкчији но динарски, и за њихов живот и карактер потпуно вреди све оно што смо у том погледу казали напред за имућне људе централнога типа уопште. И они се увек туже и кукају. И код њих нема великога замаха и полета. Ничега од великодушности.

У вези је с работљивошћу и забринутошћу, која све најбоље у њима апсорбује, што не памте много ни прошлост како општу тако ни ових крајева. Кад сам се о томе распитивао, осећао сам, како им то није онако знатан саставни део душе, као код динарских људи. Кашто им то изгледа и неозбиљно и „срамују се“, да о томе причају. Често кажу: паметније је, да говоримо о „работи“.

Али као што им је језик српски, тако имају и само трагова српске историске свести; ничије друге, а од бугарске ни најмањег трага. Сви славе и о славама певају јуначке и „кралске“ песме, и то само старији људи. Осим о Краљевићу Марку певају и о Косову и косовским јунацима и о „Милошу-чобанину“ (Војновићу). Има Милошево Језеро изнад села Горњег Јеловца. Гусле немају. Мало знају да причају и о старим развалинама којих тамо има, као што су Градиште у Вардареву теснацу (Дервенти), Звездино Кале, развалине старе вароши Крева и др. Али имају у Подгору манастир Лешак, о коме причају, да је задужбина „цара“ Лазара. Даље има у поменутој Дервенти Вардаревој (у хатару села Рогачева) Савин Камен, око кога Вардар нечујно и потајно тече, и за њега везују приче о Св. Сави. Те историске успомене су живље у шарским селима (нпр. у Јелошнику) него у Подгору и у Вардарији. Има даље тајанствених прича о Краљевићу Марку и вилама (Самовилско Навијалиште и др.). У шарским селима је и више гостољубивости и кашто отворености која се приближава динарској.

Али иако је све стегнуто, пригушено, неразвијено и не даје основе да се оцене њихове *праве способности*, ипак се неке од њих могу запазити. Мени је ово особито пало у очи. Имају много психолошког проматрања и умеју оценити људе и њихове склоности. Уздржљивији су но Динарци у исказивању оцена о људима и стварима. Није ми се никад десило у овој околини, да сељак „испадне“ у говору или да учини нешто неуљудно. Учинило ми се, да имају промућурности и такта.

Област није играла неку нарочито знатну улогу у историји, нити је могла створити неке више творевине, по којима би се могле оценити колективне способности њена становништва. Због прилика под турском владавином није дала ни људи од више културе. Али сам у турско време запазио, да су вође српске из Тетова показивале такта и умешности. Даље је Никола Пашић, бивши претседник српског министарства, тврдио, да су се његови стари из тетовске котлине, из села Рогачева, преселили у Зајечар. По другим обавештењима сам мислио, да је он из шопске зоне. Било једно или друго, он је из централнога типа. Познајем и више трговаца по Србији и неколико официра, који су пореклом из Полога. Код свих, без изузетка, приметио сам исте особине промућурности и такта.

Кад се с Косова наиђе у Полог падају у очи женска ношња и везови. Виде се поред многобројних речица низови жена у белој ношњи са црним везовима како грушкају рубине и простиру их и суше по камењу и оградама. Главније део те ношње тешка ланена или куделна кошуља, било „летошница“, која се носи за време радова, било „великденска“. Унеколико је само слична кошуљи Скопске Црне Горе, и то црном орнаментиком на белини. Те орнаментике има и остраг на кошуљи, на рукавима и на прсима. Шаре су од црне вуне и претстављају само вертикалне линије и површине са великим звездама од срме. Из даљине чине ванредно укусан ефекат, и за утисак на даљини ефектније су од косовске ношње. Али изблиза показују несавршенију композицији и грубљу израду. Нема на њима оних косовско-метохиских црквених утицаја.

На први поглед се запази и разлика у оделу између Горњег и Доњег Полога: до Тетова је доњополошка китњаста ношња, с доста везова, од Тетова до Влајинице горњополошка ношња, без орнаментике, без ичега нарочитог свога. Међутим старија ношња, која се губи, одликовала се женским „квашеницама" (од сукна, као зубун) и „доламама". Противно доњополошком, горњополошки је свет и по оделу, као и по психологији ближи мавровској групи.

Сиринићко-средачка група

Сиринић и Средска су шарске жупе између Призрена и Косова, прва око Лепенца, друга око Призренске Бистрице. Прва је заграђена од Косова и од Качаника високом пречагом испод села Брода сиринићког. Друга је затворена кречњачком пречагом Дервенграда и клисуром реке Бистрице, које одвајају Призренско Поље од Средске. То су географски заштићене и скривене области.

Око Бистрице има мало палучака (омањих тераса) и уских равни. Обрађени су и подови по висини, докле се због климе може обрађивати. У Сиринићу су равни пространије, нарочито на двама шљунковитим терасама и на планинама испод Готовуше. Овде се запажа асиметрија долине и асиметрија насеља и живота: велика већина села и сва велика села су везана за десну страну Лепеница.

Али та земља не даје довољно средстава за живот овим жупама, готово пренасељеним. Остало је сточарство за које су особито повољне прилике, нарочито због испаша на Шари. Могло би се развити и етапно сточарство. Али је дошао арбанашки насилнички утицај из Љуме и спречио развитак сточарства у већим размерама. Нападали су на Србе у великим четатама, и пре но што би напали на сточаре лелекали су ради уливања страха. Такође су гледали, да праском из пушака поплаше сточаре. Продирали су и одводили стоку и из најјачих села, као нпр. из Горњег Села у Средској и из Штрбаца у Сиринићу. Силазили су и до самих села. Услед свега тога сточарство је морало бити ограничено на близину села.

Иако је тако мало погодаба за живот, Срби су се намножили. У те скривене планинске области повлачили су се пред насиљем и поисламљивањем Срби са Косова и из Метохије и Подрине. Овде има много старинаца и старих досељеника из тих области. Има их и из области јужно од Шаре, али мање.

Живе у селима која су збијена или подељена у по две-три махале од збијених кућа. Јако су везани за свој крај и због тога су се ретко на даљине исељавали, него понајвише у Косово, и то око Гатњег и Неродимље. А откако су ослобођени настала је јака струја њихова исељавања у Косово. Али се развила и печалба. Одају се свима радовима, нарочито зидарству. Иду у Румунију, Бугарску, Србију, последњих деценија и у Америку. Услед тога има све више угодности по селима. Виде се лепе зидане куће, да их нема бољих ни у косовским варошима. Услед нагомилавања становништва и печалбарске зараде развио се варошки тип села, села сличних варошицама, и таква су скоро сва села: Средска, Горње Село, Штрпци, Готовуша итд.

Код жена и код оних што нису ишли у печалбу најбоље је очуван косовски дијалекат, затим косовска ношња, нарочито женски превези. Има их доста и који имају своју земљу. Имају гусле. Нема скоро никога ко не зна за Косовску битку и за стару српску историју. Има самосталности и слободног духа више но игде у косовско-метохиском варијетету, осим Подгора и групе Кијево—Дрсник. Пада у очи живост духа код жена. Код људи се кашто запажа тип психичких Гога услед печалбе и зидарства које људи психички формира.

Поисламљивање које је захватило сву област и овде је продрло, нарочито онда када је

Гора поисламљена. У овом је погледу највише учинио Синан-паша (Синадин) према психологији поисламљених хришћана. Ширење ислама је захватило и у Средској и у Сиринићу доња села, на улазу у корутину — што је природан географски процес. У Средској је отишао и даље, те су сад већина села мешовита. Остала су чисто српска православна само села Средска и Горње Село: у њима нема поисламљених. Арбанашка и муслиманска српска села при улазу у Средску и у Сиринић изгледају бедна према православним српским селима. Куће су им накривљене, кровови нахерени, жене издрпане. Таква су нпр. Фираја и Брод у Сиринићу и Речане у Средској.

Овде је процес арбанашења ишао споро, вековима, и није далеко одмакао. Он даје живу претставу о томе како су Срби посрбљавали балканске староседеоце у планинама. То се становништво морало овако исто повући у планинске котлине и перифериски бити начињато.

Слабљење и напуштање своје народности било је започело и у Средској. Крајња је фаза тога процеса, да се народно име губи или постаје споредно, а место њега остаје само вера. Нашао сам понеку жену и човека и у Средској који избегавају да кажу да су Срби и да им је језик српски, него веле, да су хришћани и да им је такав говор из старине. Тај се процес извршио и у већем делу Македоније.

Група Врањског Поморавља

Захвата предео од Прешева до Грделичке Клисуре, са Врањем као главним и Бујановцем и Сурдулицом као споредним средиштима. Излазећи из Изморника у велику моравско-вардарску котлину код Бујановца, Морава се пробија кроз *Кончуљску Клисуру*, која је дугачка око 10 км. а усечена у кристаластим шкриљцима. Скоро у средини клисуре је арбанашко село Кончуљ, које је новије насеље. Клисура је дејствовала као пречага, која одваја две различне групе становништва: биначко-моравску од становништва врањског Поморавља — тим више што кроз Кончуљску Клисуру до новијих времена није било правога пута. Ту преграду још ојачавају Кончуљ и остала арбанашка села, која се одавде јављају до Бујановца (Лучане, Осларе итд.). Иако ту има друм и особито предео Изморник извози земљорадничке производе највише у Бујановац, ипак мешања бива готово само пазарним даном.

Велико проширење моравске долине око Бујановца назваћу *Бујановачким Поморављем*. Ниском пречагом оно сужава долину Моравице на ј. изнад села Левосоја. На северу је низак кристаласт венац Карпине пробијен Трнавском Реком, уз то је избраздан многобројним паралелним вододеринама и подељен у ребра. Изгледа као вајарски рад, тако је правилно моделисан. Тај се венац везује даље за Св. Илију и за Пљачкавицу код Врања. На истоку је ниска кристаласта и гола планина Рујан, благих страна, преко које воде многи путеви у планинску и шумовиту област Козјачију и у горњу Пчињу, која се простире на истоку до Чупина Брда и до Патарице на српско-бугарској граници. После Косова овде се опет наиђе на отворен предео и на широки хоризонт. Земља је плодна, има много паше а на истоку и шума. Зато је област богата, и из њених села су само изузетно појединци одлазили у печалбу, која овде није имала онај економски значај као даље на југу. Услед тога се у Бујановцу развио јак земљораднички и сточарски промет, један од најјачих на југу од Лесковца. На његов трг долази не само бујановачка околина, већ и знатан део Биначке Мораве, нарочито Изморник. То је житно тржиште, затим трг од поврћа: кромпира, купуса, пасуља и паприке у великим количинама. Уз њих се продаје кудеља као један од знатних производа, знатнији но у Биначкој Морави. Одавде почиње у већим размерама област јужноморавске конопље, која траје до Лесковца. Такође су обилати сточарски производи, нарочито је много вуне, затим кожа. Бујановац је због повољног географског положаја постао знатно привредно средиште веће области и привукао је много од околног сеоског становништва, које се последњих

десетина година поварошило: осећате и на људима и на женама оне једре и свеже сељачке типове који су попримали нешто од одела и од живота варошког. Има досељеника и из Лесковца, из Врања, од Куманова и Прилепа. Отскора је проглашен варошицом.

Села су збијеног типа, али нестаје оне двоспратне куће (са креветом) јужнијих крајева и јавља се једноспратна кућа, већа приземљуша, од ћерпича или плетери и махом ћерамидом покривена са оним гломазним и неспретним димњаком, који је од плетери и са настрешницом и који зову *комином*. Та је кућа, с овим особитим димњаком, карактеристична старија моравска кућа и простире се не само до Бујановца, већ је прешла и прешевско развође и јавља се овде и јужније, у сливу Вардара. Све те куће имају пред главним вратима сувоту или доклат, на коме се у јесен суше поцрвенели низови паприка, а гдешто су и зидови покривени њима, ређе и дуваном. Око куће су купе од конопље.

Народ Бујановачког Поморавља је по свима особинама иста врста људи као онај у врањској околини. Има доста високих и јако развијених људи, код којих су нарочито карактеристични кратки, густе бркови. Превлађују смеђи; као да има више плавих но гараво-црномањастих. Међу женама превлађују снажни и често урањени типови.

Овај је свет последњих десетина година примио много моравских утицаја из Северне Србије и не само у материјалном погледу се јако изменио. Људи су напустили стари крој одела и беле пешкире које су око главе обавијали (сад се ретко виде) и преко Врањанаца усвојили чакшире и гуњче од црнога сукна, који још немају онај бољи крој и оно финије сукно шумадиске ношње.

Ни на једном комаду женске ношње нема веза. Везене шаре престају код Сливова, да се јављају тек око Куманова и у скопској околини. Жене носе „футу“, а то је обична вунена тканина прегача, која као сукња цело тело од појаса обмотава, али није сашивена. На леђима носе „доламу“ од црнога сукна, која је слична мушком гуњчету. На ногама су само опанци, а на глави шамија, поглавито зејтињаве и зелене боје. Дакле исто одело као око Врања. Вредно би било испитати, да ли у старој ношњи која је истиснута није било веза, јер је ово практичнија и јефтинија ношња која са севера продире.

Као у облику куће и у ношњи осећају се овде утицаји из моравске долине са севера и у развоју језика и психичких особина, јер је бујановачки крај био у сталном додиру са Северном Србијом и у старо време.

Дијалекат је по испитивањима Олафа Брока и Александра Белића несумњиво српски језик. За мене је од интереса, што праве поређења са *ио* и *нај* (повисок, поголем и најголем) и што употребљавају *зу* место *је* и *ју*. То су јамачно утицаји с југа.

Ја сам наишао на више сељака, који имају особине и осећања, нарочито јака национална осећања, моравскога типа. То је новији развој, поглавито последњих деценија, који се лако могао извршити на старијој основи српске историске свести. Преиначене су унеколико и све друге особине: заузетост и запосленост људи код којих је работа главно, стегнутост, уздржљивост, мирноћа и присебност. Али су врло солидни и брзо, кашто потпуно отворе своју душу.

ЧЕТВРТИ ДЕО ИСТОЧНОБАЛКАНСКИ ТИП

ТРИНАЕСТА ГЛАВА ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О ИСТОЧНОБАЛКАНСКОМ ТИПУ

Утицаји географске средине. — Неке нарочите особине овога типа. — Стапање са туранским елементима. — Претапање трачких племена. — Јесу ли Бугари Јужни Словени ?

Становништво источнобалканског типа заузима области на истоку од Искра и од развођа између Искра и Марице, дакле доњодунавску плочу (раван), слив Марице са Тракијом и долине планина Родопе и Пирина које су отворене према Јегејском Мору. Његова је права колевка доњодунавска плоча. Ту се формирао словенско-бугарски народ и ту се развила бугарска држава.^[24]

Утицаји географске средине. — Они су овде врло јасни. Доњодунавска плоча је једноставна област, много слабије израженог рељефа него остали делови Полуострва, врло оскудна шумама и великим делом са степском климом. То је учинило, да је њено становништво, насељено још почетком Средњег века, постало земљорадничко. Она је допринела утврђивању централне власти која је била способна да одржи круту стегу, али је доцније исто тако привукла страног освајача. Због свога географског положаја ова је област одржавала везе са Византијом и Малом Азијом, са Јужном Русијом и са туранским народима. Њена се је историја стално мешала са историјом ових земаља и ових народа.

Словенима који су заузели доњодунавску плочу придлазили су једно за другим турански Бугари, Печењези, Кумани и Татари Златне хорде, који су се мање или више утопили у ово словенско становништво. Из овога је произишла разлика у етничком саставу између источнобалканског типа и осталих Јужних Словена. Више него све остало балканско становништво они су имали да се боре са Византијом и на њих је најпре наишла турска најезда. Исто су се тако међу њима населиле Османлије у највећем броју. Као последицу оваког географског положаја бугарска је историја, ма да понекад сјајна, имала и тамне, често трагичне стране, од кана Аспаруха и Крума до Стамбулова. Суров је био средњевековни бугарски бојар; још је суровији био и остао сељак источнобалканског типа. Са другим Јужним Словенима нису одржавали тешње везе. Ове су се везе појавиле тек у доба највећег ширења Бугарске.

Због оваквог географског положаја Бугари нису захваћени ни културним утицајем ренесанса који се осетио код Јужних Словена на западу. Напротив, више него сви остали они су прожети турско-источњачким утицајима. Док су њихови западни суседи били под влашћу Турске, Млетака и Аустро-Угарске, они су сви остали само под турском влашћу. Услед тога је и њихова цивилизација остала једноставнија. Томе ваља додати да су они готово сви православне вере.

Неке нарочите особине овога типа. — Већ смо поменули, да се на истоку од реке Искра и вароши Ихтимана у Бугарској јавља велики број лица монголоидног типа. Уколико се више примичемо Црном Мору утолико је овај тип изразитији.

Док су динарски људи на западу врло високи — они су са Скотима и неким алпским планинцима људи највишега раста у Европи — раст се источно од Искра смањује. Али су ови сељаци темељне грађе и развијених мишића (у Србији такве зову „токмацима"). Плави и смеђи са белом кожом су код њих све ређи. Кожа лица им је црно-жућкасте масти, коса и бркови црносјајне боје, а очи црнкасте и смеђе. Имају истакнуте јагодице, широк доњи део

лица, врло развијене вилице, очи често примакнуте и дубоко увучене испод обрвских лукова.

Уместо лаког и широког одела Јужних Словена на западу људи овде носе тешко одело од шајка, неукусно скројено али топло. То је најтоплије одело на Полуострву. Чак се и лети топло одевају. Гледајући их тако одевене добије се утисак као да ту има неке везе са високим азиским заравнима.

Да истакнемо још неке особине. Иако Бугари и Јужни Словени на западу имају заједничку језичну основу, између српског и бугарског језика има разлика. Оне су резултат различног развитка који је настао, како изгледа, од дачетка Средњег века. Исто је тако друкчије и друштвено уређење, нарочито, после најезде Турака, а можда је било друкчије још у доба бугарске државе у Средњем веку. У Бугарској нема племена и задруга, а то је имало очевидних последица за породични живот. Нема славе са њеним дивним, топлим, обичајима. Бугарин се не сећа својих далеких предака и не пада му на ум, да их спомиње.

Етничка стапања. — Међу Словене на доњодунавској плочи су дошле многе групе становништва туранског порекла, а најпре Бугари.

То је азиски народ, сродан Татарима, Хунима, Аварима и Печењезима. Напустивши Азију задржали су се на Волги, где се њихова држава звала Велика Бугарска или Црна Бугарска. Ова је држава постојала још у 15. веку. Један део ових Бугара се је поново отселио према југозападу и после многих пустоловина и дужег боравка на левој обали Дунава населио се на другој обали ове реке. Бугарски канови су били неограничени господари, одвојени од својих поданика врло строгим источњачким дворским прописима. Имали су врло дисциплиновану војску. Пошто су наметнули своју власт доњодунавским Словенима, појачали су ову војску прикупљајући је у новој средини и почели су се ширити на Полуострву. Ови су се номади претопили у Словене услед укрштања са њима, нарочито бавећи се земљорадњом и усвојивши начин живота доњодунавске плоче. Усвојили су исто тако и њихов језик. Али су турански Бугари дали Словенима своје име и без сумње нешто од свога менталитета.

У првом периоду своје историје, од 660 год. до цара Бориса (852—888), турански су Бугари господарили судбином ове заједнице, под кановима Аспарухом, Требелом, Крумом и Омортагом. Покорени Словени нису имали никаква удела у државним пословима. Превласт Туранаца, већ увелико пословењених, осећа се и после смрти цара Симеуна: за време малолетства његова сина Петра Бугарском је управљао Туранац Сурсувул.

Нова монголска најезда, најезда Печењега и Кумана у 11. веку, је изменила словенско-бугарску мешавину. Они су се раширили чак и западно од Искра, у један део шопских крајева. Ово је била нека врста подмлађивања монголских утицаја. Године 1048 је печењешки хан Келен са 20.000 војника примио хришћанство и настанио се у сред Славо-Бугара, у околини Силистрије (Дрстара). Године 1064 су многобројни Кумани прешли Дунав: око 60.000 од њих се населило у Северној Бугарској и у околини Пловдива и Једрена. Многи су се Кумани раширили по Добруци. Северна Бугарска је била скоро покумањена; и слив реке Марице су испунили Кумани. Примивши хришћанство Кумани и Печењези су се полако пословењавали. Али су се за време владе бугарских царева влашког порекла, Асена I и Петра (1186—1196), још увек држали у компактним масама и чинили велики део бугарске војске. Чак и 1206 године је бугарска војска цара Калојана била састављена готово једино од Кумана. Досељени Кумани су били врло моћни још и у 13. веку. Један од њихових вођа, Ђорђе Тертер, крунисан је 1280 године за бугарскога цара. Али други претенденти, помогнути од Татара Златне хорде, продрли су у Бугарску и Тертер је био приморан да уда своју кћер за сина хана Ногаја и да плаћа данак Златној хорди (1285 год.). У ово време је бојар Шишман, куманског порекла, основао видинску краљевину (1290 год.).^[xxi]

Треће примање туранске примесе почиње турском најездом (1361—1396). У Бугарској је, у пределу Дели-Ормана, већ било татарског становништва, сродног Турцима; али су се прави Турци населили за време турске владавине. Осим тога је извршено мешање овога становништва и поисламљених Бугара који су заборавили словенски језик. Почетком 19. века су Турци и Татари превлађивали источно од Јантре, а готово у свима варошима северно и јужно од Балкана Турци су били у већини. Овај се господарећи слој измешао са бугарским становништвом, али су потчињени Бугари подржавајући њему примили његове навике и обичаје.

Словенско-бугарска мешавина се у Средњем веку јасно разликовала од других Јужних Словена. Нарочито је падала у очи затворена боја коже код ових источних суседа. У српском фолклору се Бугарин увек зове „црни Бугарине“. И само бугарско становништво (нпр. у околини Разграда) разликује још и данас црне и беле Бугаре. Јужнословенски фолклор сматра Бугаре и у психичком погледу за сасвим друкчију групу.

Претапање Кумана и Печењега није још потпуно завршено. На њихове последње остатке се наилази у источној Бугарској и у Тракији: то су Гагаузи и Сургучи, хришћани турскога језика.

Друго је значајно претапање било претапање најстаријег становништва, Трачана, који су у почетку Средњег века захватили велике просторије источног дела Полуострва, равнице на обема обалама Дунава, Балкан и Родопу и пружали се до у Малу Азију; али немамо података на основу којих бисмо могли пратити напредовање овог пословењивања, које је извршено поглавито у почетку Средњег века.

На Балкану и на Родопи је утврђено и присуство Влаха, који су били многобројни још у 11. и у 12. веку. Они су били појачани Власима, које је византиски цар Алексије I Комнен (1081—1118) овде населио у исто време кад и Јермене. Балкански Власи, који су вероватно чинили компактну масу, устали су против Византије у 12. веку и са Бугарима су основали влашко-бугарску краљевину Асена I. Његов брат Калојан је у Трнову крунисан од изасланика папе Иноћентија 111 као #. У Средњој Гори и у Родопи је још у 18. веку било влашких села. Она су потом побугарена и тамо сад има само номадских Аромуна. Тако је велики број бугарских породица, нарочито на Балкану и у Средњој Гори, несумњиво влашког порекла. Иначе се чини, да је становништво ових двеју области сачувало више словенскога, да је мање примило туранских елемената, док је његова мешавина са многобројним Власима изван сумње.

Најзад, источnobалканско становништво је примило у себе и многобројне Грке, Јермене, Сирце итд., који су већ живели у овим областима или су тамо дошли у току Средњег века и за време турске управе, нарочито у маричком сливу.

Бугари се, дакле, у погледу етничког састава разликују од других Јужних Словена. Они су поглавито производ мешавине са разним народима туранског порекла и тако чине словенско-туранску групу. Они се чак, по неким особинама, толико разликују од других Словена на Полуострву, да се покушавало не рачунати их у Словене. Они сами увиђају ове разлике, и њихови су научници по који пут предлагали, да се сматрају за турански народ. Али изгледа, да су ове теорије најчешће биле надахнуте политичким бригама. Језик их, у сваком случају, везује за Јужне Словене, и свакако је умесније везати их, крај свих разлика, за велику јужнословенску породицу.

варијетет.

Јужни или румелиско-трачки

Из овога што смо напред казали види се, да елементи који чине источнобалкански тип нису свуда подједнако измешани. Мешање није било потпуно и отуд се разликује више варијетета, који уосталом одговарају природним областима и о којима, пре него пођемо даље, треба говорити.

Најосетнија је разлика између становништва северно и јужно од Балкана. Између ове *две групе се* увлачи врло занимљив варијетет средње Горе. У Родопи су поисламљени Бугари или Помаци. Осим тога у *сваком од ових* варијетета има група, које се одликују извесним психичким особинама.

Доњодунавски варијетет. — Захвата доњодунавску плочу од Искра до Црног Мора. Брдовитост је ове области све слабија уколико се више иде према истоку и према северу. Идући к истоку клима добија све више степски карактер.

У овом источном делу доњодунавске заравни и на црноморском приморју је основана словенско-бугарска држава, чије су престонице једна за другом биле Абоба, Дрстар (Силистрија), Преслав и Трново. Још у 10. веку је Византија слала војске против ових средишта бугарске државе. Уколико се у Средњем веку ова држава увећавала, утолико се већма и бугарско име ширило. Поглавито се у овоме варијетету извршило претапање туранских Бугара у Словене. Старо словенско-туранско становништво је овде многобројније него игде. Осим тога су, пре ослобођења Бугарске, Османлије чиниле већину становништва источно од Јантре. Другу знатну групу чине досељеници пореклом из високих балканских долина, који су се спустили у доњодунавске низије поглавито у почетку 19. века.

Овај је варијетет право оличење источнобалканског типа и поглавито се по њему могу одредити психичке особине Бугара. Становништво овога варијетета је вредно и сирово; захваћено је врло много источњачким утицајима. Оно је, после ослобођења 1878 године, утиснуло свој печат садашњој бугарској држави.

И поред једноликости рељефа постоје осетне разлике између становништва разних долина: становништво у околини Трнова, Орјеховице и Љасковеца, у долини реке Јантре, отвореније је, веселије и код њега има нека врста, више сировог, хумора.

Варијетет Средње Горе. — Овоје, углавном, планински варијетет. Захвата простор од села Столпника у софиској котлини па до Жеравне у сливу реке Камчије. Обухвата становништво Средње Горе, подбалканске котлине и чак део становништва средњег и источног Балкана. Заузима готово средиште Бугарске. Док се мешавина са туранским Бугарима овде слабо запажа, дотле је примеса влашког живља врло осетна. Власи ових области били су добро познати у Средњем веку и њихови су последњи претставници ишчезли тек у 19. веку. Чести су влашки називи места, нарочито у Средњој Гори (Бунаја, Урсулица итд.). Знатан број малих планинских вароши и села има тип аромунских насеља (нпр. Клисура, Котел, Жеравна итд.).

До ослобођења Бугарске становништво ове области се поглавито бавило сточарством и кирицијањем. За време турске управе су многа села и вароши имала извесну самоуправу. Патријархални се ступањ свуда одржао, али трагови старе балканске цивилизације нису

сасвим збрисани, нарочито у варошима. Иако тамо нема ни задруга ни племенског уређења, начин живота се ипак знатно приближава животу Динараца. Исти су обичаји, иста веровања и имају више смисла за музику, песму и игру него што је код других варијетета источнобалканског типа; али је великодушност ретка и гостопримство није више у обичају. Ово се становништво особито одликује духовном живахношћу. Осећајнији су, са више маште и са више духовне отворености него они на доњодунавској плочи. Можда је ово узрок, што је становништво Средње Горе играло главну улогу пре ослобођења Бугарске, нарочито у доба националног буђења. Главни хајдуци, пропагандисте и књижевници овога доба били су родом из Средње Горе. Политичари који су рођени у овим крајевима често показују извештан књижевни укус и разликују се од оних који су пореклом са доњодунавске плоче.

Врло велики број досељеника, поглавито у сливу Марице и у црноморском приморју Добруце, из ових је области:

Јужни или румелиско-трачки варијетет. — Обухвата становништво јужно од Балкана с изузетком Помака. Област овога варијетета је поглавито слив реке Марице, у коме превлађује ублажена медитеранска клима. Овде успевају многе хранљиве биљке, којих нема северно од Балкана. Куће и села се приближавају турско-византиском типу. Начин живота је све више грчко-јегејски. Али се утицај средине више осећа на грчком него на бугарском становништву, изузимајући наравно оно по варошима. Доскора су се у целој овој области Бугари бавили поглавито земљорадњом и вртарством. Живели су у чифчиским селима. На целокупном становништву се осећају утицаји византиске и турско-источњачке цивилизације. Пре ослобођења је оно било у многоме појелињено.

Етнички састав се без сумње доста разликује од оног на доњодунавској плочи. Монголоидних је типова много мање него северно од Балкана. Ипак је овде било знатног претапања Кумана. Штавише има их који још нису потпуно пословењени: то су данашњи Сургучи. Изгледа, да је старо становништво ове области више словенско-трачка мешавина, јако измењена староседелачким грчким живљем и пословењивањем многобројних досељеника јерменског, делимично и сирског порекла. Византиски су цареви наиме у више махова пресељавали Јермене из Мале Азије у слив Марице. Само у 10. веку је 200.000 Јермена насељено по околини Пловдива. Овој старој основи од јако измешаног становништва су придошли нови досељеници из Средње Горе и са Балкана.

Из ових се узрока румелиско-трачко становништво осетно разликује од становништва доњодунавске плоче. Оно има више духовне живости, више индивидуалности и углађености, нарочито по варошима. Овде има Бугара са правим грчким менталитетом. Имају више смисла за једним истицањем и за церемонијама него северни Бугари. Ове се разлике осећају у јавном животу и у књижевности. Далеко је од јединства између доњодунавског и јужног варијетета: међу њима постоји чак врло изразита супротност.

Помачки варијетет родопских и пиринских долина чине поисламљени Бугари. Вероватно је да су пре турске најезде припадали богумилској секти (патаренима) и да су у већини чинили словенско-трачку а не словенско-бугарску мешавину. То су ревносни муслимани, који чисто говоре турски или чији архаични бугарски језик има много турских речи. Ово је најназадније становништво међу свима јужнословенским групама. Они су у сваком погледу веома заостали: у току векова су имали веза једино са Јуруцима, турским сточарима родопског масива. Изгледа, да су само нижи слојеви овога становништва примили ислам, јер међу њима нема муслиманског племства као у Босни. Исто тако код Помака нема онога поноса и онога витешког духа, који су учинили да муслимани у Босни имају велики политички утицај.

ПЕТНАЕСТА ГЛАВА РАЗВИТАК ПСИХИЧКИХ ОСОБИНА У ТОКУ ИСТОРИЈЕ

Пре турске најезде. — Бугарска раја у турско доби. — Предзнаци националног буђења. — Ослобођење и бугарска држава.

Потребно је, да сада проpratимо развитак који је у току историје извршен у менталитету становништва источнобалканског типа и да испитамо: уколико овај менталитет објашњава данашњу бугарску државу. За Србина и у данашњим приликама ово је питање тешко расправљати, и ја бих више волео, да овај задатак узму на себе други, чија непристрасност не би могла бити подозрива. Међутим нисам се могао одрећи овога одељка мога предмета. Све што могу рећи, то је, да сам и у проучавање овога питања уносио исти критички дух као и приликом спремања и редакције осталих одељака овога дела.

Пре турске најезде. — Бугарска је историја врло богата, војнички и политички. Пре турске најезде Бугари су имали више периода моћи и ширења, нарочито за време цара Симеуна (893—987) и Асена II (1216—1240). Бугарске су се масе покоровале својим вођама, како изгледа, без великог одушевљења али са потпуном дисциплином. То је била масивна снага којом је управљала само једна воља. Тиме се објашњава, што су они и поред свога малог броја — јер су после Арбанаса најмалобројнији на Полуострву — могли играти у историји, у току векова, кашто и врло значајну улогу.

За време ове дуге периоде они су заузимали простране области на Полуострву, продирали су северно од Дунава и на југу загрожавали Византији. Али, када су бивали савладани, постајали су поново некретна и као укочена маса, а ови наступи активности су уопште мало трајали. Бугарско ширење је било као холуја која иза себе не оставља трагове. Нема никаквих доказа о томе, да су у Средњем веку ишта створили било на доњодунавској плочи, било у сливу Марице или у заузетим областима. После бура су ове различне етничке групе остајале без међусобних веза. Најславнији догађаји из бугарске историје нису имали одјека у народној свести.

Из ове врло старе историје треба запамтити једну чињеницу, а то је појава личности изванредно јаке воље, које су тако рећи у себи скупљале вољу целе масе, увек безизразне и некретне. И тако овим самовласним темпераментима није било тешко да се наметну. Надмоћност ових снажних личности изненађује нас и у периодима најскорије бугарске историје, чак и после ослобођења. Најизразитија личност у овоме периоду био је Стеван Стамбулов. Изгледа, да су и данас бугарски политичари обдарени већом јачином воље него политичари осталих јужнословенских типова. Осим тога су они сировији, више самовољни (ауторитативни), често способни на невероватне обрте.

И док код осталих Јужних Словена људи јаке воље имају често демократско, па чак и демагошко, држање, бугарске политичке вође су увек самовласне (аутократе). Њихова је воља управљена на задобијање утицаја, ауторитета. У другим групама водећи кругови теже духовном и моралном напретку и често показују врло јасно изражен смисао за књижевност и уметност; бугарске вође стреме поглавито материјалним циљевима.

Бугарска раја у турско доба. — Историска улога коју су некада играли није код Бугара много остала у успомени, и они се у овом погледу јако разликују од Срба који се увек сећају и своје далеке историске прошлости. За време дуге, петовековне турске владе над њима нису на Бугара имале никаква утицаја њихове историске успомене. Али је турска владавина утиснула свој печат на њихов менталитет.^[25]

Бугари доњодунавске плоче и маричког слива постали су тада правом рајом, која је живела само на чифлуцима под сталним надзором турских бегова и под најмучнијом економском стегом и моралним притиском. Име Бугарин је изгубило национални смисао и употребљавало се само као означање за целу ову масу подјармљених земљорадника. С овим значењем, као што смо већ рекли, ово се име распрострло и изван доњодунавске плоче и маричког слива, у крајеве с овим, тако суровим економским уређењем, све до неких централних области старе српске државе. И не само да се они на које се ово име тако примењивало, без обзира на њихову народност, нису могли противити, већ су сматрали за корисно да приме ово назвање, по коме су сматрани за безазлене људе, за нижи друштвени ред, на који су њихови господари гледали са потцењивањем.

За време турске управе су сви балкански народи употребљавали реч „бугарин“ да би њоме означили човека простог, сировог, из нижег, работничког, слоја. Ово су јој значење најпре дали Грци и Турци. Изгледа, да су га по средишњом делу Балканског Полуострва распрострли Срби муслимани из Босне и новопазарског санџака којих је било врло много у администрацији. Бугарски облик *блир*, *блирин* заменили су српским *буишр*, *буишин*, увек у значењу „раја“.

У областима централнога типа овај српски облик *буишин* постао је означањем за све што је просто, духовно или материјално. За сиромашно, просто становништво, које нема ничега, каже се, да су „*осли Буиши*“, прави Бугари. За обичан, прост, сељачки посао се каже „*оуишрска рабоша*“. Македонци веле „причати као Бугари“, тојест невешто, као сељаци. У Јужној Македонији, у Куфалову код Солуна, чуо сам израз „*избугари се*“ кад се говори о уквареном житу које није добро за семе, а израз „*побугари се*“ кад се хоће да каже да се једна ствар квари и хаба. „*Буишка*“ је врста најпростије пшенице.

Такво је било значење речи „Бугарин“ у свима динарским областима пре ослобођења данашње Бугарске. Бугари нису сматрани као народ, већ само као народна маса која се унеколико разликовала од Срба нарочитим наречјем, бржим говором, и поглавито отсуством великодушности као и тврдичењем.

Кад се опева јунак који свлачи свилу и кадифу, да би обукао „бугарске хаљине“, песма каже, да се он „учинио голема сирота“.^[xxii] А Милошу Војиновићу, који је преко одела ставио „бугар-кабаницу а на главу бугарску шубару“ и „начинио се црни бугарине“ механџија није хтео дати вина.^[xxiii] Дрвени, врло прост суд из кога се пије вино зове се „*буишрска коиања*.“

Име Бугарин, је дакле, имало исту судбину као и име Влах после словенске најезде на Балканско Полуострво. То је име, којим се означавало старо поромањено становништво, потпуно изгубило етничко значење и постало је називом за друштвени ред који је сматран за нижи.

Многе карактеристичне црте бугарског менталитета су без сумње из овога доба. Међутим се не може рећи, да су оне једино последица робовања под Турцима, јер робовање није оставило исте такве трагове код „раје“ других типова, па ни код „раје“ централног типа. Можда су неке од особина источног балканског типа које смо поменули врло старе, из времена пре турске епохе, а можда су то урођене особине Бугара.

Становништво је здраво и снажно. И поред вековног читлучког облика привреде остали су радни и вредни. Бугари су неуморни радници, али су неотесани и прости до крајњих граница. Бугарски писац Алеко Константинов у своме делу „*Баја Гаље*“ каже за своје земљаке, да су још и данас „неотесани и сирови, груби и прости до сржи...“ „У јелу су, вели он, прождрљиви и том приликом само о њему мисле и не узнемиравају се: срче Бугарин не шали се, триста паса да се покољу не би га заглушили. Уз то му са лица падају грашке

зноја".^[xiv] „Толико нам је јела било спремно, да сам се журио да једем док не пукнем“, вели Баја Гање (ово је подругљив надимак којим се Бугари између себе зову) Алеко Константинов је савршено описао оно што он назива „срамотом и нискошћу бугарског живота.“ Нека нам је допуштено, да ради више појединости упутимо читаоца на његово дело.

Без сумње се због овога нижег друштвеног положаја и овога простачког и чисто материјалног живота код њих развила или поново оживела врло јака себичност која често иде до грамжљивости. Ово је основна црта код Бугара. Она је, истина, убележена код сељака који су због рђавих жетви приморани на међусобно економско помагање. Код њих је солидарност појачана и због за заједничке мржње према Турцима и Грцима. А одржава је у данашње време нерасположење које бугарски сељак осећа према варошанима и школованим људима. Али је ова себичност достигла невероватне размере код псеудо-интелектуалаца и код већине политичара. Њене су последице завист и мржња, који су често повод акцији у њихову индивидуалном и колективном животу. Бугари не воде нимало рачуна о неправди коју могу нанети суседима; једино их може држати страх, да њихови интереси не буду оштећени. Они цене само силу, и изгледа, да им само сила може наметнути поштовање права и правде. Све је код њих, како се чини, рачун. Исто тако изгледа, да код њих готово нема бољећивости, душевности, која је тако изразита особина код осталих Јужних Словена.

Бугари су озбиљни, невесели и често суморни. Уопште су непријатељи шале. Имају свој особити темперамент, свој посебни начин понашања — бугарско понашање. Док код Јужних Словена на западу и у најтежим пословима и приликама има више или мање веселости, а у свима односима великодушности, чак и срдачности, свега тога код Бугара нема и они све то сматрају за „*српску работу*“ \. *Гроти Ђно* томе, њихов хладни егоизам, њихову немирну и сталну жудњу за ћаром и за стицањем материјалних добара, тврдичење и потпуно отсуство великодушности Срби означавају као „бугарски начин“.

Бугари не цене витешка дела и сматрају их за детињарију. Један од образованих Бугара, који је био у Црној Гори дуже времена, причао ми је са веселошћу у којој је било хумора — иначе ретког код Бугара — какав су утисак на њега оставили Црногорци, доносити и осетљиви на образ до крајности, уз то са претензијама великог господства без обзира на своју крајњу сиротињу. Бугарин је сматрао за комедију и њихово држање и све оно што су они рекли и учинили. Од свега тога он није ништа разумео.

Код Бугара нема оне склоности за свирку и песму која је урођена људима неких варијетета централног типа. Они су, кад се упореде с овима, тешки и крути, без интелектуалне гипкости.

Осим турског притиска и грчко свештенство и многобројни бугарски зеленаши, „чорбације“, су такође допринели, да се не подигне морални ступањ код раје. Подражавајући њима бугарски су сељаци добили ново обележје. Примили су неке особине својих угњетача. Многе пословице и морални прописи који су распрострањени код Бугара турско-источњачког су порекла. Бугарско лукавство, вели К. Лиречек,^[xxv] опомиње на лукавство турско-византиских евнуха.

Предзнаци националног буђења. — У овоме стању потпуне потиштености како би се народна маса могла побунити? Ипак су, после ослобођења Србије, бугарски емигранти у Србији, у Одеси и у Букурешту покушали да изазову устанке. Али пре него што би избили, завере су сами Бугари показивали Турцима, те су брзо угушиване. Оне које су се почеле изводити биле су безначајне. Уосталом ови покрети нису били народни устанци, већ покушаји неколицине појединаца, чији је идеализам чинио изузетак. Најпознатији је устанак из 1876. године. Потказан Турцима био је немилосрдно угушен. Приликом угушивања ове буне Турци су починили таква зверства, нарочито у Панађуришту, у Перуштици, и у Батаку,

да су својом свирепашћу изазвали у западној Европи бугарофилски покрет, нарочито у Енглеској.

Не губећи наду на устанак којим ће своје земљаке ослободити турског јарма бугарски су се емигранти бацили на пропаганду: на пропаганду за народну цркву и народне школе. Старали су се нарочито, да привуку пажњу Русије и западне Европе на жалостан положај своје земље.

Ова је пропаганда почела, иначе безначајним, историским приповедањем (хроником) монаха Пајсија. Рус Венелин је (1839 год.) својим писањем допринео буђењу школованих људи. Неофит Рилски је издао на бугарском језику требнике за основне школе, који су штампани у државној штампарији у Београду (1835). Он је био одређен за управника прве бугарске школе отворене у Габрову. У исто је време Неофит Бозвели из Котела штампао у Крагујевцу, у Србији, шест књига своје школске енциклопедије. Идуће године је учитељ Кризант Павловић из Дупнице штампао уџбенике, намењене школи у Свиштову. Број бугарских школа се затим нагло повећавао, нарочито у Средњој Гори и у средњем Балкану. Људи од пераје било све више: Петко Славејков, Љубен Каравелов, Ђорђе Раковски и други, од којих је већина живела у Београду или су одржавали тесне везе са српским образованим круговима. Историчар Марин Дринов, пореклом из Панађуришта, предавао је на харковском универзитету у Русији и допринео је неколиким значајним публикацијама познавању бугарске историје.

Око 1870 године су сви бугарски патриотски напори били усретсређени у борби против грчке цркве и јелинства са тежњом да превладају словенска литургија и свештенство. Од овога доба почиње право бугарско буђење. Ш. Елиот је врло добро запазио,^[xxvii] да ово буђење није било ни романтично ни јуначко: оно је било у ствари црквена свађа између Словена који су остали под турском влашћу и Грка. Овај су покрет снажно подржавали Русија па чак и Србија.^[xxviii] Да пред Турцима не би изложила опасности ове тежње, Србијаје чак допустила, да тај покрет носи бугарску ознаку, јер се Турци нису плашили овога имена. Уосталом, српска је влада сматрала Србе и Бугаре за један народ и веровала је, да ће они раније или касније образовати једну државу. Из жеље да дубоко раздвоји Словене и Грке, Турска је ферманом од 28 фебруара 1870 године пристала, да се оснује црква независна од грчког патријархата. Та се нова црква назвала „егзархат“. Под окриљем егзархата су се Бугари брзо организовали у неку врсту верске странке.

Међу онима који су прво радили на ослобођењу путем устанка, међу књижевницима и пропагандистима, има и таквих чији је менталитет био знатно друкчији од менталитета који је превлађивао код доцнијих нараштаја. Пошто је већина живела у иностранству код њих је поред револуционарног заноса било и вере, одушевљења и духа солидарности. Они су били пореклом поглавито из Средње Горе и из средњег Балкана.

Ослобођење и бугарска држава. — Бугарска се нажалост није сама својом снагом ослободила турског јарма. За своје ослобођење она дугује Русији и рату од 1877—78 године. Ово је за жаљење, јер један народ постаје велики прихватајући, да би се ослободио, све муке и сва искушења. Борба за независност је најбоља школа идеала.

За време поменутог рата 1877—78 године није било код бугарског народа нимало идеала, и руски су официри имали прилике да често осете незахвалност, сурови егоизам и свирепост Бугара. Јосиф Рајнах, који их је тада могао непосредно проматрати, дао је о њима врло оштар суд: „Чим је међу њих“, каже он, „убачена реч слобода, схватили су да бити слободан значи да се може некажњено заузимати туђе добро и ослобађати суседа који смета“^[xxviii]. Ово своје схватање они су обилато изводили на делу.

Говорило се, да су ово рајинске навике и наслеђе из прошлости и да ће се са животом у слободи изгубити све ово варварство. Да видимо, шта се догодило.

Верујући да ради у своју властиту корист, Русија је Санстефанским уговором покушала да створи „Велику Бугарску“, која би са многобројним Турцима, Арбанасима и Грцима обухватила и велики део српских области. У ствари би Бугари у Санстефанској Бугарској били у мањини. Ова комбинација није успела на Берлинском конгресу, али је она постала програм нове Бугарске. За осуду је, да се на овај начин подржава мегаломанија једног народа.

Поменули смо већ, да су Бугари били сасвим заборавили на борбе које су са Србима имали у Средњем веку. Говорили су готово истим језиком којим и Срби, имали су исту веру и били са њима под јармом истог непријатеља. Све је ово требало да их приближи својој браћи. Али, чим је повучена граница, код њихових политичара и код образованих људи се испољило и развило супарништво и опречност. Они су учинили, да пропадне предлог којим се тежило упрошћавању бугарског правописа и усвајању западног бугарског дијалекта, врло блиског Србима, за књижевни језик. Супротност са бугарске стране се испољавала и у многим другим приликама, и као одговор на то, захватила је и неке Србе. Санстефанска утвара се отада била испречила између две државе.

Бугарска сујета се само повећавала за време краља Фердинанда. Пошто је постао поглавар једног малог балканског народа, стално се заносио идејом, да створи велику државу и да њену надмоћност натура Балкану. Пошто је био врло вешт, успео је, да све народне снаге упутује овоме циљу и да овом жудњом зарази и поттакне зачмалу и покорну масу. И бугарска се мегаломанија није испољавала само према Србима. Њена претерана похлепност довела ју је у опреку са правима свих балканских народа.

Користећи се сваком приликом Бугари су радили да задобију симпатије западних народа. Зар они нису били несрећан народ, народ који је толико патио под Турцима? У свакој прилици они су потсећали само на то, не помињући одмазде које су извршили за време рата 1877—78. године. У Енглеској је бугарска ствар била особито популарна. *Тајмс* ју је заступао у бескрајним ступцима, а угледајући се на њега и већина европских листова. Изгледа, да су Енглези били захвални Бугарима због начина, врло реалистичког, којим су се одужили Русима за учињену услугу. Енглеска је у младој краљевини гледала само препреку руском продирању ка Цариграду, које је за њу било вечито страшило. Догађаји као прогонство кнеза Батемберга, убиство Стамбулова, Панице и других прошли су готово незапажени.

Нема сумње, Бугарска је напредовала. Подизала је школе и савремене установе, што јој је такође послужило за рекламу. Нашло се писаца и новинара који су говорили, да су „ови колосални успеси“ равни онима за које су иначе били потребни векови. Бугаре су обично називали балканским Прусима или Јапанцима. Претсказивана им је најсјајнија будућност. И најнеправеднији њихови захтеви изгледали су природни. Наилазили су на одобравања нарочито у Аустро-Угарској и у Немачкој, где се у њима гледао савезник против Србије.

Такве једногласне похвале тешко да се не примају, па су их и Бугари примали, утолико пре што су њихов краљ и влада врло вешто играли своје улоге. Њихова мегаломанија није више познавала границе.

На овај се начин објашњава данашњи менталитет бугарских политичара, интелигенције и официра. Милитаризам је развијенији у Бугарској него у свима осталим балканским државама. То је милитаризам пун самопрецењивања и пруске надмености. Култ силе и насиља је овде, сасвим природно, нашао ревносне обожаваоце, а тако исто и презирање свега што се иначе сматра за светињу. Војном службом, новинама и школама зараза је захватила и

сам народ.

У својим говорима, листовима и књигама, Бугари се хвале, да су први народ на Балкану и да им као таквим по праву припада првенство. По њихову тврђењу у Европи има мало људи тако трезвених, тако обдарених и проницљивих као што су они. Цео се свет диви њиховим цивилизаторским способностима. Они су оличење балканског генија. Од почетка прошлог рата нису престајали говорити о дубоком поштовању које према њима има цар Виљем; стално су понављали, да их он сматра за први народ у Европи, не после Немаца, већ у истом реду са њима.

За ширење овога менталитета земљиште је било потпуно спремљено: себичност источнобалканског типа и саможивост раје која је дуго била подјармљена. Бугари су сложни у мишљењу да треба радити само за материјалну корист. Примају се таквих дела која не доносе користи, само ако се од њих не траже никакве жртве, ако се не изискује давање новаца („ако пара не сака“, како вели бугарска пословица). Користољубље које се истиче до бестидности једино је правило, и оно није никада малаксавало. То је била главна снага источнобалканског типа.

У току своје историје овај се народ никад није жртвовао за идеал од кога се не би имало користи. Када се јача сила свали на њега, попуштао је и није се бунио против својих угњетача: нашао је начина да се прилагоди новим приликама. Бугари не знају у својој историји за кржаве катастрофе, које могу заједно време да изнуре народ, али уједно да ојачају његову националну свест. Они нису имали Косово.

Понос, морална осетљивост, узвишени осећаји душе, све је то код њих било потчињено једном циљу — материјализму. Захвалности има само утолико уколико се њоме може извући корист. Лаж и лукавство су допуштени, ако се помоћу њих може доћи до користи.

Изузеци су врло ретки; идеалисте су остајале усамљене и без утицаја. Код интелигенције себичност није ублажена ни добротом ни осетљивошћу. Нигде међу Јужним Словенима скоројевићи нису тако многобројни као код источнобалканског типа.

Нека ми је допуштено да своје мишљење поткрепим сведочанствима писаца који су могли овај народ изближе посматрати. Њихове ће оцене допунити претставу коју сам ја покушао дати.

Д-р Дилон, који је дуго живео на Балкану, каже о Бугарима: „Њихове су војничке особине за дивљење, али мало разумеју поезију живота, топла и човечанска осећања. Упорност, неповерење и притворство су особите одлике њихова карактера.“^[xxix]

Један дописник *Фтара* пише у овоме листу 1917 године: „Бугари су изврсни војници, дисциплиновани, врло храбри, али без смелости, упорни, али без одушевљења. То је једина војска која не зна за песме на маршу. Крећу се погнутих глава, ћутљиви, чврсти према тешкоћама, равнодушни, гневни без жестине и победиоци без радости, они не певају! У целокупном њихову склопу, у њихову начину држања и кретања пада одмах у очи нешто као тешко, укочено, рђаво истесано. То су недовршени људи. Чине утисак, да се тако изразимо, као да нису стварани индивидуално, већ у маси, батаљонима. Спори у схватању они су марљиви и истрајни у напорима, лакоми на ћар и врло штедљиви. Лишени су, до невероватног ступња, сваке склоности за размишљањем, сваке способности и сваке жеље за напретком и за моралним побољшањем.“

К. Лиречек, истакнути научник, који је у Бугарској био министар просвете, пише: „Као стари бугарофил, знам врло добро из властитог искуства, да у Европи многи научници и

државници сматрају Бугаре за физички јак народ, али без дара за духовни рад. Покојни министар Калај, некада један од писаца статута за аутономну провинцију Источну Румелију, често ми је говорио, да Бугаре прецењују, да је политички таленат једног Стамбулова усамљен, да је бугарска интелигенција уопште без талента.^[xxx]

Вештина придавати себи вредност, једна од црта бугарског карактера, можда је такође стара навика, јер је раја увек јадиковала. Тако су успели, да их сматрају за мученички народ, што су у ствари били пре ослобођења, али што су престали бити. Претстављали су се као тобожње жртве, као жртве амбиција свију њихових суседа. Знали су, да код запосленог европског света тврђења значе исто толико колико и докази. Упорни и активни нису пропуштали, да понављају неколико увек истих докумената, да их штампају и прештампавају. Нарочито су били вешти, да искористе мишљења која нису била основана на познавању ствари, поглавито она на етнолошким картама од пре педесет и више година, кад се није знало ништа тачно о балканским Јужним Словенима. Искоришћавали су и најмању zgodну прилику, да створе утисак, како су они потпуно у праву.

Поред ове, развили су и другу, сасвим друкчију, пропаганду, нарочито од времена Стамбуловљева. Бугари су почели приказивати своје успехе целом свету, истицали су јачину своје војске и често заузимали борбени и претећи став.

Комбинујући ове две методе с особитом вештином, бугарски краљ је успео, да ову пропаганду доведе до виртуозности.

Немогућно је ћутке прећи преко бугарских варварстава и свирепости у прошлости, Светском рату. То су позната факта, која се не могу порећи. Нека ми се допусти рећи, да нигде, откако се био над Европом подигао вихор рата, није било учињено толико злочина као у српским областима које су заузели Бугари. Они су хтели искористити прилику, у којој су били без икакве моралне контроле, да у потаји искорене народ који је био препрека њиховим освајачким прохтевима.

Да би се разумело, како су могли починити такве злочине, треба се сетити урођене суровости и вековне покорности ове гомиле. Под заповедништвом неколико вођа они су могли да изврше и најгнусније колективне злочине. Одговорност пада поглавито на њихове државнике, на њихове војне старешине и на онога који се истакао да управља судбином Бугарске у смислу својих необузданих прохтева. Ови су људи разуларили све, једва успаване, склоности једног бесвесног и суровог народа.

Иначе су Бугари здрави, вредан и врло штедљив народ. Захваљујући својој способности да подражавају, неоспорно су у последње време материјално напредовали. Али подражавати западноевропској култури не значи дати доказа о стваралачким способностима. Период дужега мира већ врло повољно утиче на материјални напредак. Једино напредак који је последица техничких проналазака зависи стварно од интелектуалних способности. А такав случај није са Бугарима, који нису ништа изумели. Можда ће у будућности и они доћи дотле, да са своје стране допринесу општем напретку. Судећи по њиховим способностима изгледа, да ће се они у будућем јужнословенском свету најбоље снаћи у области материјалне културе.

Крај све своје потлачености и ропског стања за време турске владавине, они су, кад су најзад добили државу, показали неоспорне војничке способности. Снага бугарске војске се оснива на духу дисциплине који је урођен њиховој народној маси. Добро уређена, ова је војска способна за колективан налет и јуриша као стадо добро вођено. Али оно што јој недостаје, по мишљењу српских официра, то је лична иницијатива: лично јунаштво је врло ретко. Кад се једном поколеба, ова војска нема снаге за отпор.

Што још такође треба признати Бугарима, то су реалне државничке способности. Врло су вешти преговарачи, сигурни да никада неће изгубити из вида своје интересе. Кад би се могли ослободити своје садашње мегаломаније, постали би, пазећи наравно увек само на своје интересе, најбоље дипломате међу Јужним Словенима.

Нема сумње, да се млад народ, као што је бугарски, не може поредити са старим народима западне Европе; може се поредити само са својим суседима, с онима који су живели скоро под истим приликама.

У току Средњег века Бугари су у више махова успевали да створе тако моћну државу као што је била српска држава Немањиха. Али је значајно, да они нису подизали цркве и манастире, и нису имали своју уметност као Срби истога доба. У Македонији, у којој су Бугари и Срби узастопце владали, нема других споменика осим манастира и црква српског и византиског порекла. Чак и у Трнову и у Преславу нема значајнијих трагова из доба бугарских царева.

Проучавањем средњовековне бугарске књижевности несумњиво је доказано, да је она само слепо подражавање византиске књижевности. Бугари имају истина свој фолклор, али ће се у њиховој народној поезији узалуд тражити уметничка обрада и високо надахнуће народних песама код Јужних Словена на западу.

После националног буђења и ослобођења Бугарске источнобалкански тип је дао многе самоуке. Али међу њима нема ниједног који би стојао бар близу великих динарских самоука као што су Вук Караџић и Његуш. По европском угледу Бугари су створили универзитет, Академију наука, позориште и уметничку школу, али нису дали књижевнике и уметнике од онаке вредности као што их имају остали Јужни Словени. Њихов књижевни језик и правопис нису израђени ни довољно утврђени. Држава им је чврста, добро организована, можда и добро прилагођена националном духу, али не почива ни на каквој демократској установи, ма да народ живи под истим приликама као и Срби. Можда је ово у вези са оскудицом идеализма која је основа њихова карактера. А можда се тим урођеним егоизмом може код њих објаснити и оскудица способности за велика предузећа у којима се ваља излагати и опасностима. У интелектуалном погледу се нарочито одликују способностима за подражавање. У научни рад ће унети, у правцу који им буде указан, истрајност и марљивост, који осигуравају резултате.

(489 м.). Земљишни облици су исти као и у Шумадији и у северној Босни, алије читава област претрпела поремећаје услед стропоштавања панонског басена. Овде је било врло младих тектонских покрета: језерске наслаге плиоценске старости су јако уздигнуте, кашто набране. Од више области која почиње северозападно од Загреба Славонија је одвојена попречним улегнућем које иде од Саве до Драве, од Загреба до Закања, и које је искоришћено за железничку другу Загреб—Будим-Пешта. Западно од ове линије су усамљене котлине, окружене планинама: Калником (673 м.), Слемеом, Загребачком Гором (1035 м.) и Ускочким Планинама или Горјанцима (1181 м.). Овај део Хрватске је својим: рељефом тесно везан за Штајерску. Најзнатнија је од ових подвојених котлина Загорје, чијим неравним дном тече Крапина са својим многобројним притокама.

Словеначки крајеви. — Даље су на западу и разноврсног су рељефа. Тамо могу издвојити три врло изразите географске целине.

Јужно од Љубљане почиње Бела или карсна Крањска са пољима и увалама, као што су Планина, Циркнице, Лож, Кочевје итд., који имају динарски правац.

У средишту је љубљанска котлина или крањски басен. Ова котлина почиње од Бледа и пружа се преко Радовљице и Крања до Љубљане, са правцем северозапад-југоисток као и Сава која њиме тече. У њеном северном делу је Камник на Бистрици, који је потолина. Горњи део ове котлине, нарочито онај између Бледа и Радовљице, покривен је моренама и речно-гледерским (флувиогладијалним) и речним наслагама из којих избијају усамљени доломитски брежуљци. У околини Крања и Камника је од ових наслага састављена шљунковита тераса речно-гледерског порекла, која се диже око 30 метара над Савом. Алписке стране котлине одликују се пространим купама од наноса оних река које слазе са Јулиских Алпа и са Караванки. Љубљанска равница је једним делом састављена од купе од наноса реке Саве. Јужно, непосредно у подножју карсног отсека, је љубљанско тресетиште. Утицаји средоземске климе овде сасвим престају, а настају утицаји алписке климе. Воденог талога напада преко једног метра. Врло су осетне промене у температури. Зима је оштра и са маглама које трају недељама. Лето је топло и повољно за гајење жита. Осим тресетишта, скоро је цело дно котлине обрађено: 30,5% њене површине је засејано ражи и пшеницом, а доцније, у лето, хељдом и просом.^[xxxiii] Сточарство је врло развијено. Индустрија се све више развија, нарочито у Камнику и у Крању. Густина становништва је, изузимајући Љубљану, 80—100 становника на км.² Због свога средишног положаја ова је котлина играла знатну улогу. Старо градско средиште није била Љубљана, већ Крањ. Љубљана је почела напредовати поглавито у току 19. века. Данас је она, са својих 55.000 становника, чисто словеначка варош, привредно средиште и раскрсница железничких путева за Карст и за море, за Загреб, за алписке земље и за Беч.

Слив Савиње или целска котлина, 25 км. дугачка а 4 км. широка, у многоме је слична љубљанској котлини. На северу је ограничена Караванкама и Бахером. На њеним странама, добро заклоњеним од северних ветрова, успевају винова лоза и воће с орасима и кестенима. По дну се гаје пшеница, кукуруз и хмељ. Исто тако има у изобиљу хељде и проса. Сточарство је незнатно, изузевши гајење свиња које све више напредује, као и гајење пернате живине. У земљорадничким крајевима, ове котлине густина је становништва 83—100 душа на км.². Јужно од Цеља, у пределу рудника угља код Трбовља и Загорја густина становништва се пење до 355 душа на км.².^[xxxiv]

Трећа географска целина је долина Драве са варошима Бељаком, Целовцем и Марибором. Дно долине је често покривено моренама и речно-гледерским наслагама. Пошто је у средишту источних Алпа, ова област има типску алписку климу са зимским и јесењим маглама, врло густим и врло хладним. Пада у очи, да су сва насеља на купама од наноса. Долина је засејана кукурузом и ражи, али само на сунчаним странама. На њима успева и воће. Супротне су стране под шумом која се спушта до дна долине. У овој је области индустрија слабије развијена него око Цеља и Љубљане. Густина насељености не прелази нигде 50 становника на км.².

И у привредном се погледу у панонским земљама разликују три различите области. На истоку су Срем, Бачка и Банат потпуно земљораднички крајеви; остале врсте привреде су им сасвим безначајне.

Планинска Славонија и права Хрватска чине другу групу. Противно једнообразном земљорадничком типу на истоку ово су земље мешовите привреде. Осим земљорадње, експлоатисање шума, које захватају 36—37%, од целокупне површине, даје врло добре приходе. Најлепше су шуме у Славонији: храстове шуме се шире све до мочварних равница. Четинарске шуме Горског котара заузимају цео планински масив између Огулина и стрмих јадранских обала. У Славонији је врло развијено гајење свиња. Воћа, поглавито шљива, има врло много, особито у Загорју код Загреба.

Словеначке земље припадају трећем економском типу, код којег земљорадња, иако

врло напредна, није од онаквог значаја као у панонском басену. Под шумом је 50% земљишта. Рудници, поглавито рудници угља и живе (у Идрији) чине велико богатство. Индустрија је развијенија него игде у друге две области.

У погледу саобраћаја ове јужнословенске земље немају господарећег правца: немају јединствене трговачке артерије. Трговина је упућена сједне стране разним привредним средиштима Аустро-Угарске и Немачке, а с друге Јадранском Мору, Трсту и Ријеци. Железничкој прузи Београд—Загреб, која се даље рачва за Љубљану, Трст и Ријеку, намењено је, да привуче производњу највећег дела ових крајева. Али из политичких разлога, а нарочито због противљења Угарске, ова линија нема онај значај који би требало да има. Ипак је Ријека била почела постајати све више и више пристаништем за велики део панонског басена, нарочито за Хрватску и Славонију. То је природни излаз за северне динарске земље, чије су долине и путеви отворени према железничкој прузи која везује Београд са овим пристаништем.

Изгледа, да Трст због свога ексцентричног положаја не може да привуче трговачке струје Италије; с друге стране је ово пристаниште на повољнијем положају него Ријека да послужи као излаз за словеначке земље, као и за неке аустро-немачке крајеве. Овде се нарочито стичу све трговачке линије далматинске обале. Сплит, Дубровник, Котор, па и Скадар и Драч, зависили су у трговачком погледу од Трста и Ријеке. Ове везе са становништвом приморја и са залеђем, које је насељено самим Словенцима, објашњавају стални прираштај словенског становништва у Трсту у току последњих десетина година. У Трсту живи врло знатна јужнословенска мањина. Новчани заводи и словеначке привредне установе нагло су напредовали. Они су се удружили са новчаним заводима јадранскога приморја.

У историји Јужних Словена панонског типа треба разликовати два доба: прво је до најезде Турака на Полуострво; друго је после ове најезде која је изазвала досељавање балканских Јужних Словена у ове крајеве.

У току првога доба историја Јужних Словена панонског типа је у вези са историјом Немачке и, особито, Аустрије и Угарске, изузевши доба народне независности хрватске до краја 11. века. Словенце, који су за време велике словенске најезде дошли у ове крајеве и ускоро примили католичку веру, покорили су Немци у почетку Средњег века. Али су они свима силама настојали да одрже своју националну индивидуалност. Још од средине 15. века морали су немачки поглавари Словеначке полагати заклетву — по старом обичају — на Господетском Пољу код Целовца и задржати словеначки језик и установе. У средини 16. века су многи Словенци били прихватили реформацију, али су овај протестантски покрет угушили католички свештеници и владари. Године 1573 су се побунили словеначки и хрватски сељаци. Та права сељачка буна, на челу које је био Матија Губац, била је уперена против племства и управе. Још је и данас овај устанак у живој успомени и даје му се тајанствен карактер, као што је то својствено западним Јужним Словенима. По предању Матија Губац није мртав, него су он и његова војска живи сахрањени између две планине које су се над њима склопиле. С осталим старешинама он проводи време седећи за једним огромним каменим столом. Његова брада обавија полако цео сто, и кад га по девети пут обавије, планине ће се расклопити, Матија Губац ће са војском пренути из сна и за увек ће ослободити сељаке.

Словенци су били населили поред алписке Крањске и велики део цивилне Хрватске (вараждински, загребачки и крижевачки срез) и Славоније, где су се измешали са старим хрватским становништвом. Алије ово старо српско-хрватско становништво, северно од Саве и Дунава, било врло ретко пре најезде Турака. И оно је било дошло за време велике словенске најезде на почетку Средњег века; тек доцније су дошли досељеници из Србије и из

историске Хрватске. Због мочвари и лугова Банат и Бачка су били слабије насељени него Хрватска и Славонија. Маџарски историски документи помињу Србе у Банату 1190 године. Изгледа да их је у великом броју било у крашовској жупанији, где су у неколико махова прелазили у католичку веру: 1360, 1366, 1379 год. и доцније^[xxxv].

Ово старо српско-хрватско становништво није имало знатну улогу све до турске најезде. Историска Хрватска — средњевековна хрватска држава — била је јужније: у северној Далмацији, у Лици и у хрватској Крајини (северозападном делу Босне). Године 1102 ова је држава спојена с Угарском. Средиште хрватског политичког живота се премешта на север и Загреб постаје седиште хрватског бана. Овде, у непосредној околини Загреба и Загорја, развила се национална свест хрватска у току последњих векова. Услед досељавања са југа и утицајем Загреба хрватско име је све више захватало суседно католичко становништво које није имало својих историских успомена и са њим се будила национална хрватска свест међу католицима у Славонији.

Кад су Турци освојили угарску краљевину (1526 год.) највећи део Хрватске и Славоније је остао изван њихове власти. Хрвати су тада добили наследну монархију и за краља изабрали Фердинанда I Аустриског, рачунајући да ће у Хапсбурзима имати помоћи противу Турака. Али су Турци ускоро заузели Славонију (1536 год.), која је под њиховом влашћу остала до 1699 године.

Крајем 14. века су почели притицати у јужнословенске земље бивше Аустро-Угарске балкански досељеници, већином источно-православни Срби. Ово је проузроковало промену у етничком саставу становништва. Настаје формирање новог типа.

Пред турском најездом је старо становништво Славоније које је говорило кајкавским дијалектом избегло у Крањску и у Штајерску. Одржало се само у цивилној Хрватској, нарочито у Загорју и у Туропољу крај Загреба, у пределима којима је често претила опасност од Турака, али који никада нису потпали под њихову власт. За време турске владе у Славонији и после њена ослобођења у њу су притицали у великом броју католички и православни досељеници из земаља с друге стране Саве. У западној Славонији, западно од Винковаца, превлађивали су католици пореклом из Босне и из старе Хрватске. Али су се ови нови досељеници, као и заостало старо становништво, делимично отселили и даље на север, преко Драве, у Угарску, и даље све до околине Беча и у Моравску. Тако је створен „архипелаг хрватски“, растурене насеобине од тзв. *Водених Хрвата* („#“) аустријских споменика.

Врло су многобројни били српски досељеници, који су се настанили по цивилној Хрватској, у западној Славонији до Винковаца, а особито у Срему, Банату и Бачкој, где су чинили већину. Пред њима су се малобројни Маџари повукли на север; и Румуна је тада било врло мало у банатској равници. Српски су се досељеници раширили чак и изван граница ових области, по планинском Банату и по Ердељу све до Румуније. У 16. и 17. веку су Срби били многобројни у околини Лугоша и Карансебеша, као и у крашовско-северинској жупанији. Арад је постао седиштем српског епископа. Ердељским православним владичанством је управљао српски епископ, чије је седиште било у Будиму. Румунски научник Ј. Барбулеско је вршио темељна проучавања о Србима у Румунији из овога доба^[xxxvi]. По Барбулеску они су у цркви и у држави заузимали прва места и водили политику Румуније. Српски је језик био тада не само дипломатски, него и језик свих образованих редова друштвених. Чак је још и у почетку 19. века прота Матеја Ненадовић, пролазећи кроз Румунију на путу за Русију, налазио Србе пореклом из Ужица и Краљева у Фочанима у Молдавији. У овој се области одржало српско насеље с именом Серби, чије је становништво готово већ порумуњено. Има и других српских насеља у Малој Влашкој близу Крајове.

Један део ових Срба у Румунији, и још особито они који су се настанили северно од Мориша у Угарској отишли су у јужну Русију (српске сеобе од 1751 до 1753 год. под Шевићем, Текелијом и Хорватом). Остали Срби из планинског Баната, Ердеља и Румуније потпуно су порумуњени. Почетком 17. века Румуни су се са планина почели спуштати у банатску равницу и овај је покрет појачан у 18. веку. Чак и у почетку 19. века „чим биједна група Турака прешла Дунав, сви који су имали нешто да изгубе бежали би у шуме по Угарској или по Ердељу; бојари су увек давали пример. У току од 40 година влашко је становништво седам пута бежало"^[xxxviii]. У области северно од Мориша Румуни су заузеле места оних Срба који су отишли у јужну Русију. Осим тога они су се измешали са Србима и са њима се испреплетали у источном делу Баната. Најзад, нарочито у току 19. века, у Банат и Бачку су се увукле многобројне насеобине од немачких досељеника из Виртемберга, Баварске и Саксонске.

Срби који су се населили у западној Славонији често су називати именом Дгаси (Влах). То је био најпре назив за старо поромањено становништво на Полуострву и пренет је затим на све балканске сточаре од 12. до 14. века. Западни део Славоније је у аустриским споменицима (због Срба) називат #, Мала Влашка, или Црна Влашка. Жупаније сремска и торонталска у Банату су у 16. веку и много доцније биле означаване именом # (Рашка), пошто је већина досељеника била пореклом из старе Рашке. Аустриски споменици називају ово становништво #. Доцније је аустриска бирократија (управно чиновништво) почела све ове Србе називати именом Илири. На двору у Бечу је постојала „Илирска канцеларија", која се старала о досељеним Србима.

Услед ових пресељавања етничка граница Срба померана је даље на север. С друге стране Саве и Дунава основана је нова Србија, која је била утолико моћнија што је досељена српска властела добила од угарских краљева велике поседе, па чак и вароши. Ови нови досељеници су тежили за тим да створе самоуправну целину. Пре него што би се населиле, главне досељеничке групе су захтевале повластице за своју народност и за своју цркву. Најглавније су оне повластице које им је 6. априла 1696 год. дао цар Леополд I. Поред права да бирају своје војводе дата им је слобода вероисповести, па су чак ослобођени и од пореза. Они су у Банату лодигли многе манастире, а тако исто и у Бачкој и у Барањи. Од Фрушке Горе у Срему Срби су створили национално светилиште:

у њој су подигли многобројне манастире и пренели у њих своје балканске националне светиње, нарочито мошти својих краљева и патријараха. Цркве и манастири које су Срби основали у Славонији довољно су познати. Када је велики везир Соколовић 1557 године обновио пећку патријаршију, цела је ова област која је била под турском влашћу потпала под ту патријаршију. У 16. веку је северно од Саве било 12 српских епископија.

После ослобођења Славоније, 1699 год., а због сталне опасности од нове турске најезде, аустриским државницима се наметао проблем: како заштитити јужне границе државне, које су стално биле изложене турским упадима? Решили су га оснивајући *Војне границе* у пошироком појасу земље од Велебита и Лике до Карпата. Карловац је постао средиштем хрватске а Вараждин славонске Војне границе. Војне границе су биле административне целине, независне од бана и хрватског сабора, и имале су самосталну управу. Област Војне границе била је подељена на мање јединице — „регенте" (пукове). Сви су мушкарци од 16 до 60 година били војници. Пошто би извршили своју војну дужност, остављали би пушку, лаћали се плуга и опет постајали сељаци. Официри ослобођени војне службе вршили су дужност судија. Војне старешине су схватиле, да ће организација у задруге, која је раније постојала и која је појачана Србо-Хрватима са Полуострва, осетно допринети одбрани земље. Због тога су је помагали и штитили законима. Ово је дакле било војничко друштво, уређено тако, да је могло подмиривати своје сопствене потребе. Али је посебни менталитет војника од заната био ублажен земљорадничким навикама и мирољубивим склоностима ових

сељака. Захваљујући овој установи могли су, особито балкански досељеници, задовољити у исто време своје витешке склоности, жељу да се свете Турцима, љубав према земљи и склоност заједничком животу у великим задругама. Дуж целе јужне границе аустријске подигнута су утврђења за одбрану. У случају узбуне стражари су давали знак и звонили на узбуну; сељаци су се лаћали оружја и брзо долазили на одређено место. Борили су се утолико храбрије, што су бранили своја огњишта и своју земљу.

Пошто је турска сила сломљена и моравска Србија ослобођена, није више било потребе за Војном границом. Она је укинута 1870 године. Али је ова установа, која је била прилагођена приликама и духу Балканаца, оставила код њих лепе успомене. Многи се сељаци и данас хвале, да су они или њихови преци били „*граничари*“ (како су називани становници Војне границе). Они су заиста уживали веће слободе него остали сељаци у монархији; имали су своју земљу, а у верском погледу су имали врло велике повластице. Ово се становништво и данас одликује ратничким духом и многобројним остацима патријархалног живота.

Међутим је аустро-угарска управа притискивала душу народну, те су избијале побуне и поред борбе с Турцима, ради које се овај народ био удружио с Аустро-Угарском. Таква је била завера Зринскога и Франкопана, којима су Аустријанци одрубиле главе 1671 год. У Хрватској је после тога укинут устав и заведена насилна владавина. Марија Терезија (1740—1780) и Јосиф II (1780—1790) су отпочели са понемчавањем Хрватске. Хрватски сабор је 1790 год. стављен под контролу угарског министарства, али је потајна борба продужена.

Србо-Хрвати су се и у најновије време борили нарочито противу Маџара, који су хтели да им наметну свој језик у администрацији и у школама. Године 1848 су они објавили рат револуционарном угарском министарству. Хрвати под баном Јелачићем а Срби под патријархом Рајачићем удружили су се тада против Маџара и тражили су потпуну самоуправу. Под притиском догађаја аустријски двор је пристао, да се установи српска *Војводина* са Темишваром као средиштем. Али је 1860 године, попуштајући маџарским захтевима, аустријски двор поништио ову повластицу.

Године 1868 је Хрватска начинила с Угарском погодбу којом је Хрватској и Славонији зајемчена потпуно самостална унутрашња управа и признат посебни привредни положај. Али се Маџари нису овога споразума никада држали, и то је био узрок тешкоћама и побунама, које су све биле угушене, као нпр. побуна Евгенија Кватерника 1873 године у Раковици. Хрватски устав је стављен ван снаге, а Куен Хедервари именован за хрватскога бана. Али је он био приморан да се повуче под притиском удружених Србо-Хрвата, који су образовали „српско-хрватску коалицију“, странку, која је од 1905 године постала најјачом политичком странком у Хрватској и Славонији.

Судбина Срба у Банату, Бачкој и Барањи, који су после укидања Војводине имали да се боре са моћним помаџаривањем, била је утолико тежа што су Румуни, који су до 1864 год. имали са њима заједничку верску организацију, тада основали независну цркву. Срби у Угарској, остављени сами себи у борби против помаџаривања (нарочито под вођством Светозара Милетића), нису постигли стварних успеха. Пошто је ушло у школе, помаџаривање је почело нападати и на српску цркву и на књижевне установе. Али се до краја 19. века јавио међу Србима у Угарској осетан економски полет, који је мало по мало освежавао народни живот. Он је био у вези са сличним економским покретом у Хрватској и Славонији.

СЕДАМНАЕСТА ГЛАВА

ДУХОВНИ РАЗВИТАК И ОПШТЕ ОСОБИНЕ

Основе балканске цивилизације код панонских Срба. — Утицаји идеја средње и западне Европе. — Нови Сад, национално средиште. — Покрет за јединство у Загребу. — Патријархалне и балканске особине. — Последице једне непрекинуте цивилизације. — Утицај аустриског духа. — Развитак менталитета.

Племство и интелигенција у Хрватској и Славонији су знали хрватску историју. Али ове старе успомене нису биле ни живе ни дубоке у народним масама. Оне су се у националној свести пробудиле тек почетком 19. века под утицајем књижевности, школе и економског развитака. Напротив, панонски су Срби, као и динарски, чували успомене из своје прошлости; код њих је национално осећање било већ врло јако у доба кад се је почела развијати нова књижевност. Велика већина Срба северно од Саве и Дунава, пошто су били нови досељеници, нису имали никаквих веза с Аустро-Угарском. Вера их је од ове државе још више раздвајала и чинила их страним елементом у двојној монархији. Код њих је била ухватила дубока корена идеја, да са својим балканским саплеменицима створе независну државу. Утицај књижевности на ове тежи-е долази тек на друго место.

Српско становништво у јужној Угарској су чинили, поред народне масе, многобројни трговци и занатлије, поглавито пореклом из косовско-метохиских вароши. Они су се брзо обогатили. Расејани по свима варошима од Земуна до Будим-Пеште, често су били на челу народних покрета, нарочито почевши од 18. века. Немачки научник Ото Пирх је био изненађен кад је 1829. год. наишао на занатлије који су познавали савремену српску књижевност и осетно доприносили њеном ширењу. Године 1792 је Димитрије Анастасијевић, трговац, основао у Карловцима српску гимназију; две године доцније је у истом месту основана прва српска богословија. Године 1810 је установљена у Новом Саду заузимањем трговца Саве Вуковића и захваљујући његовој помоћи друга српска гимназија. Године 1812 је у Сент-Андреји отворена прва српска учитељска школа, која је 1816 год. премештена у Сомбор, где је и сада. Године 1825 је неколико српских трговаца у Будим-Пешти основало књижевно друштво. *Матицу Српску*. Она је ускоро затим премештена у Нови Сад. Часопис овога друштва, „Летопис“, има на три стотине тридесет свезака. Такође су особито трговци и занатлије дарежљиво помагали оснивање народних школа и многобројних штампарија, којих је било скоро свуда.

Улога свештенства је исто тако била значајна, нарочито после Велике сеобе Срба под Чарнојевићем крајем 17. века. Патријарх је био тада не само духовни већ и световни старешина свих Срба. Изгледало је, да се повластице које су давали аустријски владари више дају некој вероисповести него једном народу. Православна вера је тако за избегле Србе постала симболом њихове нове отаџбине, а верска гоњења којима су били изложени до пред крај 18. века допринела су да се још више групишу око својих духовних пастира. Многи су међу њима познавали стару словенско-српску књижевност, а како су и преписивали старе књиге, с правом су уживали опште поштовање. Око 1700 године споменици помињу преписиваче *Рачане*, по манастиру Рачи у Србији, где се живо радило на том преписивању. Многи су калуђери били такође научили штампарски занат у српским штампаријама којих је било од краја 15. века: у Ободу (1494 г.), близу Цетиња, у Горажду и Милешеву, у Босни, у Скадру, у пределу Старом Влаху, у манастиру Грачаница (на Косову), у Београду, итд.

На основи ове цивилизације балканског порекла развио се духовни живот код Срба у земљи у коју су се доселили. Средишта су му била Нови Сад и Карловци. Али, иако су остали верни старом балканском духу, изменили су свој књижевни језик. У стари словенско-српски језик, књижевни језик Срба на Балкану, све су се више увлачиле руске речи. У новим крајевима које су заузеле панонски Срби су били ближе словенској и православној Русији. Изложени верским прогонима, тражили су потпоре. Срби који су се отселили у Русију и тамо

ушли у кругове војничког племства, високог чиновништва и свештенства, слали су им учитеље, црквене књиге и утвари. По Јовану Скерлићу^[xxxviii] утицај руске цркве и књижевности се нарочито осећао од 1740 године до краја 18. века. Једна врста говора са руским елементима ушла је не само у цркву, у школу и у књижевност, већ и у обичне разговоре, бар код интелигенције.

У то се доба почиње већ осећати и утицај средње и западне Европе услед повољног географског положаја који су имале ове области. То су најпре били немачки утицаји, нарочито аустро-немачки, затим уопште утицаји философских идеја Запада. Балканска цивилизација и обичаји досељених Срба били су дубоко измењени. Најтипскији претставник овога новог духа је велики писац Доситеј Обрадовић, који је највише допринео, да се српски народ окрене западној цивилизацији.

Он је први радио на томе да се народни језик уведе у књижевност и проповедао је јединство Јужних Словена без обзира на верска схватања. Али је реформу српског језика и књижевности у народном духу извео тек Вук Караџић. Он је својим радом поглавито утицао на Србе у Аустро-Угарској, који су затим давали тон књижевности и духовном животу читавог народа.

Нови Сад је био духовно средиште панонских Срба све до средине 19. века, па и неколико година доцније. Осим „Летописа“ Матице српске, који је заузимао прво место у овој новој књижевности, у Новом Саду су излазили и многи други књижевни и дневни листови. У њему је основано и прво српско позориште. Он је постао збориштем свих израза народног јединства. *Друштво уједињене српске омладине*, које је имало одборе до свима српским крајевима, изабрало је Нови Сад за средиште своје делатности.

Загреб је у ово време играо исту улогу код Хрвата. Особито је овоме покрету давала полета књижевност, која се све више удаљавала од покрајинских тежњи и проповедала јединство свих Јужних Словена. Положај Загреба је био веома повољан положај за овај покрет. После миграција су се овде измешали Срби и Хрвати. Ту је била као нека граница између српско-хрватске и словеначке области. На југозападу, све до Јадранског Мора, осећао се утицај Загреба на становништво историске Хрватске. У њега су притицали Срби из Лике и из Славоније и Срема и образовали су веома предузимљиву групу, из које су изашли многи врло угледни трговци.

Захваљујући путевима и железничкој мрежи који од Загреба воде у словеначке крајеве, а нарочито према Јадранском Мору, ова је варош дошла у везу са приморским српско-хрватским становништвом и са Дубровником. Образовани људи из тих крајева су се настањивали у Загребу. Загребачки научни кругови су се први почели бавити проучавањем дубровачке књижевности. Преко Загреба су се начела Вука Караџића раширила међу све Јужне Словене на западу. Из њега је потекао велики покрет илирства и јужнословенства Људевита Гаја, Рачког и ђаковачког бискупа Штросмајера. Иван Мажуранић, највећи хрватски песник, пореклом са јадранског приморја (из Новог у Винодолу), живео је у Загребу и 1846. год. објавио је најзнатније своје дело, „Смрт Смаил-аге Ченгића“.

Овај је покрет био потпомогнут оснивањем научних установа, које су биле замишљене на врло широким основама. Такве су биле нарочито „Југословенска академија знаности и умјетности“, основана 1867 год., и универзитет (1874 год.). Југословенска академија је досад издала знатан део великог српско-хрватског речника под руковођењем најбољих лингвиста, као и врло значајну грађу која се односи на историју свих Јужних Словена. Осим тога су заједничким напорима загребачке и београдске академије постављене основе Јужнословенској енциклопедији. Сва научна и књижевна друштва у Загребу, Новом Саду и Београду су у сталним везама. На српским или хрватским књижевним гласницима сарађују

књижевници и научници оба племена.

Становништво панонскога типа, састављено великим делом од балканских досељеника, нарочито динарских, по менталитету се јако приближава динарском становништву. Оно је још од средине 19. века живело патријархалним животом. А становништво Војне границе је чак и после овога времена углавном остало патријархално. Код њега су се одржали динарски обичаји и схватања, народне умотворине и живот у задругама. Овде се такође јављају, особито код Срба, и посебне црте балканских особина, које су последица историје и старе балканске цивилизације. Оне су много ређе код старог становништва северозападно од Загреба, које је измењено другим чиниоцима.

Услед овога Балканцу, кад пређе Саву и Дунав, одмах падну у очи психичке особине становништва које су истоветне с особинама његових земљака; тек доцније запази промене, које су на овим особинама извршене под утицајем друкчије географске средине и друге цивилизације.^[26]

То су уопште равничари, не тако живог духа као динарски планинци и маље предузимљиви. У Банату, Бачкој, Славонији и Срему плодно земљиште даје обилне приносе, а лак живот је допринео те је ублажена динарска жустрина. Национална свест се боље одржала код земљорадничких слојева који су били мање изложени страним утицајима и код највишег реда (елите) образованих људи него код варошког становништва и код неких мање културних средина. И језик је код ових последњих мање чист: уместо да у своме говору створе речи за означавање нових предмета и нових идеја, они примају стране речи не мењајући их или са незнатним изменама.

Ово панонско становништво готово није или је врло мало подлегло утицају турске управе; оно је у своме развоју уживало благодети боље одржаване, сталније, цивилизације. Код њега има више углађености и уљудности и мање грубих поступака него код Балканаца. За дивљење су, нарочито у Загребу, ред и тачност који се одржавају по установама и у целој вароши, правац књижевног и уметничког духа и укус просвећене средине.

Словенци се нарочито истичу јако израженим организаторским особинама. Постојани су и штавише упорни у напорима. Поштују постојеће установе. Средњи друштвени ред је врло просвећен. У Хрватској се с разлогом „Крањец“ сматра за претставника средњеевропске цивилизације.

Ове организаторске особине, које су примили од Аустро-Немаца, Словенци су примењивали у борби за независност. Изгледа, да овај народ, који је био дуго под туђинском влашћу и чији је национални развој 6110 успорен, будући се даје доказа жестоке отпорности, као опруга која се отпусти пошто је била дуго притиснута. Борба без престанка и одмора против туђинског угњетавања је уосталом утиснула нарочити печат на менталитет свих панонских Јужних Словена, јер је овде непријатељ био особито вешт и препреден.

У Аустро-Угарској је династија била исто што и држава. Војска, чиновништво и свештенство су били само њени органи. Схватање, да држава треба да служи интересима народа није било познато у двојној монархији. Напротив, она је сматрала, да су народи у њеној служби: у служби династије. Под овом погодбом држава није стајала на пут материјалном развоју својих народа, али их је стално држала под оштрим надзором.

Са оваквим средњевековним схватањем државе је била у непосредној вези велика моћ католичке цркве, једине државне цркве у Аустро-Угарској. По природи конзервативан, аустриски клерикализам је постајао, кад му се укаже прилика, врло насртљив, чак и насилнички. Битно његово настојање је било потчињавање вере и верских организација

политичким циљевима монархије.

Полиција, па и војска, су имали као главни задатак, да будно пазе на верност поданика династији Хапсбурговаца. По њиховој процени степена верности грађани су разврстани у грађане првог, другог и трећег реда. Разуме се, да су у последњем реду увек били православни Срби, који су, тако рећи, били као изван монархије и сматрани увек за врло подозриве. Сваки родољубиви покрет, свака помисао на независност, чак и употреба ћирилице, и избор традиционалних српских мотива у народној орнаментици, сматрани су од стране полиције и војске за знаке „велеиздаје". Свима средствима: хапшењем, вешањем и стрељањем, хтели су ови браниоци државе и династије да уразуме Словене. Познато је, докле се ишло у другој половини 19. века с овим бесом у тлачењу и угушивању. Али оно што се не зна, оно што се не може замислити, то су несносна кињења, надзор и ухођење сваког тренутка, што је доводило до очајања чак и најмирније, то су средства застрашавања и подмићивања, видљива или скривена, неисцрпна у врстама (све оно што су Срби називали „суви зулум"), средства којима су органи монархије покушавали да убију дух појединаца и народа.

Овака владавина је само потпиривала мржњу разних народних слојева, утолико пре што је познато начело # („раздвој, па владај") у Аустро-Угарској већ одавно било постало начелом владе. Ово се начело примењивало и на појединце исто тако као и на народе. Најистакнутији државни чиновник, контролисан и ухођен свакога часа, није никада био сигуран да ће сачувати свој положај. Још мање је то могао потчињени чиновник, који је био увек изложен потказивању свога такмаца. Слободе савести управо није било.

Можда су се ова начела примењивала са мање суровости у правој Аустрији, нарочито у Бечу, где су благи и леви обичаји народа већ одавно цивилизованог, доред свега, ипак били од утицаја, Али, у јужним покрајинама монархије, нарочито јужно од Љубљане, аустриска влада није знала више за меру, и свирепост тлачење и угушивање је било правило. Није било средства које није употребљено, да се Јужни Словени разједине — # — да се ставе једни против других, а највише употребљено оружје у ову сврху била је вера.

Аустрија се нарочито трудила да придобије Хрвате. Органима монархије се чинило, да ће њих моћи најлакше придобити. Хрвати су католици, а са династијом имају вековне везе. Такав је случај, истина, и са Словенцима; али Хрвати имају јасне историске успомене. Веровало се, да ће се моћи искористити ове партикуларистичке тежње (тежње за стварањем сасвим посебне целине) и врло лако ставити Хрвате против осталих Јужних Словена, нарочито против Срба. Њихов географски положај био је повољан да се ово изведе, пошто су они баш увучени између Срба и Словенаца.

Хрватска држава има врло стару прошлост. Године 1102 се спојила са Угарском а године 1526 с Аустријом. Хрвати су се надали, да ће им склопљени уговори обезбедити слободан живот. Вековним борбама они су стално радили на томе, да им се признаду ова историска права и у току многих покољења њихова су тражења имала увек правни карактер. Још до скоро је било Хрвата који су мислили, да би се њихова будућност могла обезбедити уређењем, које би било зајемчено јасно прописаним правним одредбама. Аустрија, увек противна овим тежњама, изгледа да им је каткад повлађивала. Али је то код ње била само једна вештина више. Аустрија се нарочито трудила, да одржи равнотежу између Маџарске и Хрватске, штитећи Хрватску да не постане обичном угарском жупанијом, те да на тај начин сузбија маџарске прохтеве, али је исто тако напуштала Хрватску чим би ови исти Маџари почели претити.

Потстичући клерикализам (приврженост свештенству) код Хрвата Аустрија је поглавито радила да их одвоји од православних Срба. Заваравани привидним користима, уз

то и врло поверљиви, Хрвати, како се чини, нису увек увиђали своје властите интересе. И због тога су они тако дуго могли бити сматрани као клерикална и династичке група.

У ствари су водећи кругови код Хрвата пре свега тежили да избегну сваки сукоб који би за њих могао бити кобан. Они су претпостављали методу нагодби, приказујући се привидно као помирљиви, уздржавајући се да истичу сувише замашне тежње. Прилагођавајући се захтевима стране државе, радећи на привредном и духовном развоју Хрватске и Славоније, ове су опортунисте тежиле да им очувају, очекујући боље времена, карактер државе која се јасно разликује од Угарске и Аустрије, као и да сачувају „историско хрватско право.“

Ипак су се рђаве стране ове методе осећале на менталитету многих образованих људи. Они нису учествовали на међународним споразумима који су се могли тицати њихове земље; чак и у оквиру саме монархије њихова је делатност била сведена на обласна и локална питања. Није било праве политичке делатности. Природно је, што је под оваквим приликама код њих смисао за стварношћу ослабио у корист маште. Предавали су се и сувише радо декламавањима, лепим говорима који се нису свршавали делима, церемонијама и свима врстама формалности. Изгледа, да су их противници кашто могли окретати по својој ћуди, допуштајући овим патриотама да говоре и да тиме олакшају своје срцу и својој савести.

Али је међу Хрватима било и јачих људи који нису никако подледали аустро-угарском духу и утицају. То су они људи који су оснивали народне установе и друштва и постојано заступали ствар јужнословенског уједињења.

Расположења, на изглед помирљива, која смо напред поменули, била су у другој десетини година 20. века само успомена. Ново се поколење било сасвим ослободило аустро-угарског утицаја. У току тих десетак година оно је било израдило јасан национални идеал, унитаран (за уједињење Јужних Словена), демократски, противаустријски. Успело је, да за своје идеје придобије народне масе и да тако стекне политичку надмоћност.

Нека основна начела, произашла из искуства, наметнула су се свима свесним духовима у свима хрватским друштвеним слојевима. Она се могу овако формулисати: нема привредне, па ни духовне, независности без политичке самосталности. Јужнословенске групе, развојене једна од друге, врло су слабе, да би могле створити независне политичке групе. „Историска права“, која воде подвајању, поцепаности, неће им дати снаге са остварење јужнословенског јединства. Напротив, на основи начела народности, које је изнад свих посебних традиција, доћи ће се до народног јединства и самосталности. До овога се циља неће доћи помирљивом политиком нагодби, већ борбом и жртвама, истрајношћу у борби и у жртвама. Прихваћена од народне масе, идеја јужнословенског уједињења је отада почивала на чврстој основи. Народно свештенство је ову идеју ширило свим силама. На овај начин је постала моћна струја, која је у време Светског рата вукла за собом потпуном ослобођењу Југославије све слојеве хрватског племена.

ОСАМНАЕСТА ГЛАВА ПСИХИЧКИ ВАРИЈЕТЕТИ

Главне психичке разлике код панонских Јужних Словена. — Славонски варијетет. — Сремско-банатски варијетет. — Словеначки или алпски варијетет. — Загребачка и загорска група. — Права словеначка група.

Главне психичке разлике код панонских Јужних Словена.

У панонском типу треба разликовати становништво на западу, становништво словеначких крајева до Загреба и становништво источно од Загреба.

Западни се варијетет може назвати словеначким или алпским, јер он обухвата поглавито Словенце који су настањени у Алпима или у алпским планинским пределима. У овоме варијетету превлађује старо становништво, оно које је остало иза старих словенских најезда. Источно од Загреба, напротив, већину чине балкански досељеници, нарочито динарски. Због тога су и балканске особине јаче изражене у овој источној области. Ова је област била под непосреднијим утицајима Полуострва, док се западно од Загреба више осећају утицаји западне Европе, свакако прилагођени старој народној основи.

Али и становништво на истоку од Загреба није сасвим једнолико. Становништво славонских котлина и малих планинских масива, до Винковаца, разликује се од становништва у Срему, Барањи, Бачкој и Банату. Треба, дакле, разликовати два психичка варијетета: славонски и сремско-банатски. У Славонији превлађује становништво које је пореклом од досељеника из Босне и Херцеговине, а у сремско-банатском варијетету становништво, пореклом од досељеника са Косова, из Метохије и из моравске и вардарске Србије. У Славонији су измешани православни и католици, али већину чине католици. У сремско-банатској области превлађују православни. У славонском варијетету превлађују икавци и јекавци, док у сремско-банатском варијетету превлађује екавски дијалекат.

Уосталом прелаз између ова два варијетета је неосетан. Од Винковаца до Митровице се пружа широк појас земљишта чије би се становништво могло подједнако придодати или једном или другом варијетету. Почећемо са славонским варијететом.

Славонски варијетет.

Оно што код овог варијетета одмах падне у очи јесу експансивна осећајност (широка осећајност, која се дели са другима) и доброта која кашто иде до слабости. Ове особине народне душе потсећају на руску душу. У обичајима и у народним умотворинама има много балканских утицаја. Тиме се ово становништво везује за становништво Мачве у Србији и за оно у северној Босни.

Указали смо на разне животне изворе у Славонији: плодно земљиште, шуме, шљиве, стока, нарочито свиње. Ма да земља великим делом припада племству, кашто страног порекла, већина сељака су поседници, али често малих комада земље, што им не допушта да живе у онаком изобиљу као сељаци у моравској Србији. Многобројна су лепо уређена села, нарочито у суподини планина, где су куће, које су доста удаљене једна од друге и окружене шљивацама, поређане дуж недогледних улица. У селима по равници ове су дугачке улице покривене дебелим слојем драшине или блата према годишњим добрима. Куће су уопште мале; има их и алпског типа, али покривених кровином. Мали је број вароши, и то само са по неколико хиљада становника. У њима знатно место заузимају Немци и Јевреји, али су их Хрвати готово већ похрватили.

Становништво је вредно и врло одано уживањима. На прелазном је ступњу: тек је изишло из патријархалне културе и није се још потпуно прилагодило савременом животу. Сви, али жене више него људи, надахнути су мишљу да живот треба уживати. Овај менталитет, који се подудара са руско-словенском нехатношћу, можда је и последица лаког живота у пределу у коме је земља уз мале напоре врло издашна у даровима.

Мушка ношња са широким чакширама није тако живописна као женска ношња. Женска се ношња одликује народним шарама у разним бојама које су кашто комбиноване са много

укуса. Још и у другој половини 19. века ово је становништво живело у великим задругама, које су данас готово сасвим ишчезле. Старешина задруге се звао *изда*. Уређење и унутрашњи живот били су исти као у задругама у Мачви, у Србији. Католици имају породичне свечаности које одговарају слави код православних, а сви на исти начин прослављају Божић, Ускрс и Духове. Гостопримство је врло развијено. По Ловретићу^[xxxix] њихове су епске песме још и у почетку 20. века биле исте као у Срему и у балканским земљама. Данас само старци знају песме о Краљевићу Марку, „цар“ Лазару и Мандушићу Станку, али их певају без пратње уз гусле или уз какву другу свирку.

Лирске песме имају знатну вредност. Неке су сличне лирским песмама моравске Србије. Одржавале су се и старинске песме високог надахнућа као и друге које су очевидно босанског порекла.

Али се све ове песме губе, одношене бујицом савремених песама или балканских песама прилагођених данашњем укусу. У овим се песмама опевају догађаји из савременог, па чак и из свакидашњег, живота. Врло су кратке. У овим се новим славонским песмама опевају поглавито љубавна страст и често необуздана чулност, уосталом без икаква притворства. Чулни је живот код њих необуздан. У тој бујици од страсти жене дају тон. Изгледа, да им људи само следују. Уосталом ни у једној другој јужнословенској области односи између полова нису тако слободни ни женски морал тако лабав. У њиховим песмама се често опева и скоројевић, заљубљен у самог себе. То су уопште типови, узети из самог живота.

Средњи друштвени слојеви живе у претераној раскоши, грубо подражавајући раскоши Беча и Будим-Пеште. Треба поменути и прекомерну употребу алкохола. На срећу, последњих се година славонско становништво почело привикавати здравијем животу, захваљујући српско-хрватским земљорадничким удружењима која се све више и више шире под утицајима из Загреба, као и под утицајем школованих људи, који се труде свим средствима да подигну морал код народа.

Сремско-банатски варијетет.

У овом варијетету, који је врло близак славонском, одржало се више балканских особина. Осим Срба који су пореклом са Косова, из Метохије и из Северне Србије, он обухвата и досељенике из Босне и Херцеговине, па чак и из Далмације: познато је, на пример, да су се 1774 год. многи Срби из Далмације населили у околини Митровице, Голубинаца, Сурдука и Доњих Петроваца, па и око Карловаца, у Срему.

Највећи део зиратне земље припада Србима, нарочито у Срему, у западном Банату, и у оном делу Бачке који је у углу између Тисе и Дунава, дознатом под именом Шајкашка. Срби сељаци су често богати. Живе у великим збијеним селима, са дугачким, правим, улицама, или по расутим насељима, „салашима“. Нарочито су се на салашима одржале задруге, последњи остаци великих задруга из доба Војне границе. Ове су равнице много пространије од балканских, а земља је масна и плодна.

Неке особине динарских и балканских досељеника су се под утицајем туђинске управе доста измениле, али нису потпуно уништене; чак се и по варошима сусрећу јаки и необуздани балкански темпераменти. У овој новој друштвеној средини они чине утисак залуталих. Иако нису могли своју енергију употребити против угњетача, као што је то био случај у балканским земљама, ипак су јој давали маха. Чак и они који изгледају мирни и умерени постају енергични виолентни, ако им се дирне у народност или у веру. У овој су се средини одржали трагови хајдучког темперамента, његове плаховитости и његова одушевљавања. Приликом маџарског напада на Сентомаш, 1848 год., српски устаници су били најпре узмакли. Тада је један свештеник отрчао у цркву и овако се молио: „Боже! Ако

Срби не победе, ти ниси Бог!". Могло би се навести доста примера оваке плаховитости у осећањима, нарочито из времена Светског рата.

Ова се страсност показује и у приватном животу. Девојке више воле поносите и храбре младиће, који побеђују у јуначким играма и који су највештији јахачи. Ове особине више цене него богатство.

Целокупно становништво се одликује жарким родољубљем. Ни најмање сумње не може бити о националном идеалу који одушевљава Србе ових крајева. Код њих су, као и свуда међу Србима, врло јака историска предања: још се певају епске песме балканског порекла, нарочито у Срему. У овим је крајевима Вук Караџић чуо и забележио многе од најбољих народних песама, нарочито лирских. Ово је становништво увек живело истим духовним животом као и оно у Србији, па било да су духовна средишта били Нови Сад или Карловци, било да је то био Београд. Образовани људи из ових крајева су у маси притекли у помоћ Србији после њена ослобођења. Од најпознатијих ћу поменути философа Обрадовића, лингвисту Даничића, песнике Јакшића и Змаја Јована Јовановића и начелника штаба српске војске за време ратова 1912—1915 год., војводу Путника. Знатан број професора университета у Београду су пореклом из ових крајева, многобројни су још професори средњих школа, учитељи и други чиновници у служби српске државе. М. Пупин, који је пореклом из Баната, професор физике на Колумбија-Университету у Њујорку, један је од најодличнијих српских родољуба. Из ових су крајева као на хаџилук долазили сељаци у Србију, да присуствују народним светковинама, да виде „свога краља" и „своју војску", и поред тешкоћа и опасности које су их чекале приликом повратка. Ове су посете биле још чешће после ослобођења Косова. Сваки је српски сељак хтео да види ову националну светињу и да са ње понесе грудву земље за успомену.

Ипак су се под утицајем маџарске средине у менталитету ових досељеника извршиле неке промене.

Сасвим искључени из јавног живота, сведени на степен грађана нижега реда Једино су имали прилике да испоље своја родољубива осећања у говорима и о свечаностима. У тим је приликама освајало одушевљење, али одушевљење речима, као код Хрвата, кашто без дубоког одјека. Од средине 19. века су се могли већ уочити трагови овог површног одушевљења чак и у говорима и делима „уједињене српске омладине".

У варошима су се испољавале друге склоности које се увек развијају под владом притиска: вештина да се прикрију интимна осећања, претварање да се одобравају дела која се из дна душе осуђују и нека извештачена, отужна углађеност, која је често прелазила у отсућност достојанства. Али овим манама нису захваћени сељаци, који су у основи остали здрави.

Али се је услед економског полета, који је настао у последње време, све ово почело губити. Варошко се становништво тргло, као што приличи достојанству и озбиљности живота. Оно се одупире страним утицајима јаким бедемом своје финансиске и економске организације. Захваљујући напорима познатог националног радника, Васе Стајића, код младих варошких нараштаја се испољавају снажне националне тежње. Оне су нашле одјека чак и у Америци где је П. Радосављевић, са Колумбија-Университета, ставио себи у задатак, да одржава родољубље код српских исељеника који се нису одрекли довратка у отаџбину.

Словеначки или алписки варијетет.

Загребачко-загорска хрватско-словеначка група. — Овај варијетет почиње загребачко-загорском групом, која се језиком и етничким особинама везује за Словенце, али се вековима

издаје за хрватску групу и за књижевни језик усвојила је српско-хрватски језик. Ми ћемо је, дакле, разликовати од праве словеначке групе.

Загребачко-загорску групу чини становништво три среза уже Хрватске:

вараждинског, загребачког и крижевачког, који су највећим делом били изван Војне границе и никада нису страдали од турске најезде.

Многобројно је старо становништво, нарочито у Загорју, у Пригорју и у Туропољу. Једну групу новог становништва чине хрватски досељеници пореклом из историске Хрватске, са јадранског приморја Лике и из Босанске Крајине. Наилази се и на насељене балканске Србе који су примили католичку веру. Малобројнији су досељеници са запада, из Крањске и Штајерске. Становништво, које је готово све католичко, говори кајкавским дијалектом. Иначе има у језику, као и у свима словеначким крајевима, немачких речи, више или мање измењених.

(""? До 1853 године су сељаци, „*муџи*“, били обични наполичари, који уопште нису имали своје земље, и живели су онако као кметови под турском владавином. У политичком животу нису играли никакву улогу. Једино се племство, већином пореклом из старе историске Хрватске, бавило јавним пословима, и то нарочито загорско племство. Земља је уопште припадала племству, а уз њега су стојали и слободни сељаци који су били добили нарочите повластице. Загорско племство је често називано *шљиварима* по њихову главном извору богатства.

. Хрватски писац Ђалски је у својим новелама и романима савршено приказао особине овога племства, и то онакве какве су биле до краја 19. века. Оне потсећају готово на динарске особине, али са променама које су последица нове друштвене средине. Оно што код њих изненађује, то су: осетљивост, плаховитост и одушевљење. Њихово понашање и држање су били пуни достојанства. Код сељака су уживали врло велики углед и они су их звали „наша моћна господа, звеличајна и зможна“. Гостопримство „правог властелинског дома“ превазилазило је чак и најиздашније динарско гостопримство. Они су били неограничено одани пријатељи. Волели су лов, проводили су весео живот, приређивали честе гозбе са играма, са песмама и врло честим здравицама у част „лепога пола и отаџбине“. Особито су ценили добре говорнике, оне који су умели да дирну у најтање жице.

Овај живот са гозбама и светковинама морао је у току времена утицати и на њихов менталитет, и њихово политичко понашање се често мењало под утицајем двора и аустро-угарског племства. У 18. веку и у почетку 19. века почели су подлегати зарази германских обичаја. У сабору и на скуповима су често говорили латински, а код куће су у свој кајкавски дијалекат уплитали латинске и немачке изразе. Али су се у првој половини 19. века везали за Маџаре и почели су величати „јуначки маџарски народ... Маџаре, који се уз нас као браћа боре већ 800 година за уставност“. У току борбе за усвајање српско-хрватског језика за књижевни језик једни су били уз овај покрет, док су га други нападали, под изговором да је латински језик језик племства. Народни говор за њих није био отмен. Динарски досељеници им нису били у вољи и звали су их Власима. Готово су презирали Словенце, „Крањце“, „те крчмаре и зеленаше“. Све што је долазило од Крањца сматрали су да је окужено западњачким духом. Али је око средине 19. века ово племство почело све више сиромашити и већина је потпуно пропала.

Међутим су сељаци „*муџи*“, после свог ослобођења 1853 год. материјално много напредовали. Ова је област постала најнасељенија у Хрватској и Славонији; у неким долинама у Загорју је густина насељености 114—167 становника на км.², у Туропољу 117 а у околини Загреба 66 (1910 год.). Баве се готово само земљорадњом и повртарством.

Земљишним облицима, тапом села упола разбијеним и богатством у шљивама њихови предели потсећају на Шумадију. Исто тако и неке психичке црте потсећају на шумадиске. Сељаци су везани за земљу, иако је живот постао врло тежак услед прираштаја становништва: не исељавају се, већ само одлазе у суседне вароши, те у њима појачавају словенски живаљ. Врло су марљиви, трезвени и издржљиви у раду. Имају даровитих људи. В. Јагић, бивши професор Университета у Бечу и до смрти најбољи словенски лингвиста свога времена, један је од најзнаменитијих.

Али ови сељаци имају одбојни дух, дух подвајања и отстрањивања. Једино себе сматрају правим Хрватима („*Хорвати*“). Онога који не говори њиховим дијалектом, готово сматрају за странца; своје непосредне суседе, становнике Жумберка и Карловца, називају „*Власима*“. Сваког странца који носи европско одело сматрају за „*Краљца*“, за Словенца. Положај кметова, врло сличан положају балканских чифчија, у коме су били вековима, утиснуо им је неке особине у карактеру, којима се приближавају централном типу. Често су неповерљиви. Солидарност ових сељака је солидарност потиштених. Сасвим су им непознати хрватска историска предања. Знају само неколико штурих прича о Краљевићу Марку (нпр. како је Краљевић Марко могао да поједе 50 кг. меса, како га је један гроф отровао, итд.). Њихов дијалекат нема у изразима и у сликама оне живописности динарског говора. Њихова прошлост довољно објашњава, зашто и њих нису могла никако захватити демократска осећања. Пригорци сматрају, да се само власти и племство треба да баве државним пословима: они су, веле, упућенији него сељаци, мужи; племство треба да наређује, мужи да слушају; без господe не би било никаквог реда. „Сами мужи не би се могли мед собом погајити, саки би тел заповедати, а овак не смеју, нек морају унак делати, как господа оћеду“.^[40] Ово је становништво послушно, дисциплиновано и потпуно се покоравало својим старешинама.

Врло су развијена и јака верска осећања. Сваки човек, веле они, треба да живи по Божјем закону. Не треба чинити на жао своме ближњем, то је грех; онај који буде живео као добар човек биће награђен на ономе свету; други ће искусити Божју казну. Самоубиство је забрањено. Бог нам је дао живот, и само нам га он може узети. Ова побожност се лако искоришћавала за насртање на друге вере. Али је на срећу свештенство, све више надахнуто националним идеалом, постало слободоумније. Оно умногоме доприноси просвећивању сељака као и продирању демократских идеја међу њима.

Права словеначка група. — У Белој Крањској и у Штајерској неосетан је прелаз између загорске и праве словеначке групе. И овде превлађује старо становништво са којим су се измешали балкански досељеници, данас потпуно претопљени. Северно од Љубљане, у Корушкој, готово је само старо словеначко становништво.

Они себе зову именом *Словенци* (једнина: *Словенец*, женски род: *Словенка*). Немци су их доскора звали *Вендима* или *Виндима*. (#).

Данашње њихово географско распрострањење показали смо углавном у шеснаестој глави ове књиге. У почетку Средњег века Словенци су имали врло велику област. Пре насељавања Маџара у панонском басену они су заузимали западни део овога басена, поглавито околину Блатног Језера. Средиште словеначког живота био је тада Блатни Град. Били су у додиру са Словацима и Чесима, и та је веза била без прекида. Данас више нема Словенаца у Угарској осим у околини Зале и Ваша и даље до Шопроња. Они су држали не само Крањску, већ и целу Штајерску и Корушку, прелазећи чак и у Тирол, нарочито у Пустертал до Линца. На северу су допирали до Дахштајна и до Тотесгебирга. Најзад, они су на југозападу захватили један део данашње Италије до Таљамента. Изгубили су од свога земљишта у свима овим правцима, нарочито у алпским пределима, где су били у додиру са моћним немачким народом. Одржали су се само у Крањској и у јужном делу Штајерске и

Корушке. Али су и у тим пределима крајем 18. века вароши биле јако понемчене. Почетком 19. века настало је словеначко буђење, изазвано духовним напретком и још више економским узроцима.

Иако краткога века, француска управа у земљи је била од великог значаја. Љубљана је била достала главним местом илирске краљевине. Француска је управа увела словеначки језик у наставу и подигла велики број школа; чак је излазио и један дневни лист на словеначком језику. Национално буђење код Хрвата јако је деловало на Словенце, који се од тога доба тесно везују са Србо-Хрватима. Врло су се радо школовали, и из њихове средине су изашле највеће словенске лингвисте 19. века, Копитар и Миклошић, и десник Прешерн.

Али поглавито економским напрецима имају Словенци да захвале што су се повратили, што су дошли себи и затим превладали у многим варошима које су дотле биле готово понемчене.

Многобројни су узроци овом економском полету. Услед тога што је сеоска производња била недовољна, а уз то се становништво умножавало, Словенци су се окренули индустрији и слободним занимањима. Многи су отишли у чиновнике, адвокате и свештенике. Ниједна јужнословенска област бивше Аустро-Угарске није дала толико учитеља, средњешколских наставника и, нарочито, католичких свештеника. Учили су на немачком језику и у немачким школама, које су тек у најновије време замењене словеначким. Као и Чеси, они су тако усвојили немачке методе и организацију. Кад су се Словенци почели будити, тај је покрет добио највише присталица међу овом војском од образованих људи. Словеначко свештенство, откако је достало национално, играло је и игра и данас знатну улогу.

Досељавање из села у вароши је врло повољно утицало на овај национални покрет. Услед напретка индустрије, брзог развитка вароши и подизања железница у току 19. века сељаци су притицали у вароши где су јако конкурисали талијанским и немачким радницима. У почетку су долазили појединачно или у малим групама, због чега су врло често бивали понемчени или поталијањени; али убрзо затим, боље уједињени, почели су добивати поуздања у себе и у словеначку ствар. Чак и полупонемчени или полупоталијањени варошани словеначког порекла су почели да се враћају својој народности. Услед овога притиска Немци су готово потпуно ишчезли из вароши у Крањској, а јако су ослабили у другим словеначким средиштима. Истакли смо велике напретке Словенаца у Горици и у Трсту. Свуда су се јављали у све већем броју као трговци, предузимачи и банкари. У свакој вароши они данас имају врло јаке школске и економске организације. Престали су бити Крањци „увек задовољни“ и са малим задовољни, како је рекао песник Водник крајем 18. века. Постали су енергични, предузимљиви и борбени; решени да заузму место које им у рођеној земљи припада, примају борбу са свима страним елементима. Дисциплина, на коју су навикли, нарочито им је помогла у овом родољубивом послу. Њихов економски напредак превазилази сличне напретке код осталих Јужних Словена бивше Аустро-Угарске (штедионице, кредитне задруге, развијени послови); у неким привредним гранама превазилазе и Чехе.

Економски напредак и са њиме национална свест продрли су скоро у све вароши. На све стране су основана земљорадничка удружења; многи се листови баве о економији и о интересима сељака. Пошто није био довољан број школа које је држава помагала, Словенци су оснивали приватна удружења, која су радила да се њихов број повећа. Ретки су неписмени. Свака словеначка породица сматра за потребно да учествује у раду родољубивих друштава, а издања књижевног друштва *Матице* у Љубљани свуда су распрострањена.

Ма да нису имали универзитет (који су добили тек у својој ослобођеној и проширеној јужнословенској отаџбини) и ма да је број средњих школа код њих био врло ограничен,

Словенци су се врло често одавали вишим студијама. Университети у Загребу и у Београду су каткад налазили своје професоре међу њима. Има их и на университетима у Аустрији, чак и у Немачкој.

Идеја јужнословенског јединства је продрла свуда, чак и у сељачке масе. Нема више претставника покрајинске подвојености. Симпатије за Србију су велике и дирљиве. Словенци сматрају Србију за свој Пијемонт. Они су са зебњом пратили њене борбе за економску независност и за ослобођење својих сународника. Неизмерно је било њихово одушевљење за време ратова 1913— 1917 године. Чак и у Корушкој, на најсевернијој граници словеначких крајева, аустриске су власти 1913 год. затвориле велики број сељака, који су отворено изражавали своје симпатије за Србију и прикупљали прилоге за српски Црвени крст. И поред свих прогона и претњи у току Светског рата су стално испољавали своју несаломљиву вољу, да са Србима и Хрватима образују независну државу.

Истина су готово без историских успомена, али су потпуно захваћени јужнословенском идејом и данас су јој потпора. Вредни, постојани, снажни и методични, имају смисла за организацију. Код њих се налази на исте особине као и код Динараца, али само утанчаније. У основи су демократе. Због свих ових особина, а и због свога географског положаја, они су одређени, да играју врло значајну улогу у данашњој јужнословенској држави. У њој ће они бити најјача индустриска и највише западњачка група.

Цвијићеве напомене

^[i] Види: # (Рапз, 1900); #, 1900) #, 1903, 3-ће издање).

^[ii] # 1774, две свеске.

^[iii] #, *I. СХХ1У*, 1917, с. 287—304).

^[iv] #; 16,

^[v] О загорском становништву види радове Ардалића и Иванишевића у # загребачке Академије.

^[vi] #. 47 и 64.

^[vii] У току мојих путовања по далматинској Загори често су ми скретали пажњу на разлику између динарских досељеника и старог словенског становништва с једне, и пословењених Влаха или Морлака с друге стране. Ови су, по мојим обавештењима, најпримитивније становништво, уосталом врло ретко. Нарочито се одликују тиме што се, ако их неко увреди, не свете одмах, већ се умеју прикривати и чекати. Потом нападну мучки и радо ударају ножем. Њихова свирепост воли тајну. Код аих је морал лабав. Многи имају ванбрачну децу.

^[viii] #, 1915, с. 55.

^[ix] #, 1887.

^[x] #, 1917. У овој су брошури наведена врло похвална мишљења #-а о теоријама Руђера Бошковића.

^[xi] #, 1874.

^[xii] #: Предговор у књизн кнеза Луја Војиновића: #, 1918.

^[xiii] Реч „муџи“ у смислу удаје се употребљава само у овој области. Интересантно је, да ова реч постоји у Душанову законику (XIV век); као у чл. 154.: „ни да се кто од њих ни муџи ни жени.“

^[xiv] Село Бела код Кочана.

^[xv] Крај Морава бел' чадоре, Кара-

Напомене приређивача (Милорад Васовић и Петар Влаховић)

¹ Израз Србо-Хрвати употребљаван је у научној литератури знатно пре Ј. Цвијића. Учинио је то, на пример, В. Богишић у раду: *О облику названом чнкошишина у сеоској породици Срба и Хрвата* (Београд 1884, 14) где каже да задруга не постоји „само у ова два народа или још боље у овоме народу са два имена“.

² Робовање под Турцима утицало је на живот потчињеног становништва. Временом су створене неке негативне навике као што су снисходљивост, покорност, повученост у себе, бежање од стварности. Напори „да се угоди жељама и укусу господара“, улагивање, клањање, подмуклост, претварање, подлост и поткрадање, су само нека од ових обележја. Све ово се одржавало и на спољном изгледу потчињеног. Одевање, станиште, култура становања, опхођење у друштву, понашање на јавном месту, било је на знатно нижем нивоу од опхођења господара у оваквим приликама. Стварале су се рајинске особине, чије је обликовање потпомагао и читлучки систем у коме су сељаци живели на господаревој земљи под његовим сталним надзором. Неке од ових особина примећивале су се и касније у односу на власт, чак и када су се, по првом светском рату, друштвено историјске прилике из основа измениле.

³ Стварајући своја гледања на разне проблеме међу народима на Балканском полуострву Ј. Цвијић се трудио да утврди односе, не само међу великим етничким групама, него и у оквиру тих група. Разуме се није увек могао и морао да нађе оно решење до којег се развојем науке данас дошло. И Цвијић је био човек свога доба, подложен објективним и субјективним разлозима, пре свега када су у питању међуетнички односи у неизграђеној и неиздиференцираној средини каква је наша. Трудио се да успе и успевао је. Али, понекад је и он подлегао утицају средине и времена у коме је живео. То се посебно може запазити у неколико његових

Ђорђи Карађорђија бре, под чадоре, итд.

[xvi] #, 1916. С. 24.

[xviii] Поједине групе Шопова придевају једне другима подругљиви надимак *Торлак*, *Торлаци*, који је начињен од турске речи *торлак* (глупак, безјак, простак). Таквих примера узајамног подругивања овим надимком има и даље на истоку, по разним деловима Бугарске (Види #, 57 и #, под #). Ј. Е.

[xviii] *Насеља*, књ. IX, Београд, 1912.

[xxix] Год. 1925. објављен је у 20. књизи „Насеља и порекло становништва“ (Срп. Етногр. Зборник, књ. XXXV) рад Томе Смиљанића „Мијаци, Горна Река и Мавровско Поље“, у коме су изнети и резултати његових испитивања о пореклу Мијака. Али у раду Смиљанићеву нису узета у обзир ова Цвијићева истраживања, која заслужују особиту пажњу. Ј. Е.

[xx]

[xxi] #, 1912, с. 48—51 и 324.— # 50§. #, 1889).— #, 1913, с. 247 и даље. Ова је књига врло тенденциозна.

[xxii] Јунак свлачи свилу и кадифу, И облачи бугарске хаљине, Па понесе будак на рамену, Учини се голема сирота.

[xxiii] *Женидба Душиноиа* (Вукова Дјела, књ. 2., стр. 132 и 137).

[xxiv] А. Константинов: *Баја-Гање* (С. к. задруга, 112, стр. 42).

[xxv] # стр. 290

[xxvi] #, 1908.

[xxvii] Не желећи да спречи словенски покрет, српска је влада јасно прецизирала своје гледиште у следећим упутствима своје посланику у Цариграду. 23. маја 1869. год.:

„Познато вам је да су раније на Полуострву биле четири патријаршије: цариградска за Грке, пећска за Србе и трновска за Бугаре, док је охридска била

закључака о етничким поделама у оквиру јужнословенске етничке заједнице. Међутим, при томе не треба губити из вида његову огромну ширину по овим питањима. Зато пропусте те врсте треба сматрати безначајним када се Јован Цвијић оцењује као антропогеограф и етнограф Јужних Словена. Ово најбоље илуструје Цвијићево схватање и описивање динарског психичког типа. Динарски психички тип, као што је познато, настао је, развијао се и очувао код становништва у области динарског планинског система. Овом типу припада велики део становништва Југославије. Цвијић је то јасно и документовано истакао у својим проучавањима. Због тога су неосноване примедбе да је у динарском типу глорификовао само Србе, јер „... динарски тип заузима не само целу динарску област већ и суседне земље по којима се распростра миграцијама“, етничким и антрополошким симбиозама на целом Балканском полуострву. Ова Цвијићева констатација указује да динарски тип, поред српског, сачињава и остало становништво Југославије па и изван њених простора.

⁴ Под грубошћу и хајдучијом Цвијић подразумева неке особине које излазе из оквира чак и породичног демократског начина понашања. Цвијићу се често, безразложно, пребацује да он глорификује динарски тип и његов шумадијски варијетет. Међутим, пример показује да он јасно исто тако подједнако указује и на позитивне и на негативне прте и динарског и шумадијског становништва. Неке особине су пренете из динарских области, у друге крајеве које насељава становништво хетерогене етничке структуре, а неке су се развиле „амалгамисањем“ у новој географској и друштвеној средини.

⁵ Цвијић је посебан значај придавао миграционим токовима. У биолошким укрштањима разнородног становништва, комбинацијама и рекомбинацијама, с правом је тражио објашњење и физичком и духовном развоју дотичног становништва. Ова његова објашњења потврдила су и каснија егзактна биолошко-генетска, психолошка и популациона проучавања, о

мешовита и њу су Турци сматрали за српску. Исто тако знате да пећска и охридска патријаршија нису у другој половини 18. века укинуте, већ су просто присаједињене цариградској патријаршији. . . С обзиром на то, да се данас ради на одвајању једне од ових старих патријаршија, од заједнице може бити у питању само она, чије је издвајање изван сваке сумње, а то је трновска патријаршија. Сваким другим уступком бугарској цркви било би покренуто питање права преноса српског народног наслеђа, којима не припада ни по коме праву". По наводу П. Соколовића у „#", (#, 1917, стр 40).

[xxviii] #, 1879, I, стр. 148.

[xxix] П# 1915).

[xxx] Према чланку К. Јиречека, објављеном у #. преведеном и објављеном у *Самоуправи* 14 септембра 1914 год.

[xxxiii] #, 1913.

[xxxiv] #: поменуто дело.

[xxxv] #, 152.

[xxxvi] #, 1912, с. 371.

[xxxvii] #, 1877, с. 5

[xxxviii] Историја српске књижевности, Београд, 1912.

[xxix] #. II.

[xl] #, XIII, с. 112).

чему постоји обимна литература.

⁶ Типични представници динарског становништва, по Цвијићу, су Херцеговци. Они се издвајају и по биофизичким особинама и по целокупном духовном стваралаштву. Међу овим становништвом херцеговачким Цвијић је запазио „најбоље динарске особине" у којима се посебно наглашава „љубав за слободом, ширина и дубина народне свести".

⁷ Цвијић је веома добро учовао и приказивао етничке процесе у којима је посебан значај придавао племену као друштвеној организацији. Поред племена која се помињу у XIV и XV веку, а која, по Цвијићу, представљају остатке ране словенске друштвене организације, коју постојање државе ипак није разорило, језгровито је указано на распад старобалканских заједница и њихово укључивање (Кричи, Лужани, Малоншићи, Матаруге, Букумири, Вараге и други) у словенске етничке заједнице, односно племена словенског порекла. На формирање локалних обележја од пресудног значаја је била географска разуђеност, односно конфигурација земљишта са јасно ограниченим предеоним целинама. У таквим околностима племена су била „независне", „организоване дружине за напад и одбрану". Каснија истраживања (на пример проф. И. Божића у Историја Црне Горе, Титоград 1967 и друге свеске) су то потврдила историјским фактима. Неке од ових заједница су се очувале и знатно касније, као „ендогамне групе" чију је привредну основу чинило сточарство.

⁸ Лењост као етнопсихичку особину Цвијић је запазио код сточара из динарских крајева. У доколици се размишља, каже Цвијић, о свету и људској судбини. Кроз „широке и простране погледе на свет" развија се стваралачка машта и сучељава са реалношћу живота. Уз сточарство је било развијено ратовање и неговање јунаштва. Ове црте чиниле су важну компоненту у менталитету становништва (видети, с. 60 код Цвијића).

⁹ Цвијић с правом критикује тежак

положај жене и терете који се често без разлога сваљују на њена леђа. Али, ово друштво „ратничких дружина" умело је исто тако да на посебан пиједестал уздигне мајку, љубу, снаху, и увек их заштити од спољњег света.

¹⁰ Цвијић је напредак јужнословенских народа видео у њиховом међусобном повезивању и зближавању у заједничком животу. Због тога наглашава да се мисија успешно даље може вршити „само као саставни део једне велике народне целине". Било је то време тежњи ка јединству Јужних Словена на ширем плану.

¹¹ Цвијићеву тврдњу да муслимани из динарских крајева припадају најстаријем словенском слоју потврдила су каснија антрополошка проучавања Н. Жупанића, Б. Малеша и Б. Шкерља о динарцима светлије комплексције. Леп прилог овоме дао је и Л. Јованчић.

¹² Ове особине Цвијић објашњава класним раслојавањем друштва у оквиру турског царства. Сходно томе, кроз векове, формирале су се специфичне духовне особине а унеколико и физички изглед муслимана из динарских крајева. Али, упркос „господству", кад год је затребало, постајали су врло активни и предузимљиви, како мушкарци тако и жене, чији су савети плодотворно деловали на људе.

¹³ Овакве особине развиле су се, по Цвијићу и другима, због тога што је Босански пашалук, као гранични, у Отоманском Царству имао одговарајуће привилегије које су омогућиле одвајање виших сталежа из становништва домаћег порекла, из локалне средине. Због тога отоманска централна власт овде никад није имала онај значај, сем у време освајања, као у другим крајевима Царства. У такве особине спада ритерски начин живота, одавање севдаху - босанско оријенталном љубавном заносу, јахање добрих коња опремљених китњастом опремом, ношење раскошно украшеног оружја и одела китњастог од онога на турском истоку. Формирао се у ствари слој који је имао достојанство, углађеност и одговарајуће држање. Овај слој је и по

образовању био у супротности са слојевима који нису имали „представе о времену у коме живе и о напрецима у Свету". Али, упркос свему, гостољубље је било развијено у свим сталежима и села и града, што је само потврђивало „динарску великодушност која код мухамеданаца често нема граница" (Цвијић, с. 79—80).

¹⁴ Ова запажања су потврдила и новија антрополошка проучавања. Лабораторија за антропологију Института за медицинска истраживања и медицину рада ЈАЗУ у Загребу, проведена под руководством проф. др П. Рудана са сарадницима, међу становништвом на далматинским острвима. Ово су посебно истакла етнолингвистичка проучаван-а др Аните Сујолцић, сараднице Лабораторија за антропологију.

¹⁵ Цвијићу неупућени замерају да је с омаловажавањем говорио о етнопсихичким особинама припадника неких етничких група централног типа. Међутим, такав се утисак евентуално може стећи само онда када се речи и реченице ваде из контекста Цвијићевих разматрања. Констатација да је тзв. „централни тип" „снажан", „знатне животне снаге", чија је „словенска основа мање начета страним утицајима" ипак сведочи похвално о менталитету становништва централног типа код кога „се запажају још многобројни остаци старе византијске цивилизације... измешани са турско источњачким упсцајима и моралним схватањима" насталим у време турске владавине (Цвијић, с. 113, у књизи). Неке негативне особине се везују за појединце а не за целокупно становништво (Цвијић, с. 121—122).

¹⁶ Рајинске особине су се развиле као последица политичких и друштвених односа. То је променљива категорија настала „под сталним надзором својих господара" (Турака), а у западно-македонским и косовско-метохијским пределима под утицајем поисламљених Арбанаса (Цвијић, с. 114)

¹⁷ Мимикрија је појам преузет из биологије. Овде означава прикривање етничке припадности употребом поплће а

понекад релвтије и језика поробљивача. Пример за то су Горбеши западне Македоније и Горанци на Шар-планини. Уколико се прихватала религија онда је престајала потреба за мимикријом. — Кроз моралну мимикрију стварала се понизност „према свима који нису раја", а кроз то су се обликовале и неке друге особине негативне (притуљеност, скривеност, неповерење, подмуклост, претварање, варање господара, итд.). Ове особине су чешће долазиле до израза у појединим градским срединама (Цвијић, с. 115—116).

¹⁸ Цвијић је веома добро уочио процес стварања једног варошког слоја који је по градовима под турском управом до 1912. године представљао „последњи стадиј народа који је сведен на најнижу друштвену и економску класу. Припадници овог слоја подсећали су на „оне мале старе верске секте које живе у најзабаченијим крајевима источњачких (предњеазијских) вароши". Положај тога становништва није био нимало лак. Због тога се неке стварне мане које су се временом развиле код овог становништва, морају схватити и прихватити као производ „сурове владавине коју су подносили" подјармљеношћу и робовањем (Цвијић, с. 117). Били су у отоманском царству, за разлику од муслимана, грађани другог реда. Ослобођењем испод отоманске власти ово се становништво постепено враћало нормалном начину живљења и друштвеног опхођења. Почео се релативно брзо мењати „зачмали и закржљавели варошки живот" (Цвијић, с. 117).

¹⁹ Под појмом „работа" не подразумева се само физички рад. Овај појам обухвата „трговање, продају или куповину, погодбу, уговор, пословну подвалу, једном речи све оно чиме се долази до зараде и добити". Мало се времена троши на маштање Јер то није „работа", односно човеково право занимање, како се то закључивало код овог становништва (Цвијић, с. 117—118).

²⁰ Промене у занимању становништва условљавали су друштвено политички чиниоци. Основу привређивања чинило је сточарство. Међутим, оно је било угрожено пљачком, односно у динарским областима

тзв. „херојском привредом" јер је стока отимана од непријатеља (Турци и Црногорци једни другима, на пример). Због тога је у привредном погледу значај добио пренос добара (кириџијање), а упоредо с овим у централним областима развијала се, од почетка XIX века, и печалба (зарада на страни). Сва три ова вида привређивања (сточарење, кириџијање и печалба) покретали су становништво на живот и зараду изван матичних области, а тиме и нехотице подстицали међусобне додире инородних заједница, што је такође било од значаја за даљи културни и етнички развитак.

²¹ Под „аморфном словенском масом" Цвијић подразумева недовршени процес националне консолидације у етничком смислу, односно везивање своје припадности за опште словенско стабло у првом степену. Изгледа да је ова „припадност словенском стаблу" посебно била изражена још од доласка Словена на Балканско полуострво па све до формирања националних језгра и националних држава (Карантанија, Хрватска, Зета, Рашка, односно Србија, Македонија, Бугарска). Ова стечена и наслеђена национална свест била је довољна да се одупре покушајима однарођавања којих је било доста у минулих четрнаест векова. Осећање припадности словенској и македонској заједници у Македонији је нарочито било развијено у време турске владавине. Настојања Бугарске у XIX веку да се Македонци бугаризују преко црквене организације, школа и државне управе и подржавања Русије („Санстефанска Бугарска") остала су без виднијих последица. Свест о припадности македонском народу одолела је свим недаћама (Цвијић, с. 137—143).

²² Монголоидне особине код јужнословенског становништва су привидне. Реч је о такозваном источно-балтичком, односно лапоноидном словенском типу (по Ј. Чекановском). Због тога се ово шопско становништво, које је веома остало хомогено, јер су га заобилазили главни балкански миграциони токови, доводи у везу са најстаријим словенским досељеничким таласима. На то указују и неке архаичне

особине очуване у њиховом културном наслеђу. Разумљиво, у новој географској средини, током историјског хода, развиле су се и овде неке особине, које је подробно описао Р. Николић у расправама објављеним у Српском етнографском зборнику (на пример, Крајиште и Власина, Лужница и Нишава) и касније, по његовој смрти, публикованој грађи о Пироту и околини. Користан прилог увиду у духовну културу је књига *Адеши* од Панајотовића, коју је током 1985. објавио Народни музеј у Пироту.

²³ Ово поглавље (с. 157—206) унео је Ј. Ердељановић самоиницијативно као редактор и један од преводилаца књиге (рукописа). Искоришћене су за то белешке од чијег је објављивања Цвијић „без сумње у последњем часу одустао“. Одустао је „од намере, да и њих унесе...“. Међутим, „сређене и попуњене ове одељке“, каже Ердељановић, „ја сам додао на крају главе о централном типу — на крају због тога да би се ипак одвојили од оних одељака који су штампани под руководством Цвијића“ (Ј. Ердељановић, Предговор у књизи Ј. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље, књ. II, с. V). Запажања о овим групама су више Ердељановићева него Цвијићева, јер: „цео тај рукопис ни по облику ни по распореду реченица није био опремљен за штампу. . . а уз то је приличан број реченица био написан у скраћеном облику или су били само овлаш поменути главнији делови реченице, тако да су се те реченице морале према смислу допуњавати...“ (Ј. Ердељановић, поменути предговор, с. V). Ово ипак јасно указује да је писац овог одељка више Ердељановић него Цвијић. Коментатори обично превиђају ову чињеницу.

²⁴ На стварање источнобалканског типа (по Цвијићу а и иначе) деловали су различити чиниоци. Доњодунавска плоча са Тракијом повезана је са црноморским басеном а долине планина Родопа и Пирина отворене су према Јегејском мору. Преко ових области одржавале су се везе са Византијом, Малом Азијом и данашњом Јужном Русијом, односно неким етничким заједницама туранског порекла. Отуда су у

разним временима приспевали и смењивала се једни за другима: турански Бугари које су Словени претопили, Печењези, Кумани, Татари Сви су се они овде мешали и утопили у словенско становништво, које је дуго, особито у турском раздобљу, остало изоловано од европских културних струјања. Ове везе су се почеле јављати тек у новије време ширењем бугарских територијалних претензија. Због тога је културно историјски развој овог становништва остао јединствен, прожет снажним турско источњачким утицајима, па и у био-физичком погледу, у чијим су се оквирима формирала посебна схватања. „Суров је био бугарски бојар; још је суровији био и остао сељак источнобалканског типа". Ово се, на жалост, потврдило у више махова и у новијој историји.

²⁵ Цвијић је међу првима протумачио садржај и смисао имена „Бугарин". Ово име је етноним којим се обележава словенско становништво које је својевремено извршило претапање Бугара, етничке заједнице туранског порекла, у Словене. Овај процес је отпочео у раном средњем веку. Захватио је првенствено становништво доњодунавске низије (простор од планине Балкана на југу до Дунава на северу). Продор Турака и њихова петвековна владавина су моменти који су утиснули такође „свој печат на њихов менталитет". Име Бугарин, поред етничког, постало је синоним за становништво које је живело „под сталним надзором турских бегова и под најмучнијом економском стегом и моралним притиском" (Цвијић, с. 216) Овакво значење речи „бугарин" прво су дали Грци и Турци. Појам се за време турске управе пренео на све подјармљене припаднике балканских народа, увек у значењу „раја". У централним областима Балканског полуострва овај термин је, изгледа, раширило словенско становништво које је примило ислам, означавајући њиме обичан, сиромашан, невешт, сељачки живаљ, присиљен да на чифлуцима обавља најтеже работе уз минималну награду. У значењу „сиромашан" овај термин се пренео и на одевање („бугар хаљиве" — „толема сирота"), као и на једноставне предмете покућанства („бугарска копања" — посуда од

дрвета најједноставније израде, из које се пије вино). Дакле, ово име је од доласка Турака па до ослобођења испод њихове власти у XX веку, углавном обележавало друштвени ред, друштвену а не етничку заједницу (Ј. Цвијић, с. 217). Име „Бугарин“ поново добија првобитни етнички појам тек крајем XIX века, настојањем Русије (која је својим снагама ослободила Бугарску турског јарма) да Санстефанским уговором створи „Велику Бугарску“. Ова комбинација није успела. Али, идеја о великој Бугарској схваћена је тако, како каже Јозеф Рајнах, „да се може некажњено заузимати туђе добро“, па је у Бугарској окупација туђих територија и подјармљивање припадника балканских народа и у првом и у другом светском рату сматрано нормалном појавом. Култ силе и насиља под видом патриотизма прерастао је у Бугарској у похлепност и довео бугарски народ у опреку са елементарним правима осталог балканског становништва. Из оваквих схватања су проистекла бугарска варварства и свирепости над балканским становништвом у свим ратовима вођеним током прве половине XX века. О овим фактима постоји обимна историјска грађа и литература која сведочи о бугарским злочинима у другом светском рату у корист фашизма.

²⁶ Цвијићу се замера да истиче Србе а запоставља друге југословенске народе. Међутим, из његових проучавања је јасно да су Хрвати и Словенци прихватили „ред и тачност“ и да код њих „има више углађености и уљудности и мање грубих поступака“, јер је становништво северно од Саве „уживало благодети боље одржаване, сталније, цивилизације“. При томе „Словенци се нарочито истичу јако израженим организаторским особинама“ које су користили и у борби за независност. „С разлогом „Крањец“ (се) сматра за представника средњоевропске цивилизације“ (Цвијић, с. 240—241). Мање података о Словенцима вероватно је проистекло из тематске целине „Балканско полуострво“. Али целовита слика ипак није изостала ни о Словенцима ни о Македонцима, Хрватима, Црногорцима и Муслиманима.

--	--